MY OWN IMAGES

OR

A HISTORICAL STUDY OF THE ANCIENT LITERATURE OF GUJARAT.

મારી માનસિક મૂર્તિઓ

અથવા

ગરવી ગુજરાતના પુરાણા સાહિત્યનું વિવેચન.

રચનાર.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા, બી. એ.

મુંબઈ.

૧૯૧૧.

This Book is Specially designed for the use of M. A. Degree Examination and of other learned persons only.

આ પુસ્તક ખાસ એમ૦ એ૦ ની પરીક્ષા માટે તથા વિદ્વાન્ વર્ગને માટ નિર્માણ કરાયેલું છે.

MY OWN IMAGES

OR

A HISTORICAL STUDY

OF THE

ANCIENT LITERATURE OF GUJARAT

BY

S. S. MEHTA, B. A.

"The Lovely images of Earth and Sky
"From thee I learned, within my soul to treasure;
"And the strong Magic of Gurjari Poetry
"Charms the world's tempest to a sweet sad measure.".

(ADAPTATION.)

Printed by Kaikhosro Maneckji Minochehar Homji at the
"Bombay Samachar" Press, No. 8, Frere Road,
New Modikhana, Fort,
BOMBAY.

1912.

PRICE Re. 1.

H. E. Sir George Sydenham Clarke, G.C.M.G., G.C.S.I., G.C.I.E., F.R.S.,
Governor of Bombay.

DEDICATION

THIS HUMBLE ATTEMPT IS DEDICATED TO

His Excellency The Right Hon.
SIR GEORGE SYDENHAM CLARKE.
G.C.M.G, G.C.S.I., G.C.I.E., F.R.S.,
Governor and President in Council of
the Bombay Presidency.

As an ever-lasting mark of Your Excellency's unceasing efforts to endow permanent Scientific worth upon formless knowledge, creating noble ideals during a successful career, inspiring all to fulfil the purpose for which we are created here below, and developing a noble living by concentrating the Alpha and the Omega of Education upon the responsibility of Character in a supremely successful manner, by eschewing Politics, from the pale of Education, and yet remarkably patronizing Learning, during Your Excellency's Ever—Memorable Epoch—Making Tenure of Office in the Bombay Presidency,

by an humble and Devoted subject,

S. S. MEHTA,
of Bhawnagar.

Karamsi Damji Building;
Girgaum Back Road.
1st August 1912.

PREFACE.

"TRUE LIFE IS ONLY LOVE, LOVE ONLY BLISS."

Our life is but a preparation and probation for a higher and nobler one a blessed eternal existence. In the race for enjoying a higher Life, India with her glorious past is lagging behind in the present time and her future stands the essential need of improvement. Much more so does Gujarat and Gujaratis. My humble opinion on this head is that unless and until the states of Gujaratis taken as a whole be raised through their Language that is alone calculated to educate them properly, no through-going reform can be deemed to have been introduced in their midst. As yet we have been only the so-called "shouting Mob" not the "reading Mob," that stands a higher chance of being organized into thoughtful men. In view of teaching to a certain extent, the problem of National education the present effort is intented to give a practical effect to the same ideal by arousing a sort of keen interest in the reader to pursue the study of Gujarati Literature that had a kind of ban, as it were, laid upon it uptil now. The solution of the problem directly, *i.e.* of the problem of making Gujarati literature popular cannot be offered here in any appreciable manner; but the fact that the effort is aimed solely at inspiring the learned heart with an earnest interest to some degree will give some relief to the anxious care for the amelio

ration of the Gujarati Language and Literature. I shall rest content only with the honest endeavour of exhibiting one of the main functions of poetry—applied here to the case of Gujarati literature, *viz.*, the consoling the afflicted heart and interpreting Life, so as to "avail towards Life." In a word, the treatment in the Book refers to a few chosen geniuses and we can conclude with effect that:—"The words of a genius are not born to die; their immediate work upon mankind fulfilled they may seem to lie torpid; but at each fresh shower of intelligence Time pours upon their students they prove their immortal race; they revive, they spring from the dust of great libraries; they bud, they flower, they fruit, they seed from generation to to generation and from age to age." May the leading Poets of Gujarat enjoy the same happy privilege in respect of their immortal words in our midst.

FOREWORD.

"*Truth* lies at the bottom of the well," says an English Proverb. It finds its analogue in Indian Lore in the following verse:—"*Dharma* sya tattvam nihitam guhayam"—which, when, rendered literally, signifies—the *essence of Duty* lies concealed in a cave. In fact, the gist of the proverb is to be seen in giving an impetus to Man to continue an untiring pursuit of *Truth*, which alone is the essence of all *Duty* in the world below. That alone constitutes Religion both in the East and the West; that alone is Beauty that alone is Divinity, as sung by some of the Lake Poets of the West, headed by Keats as well as by leading Poets in the East, headed by the Sole Sage and Philosopher Sri Sankaracharya. Here does the East join hands with the West, and also in many more places that we shall have occassion to refer to, in the sequel. In fact, both have been forward and emphatic in declaring that

Truth alone must be sought for its own sake, irrespective of temporary gain or loss of a mundane type, in as much as anything that is absolutelyone under the Sun is nearest approaching Divinity, and from it all other objects of Nature have to be measured. Truth, therefore, speaking Mathematically must arise from anti-truth or untruth; and the evolution of truth can be traced from cypher to a certain extent. Truth has been apply distinguished in Eastern philosaphy, as "Sat" or one that is Existence itself. Hence can we legitimately designate Truth as the only Reality. The manliness of man, consequently, lies in pursuing Truth for its own sake and exhibiting the results of a persistent investigation before brother Man, for his enlightenment and future guidance.

Whatever shortcomings, moreover, might happen to be discovered in the inquiries after Truth—and the hydra-headed shapes it is likely to wear—have to be attributed to the want of harmony and one accord of Man with Man; or, else the combined result of a being endowmed with reason, graced with knowledge, sharpened with skill and developed by means of wisdom must needs be capable of driving flaws and faults as far away, as a foe flies before the conquering army of heroes. Man by nature born the brother of man in the kingdom of the Universal Father who protects all and who has destined the Brotherhood of all Sons born of human wedlock to be the all-asserting master in the earthly kingdom in which no other law triumphs so much as Reciprocity and loving Unanimity of Action. Man, created on the surface of this globe, has to trace the Truth, the real cause of his existence here below, and while doing so, he is sure to feel in his heart of hearts the mutual usefulness as predominant over all things that are capable of attracting him for a transitory enjoyment. Times out of mind, Eastern Ideal has con-

tinued to affirm that worldly objects of happiness are all evanascent and divine bliss lies in extending to the widest area possible, the doctrine of "Bhuta Daya," *viz.*, sympathy for all created beings, in a practical form. It is in this fundamental principal that in the midst of the slow march of the ancient world, even in the rear of the whirl and confusion of the army of modern progressionists, the Eastern thinkers and Lovers of Truth saw their Well-Being duly reflected; and consequently, "Yudhishthira" the well-known chief of Pandava Kings pursued unswervingly Truth at all costs. Infact, Truth in extenso, embraces the Ideal that proclaims the realization of the Brotherhood of man.

It is not the present time during which the East is actually trying to range itself with the West, and the West is dragging the East along with itself on the right road of civilization, to which any opening remarks of this discourse might be made to refer; but it is to the past the hoary and therefore, the holy Past, during which an intimate relation existed between the East and the West, and which time has sufficiently bequeathed to the posterity of present times, the heritage—the precious heritage—of recognizing the chords of affinity between race and race. Ever since the dawn of civilization in the West, and since the birth of Vedantic tenets in the East, race or religion has been invariably regarded as external trifles, paltry appendages and an insignificant paraphernalia; the Soul the Essence of Humanity is the one Absolute Entity running universally through them all equally, and eradicating all outward distinctions.

Let us deem it, moreover, worth while to trace the Unity of Mankind from a Western point of view. The Science of Man, treating at length of his origin, age and distribution on our globe, his

physical conformation and his "susceptibility of cultivation" and many more things, have amply demonstrated, from a variety of sources, the act of multiplying one into many and then of seeing vividly Unity in Diversity, and not Diversity in Unity *viz.*, the Universe, as many are wont to do. This Science strikes at the root of all differences between man and man, and at the same time, establishes the claims of the Philosophic dreamer of the past as being as strong as those of the man of Science of the present day who laysdown proofs for what he alleges, whereas the former built up his generalization not from ratiocination but from introspection. As time glided by, knowledge began to beget knowledge, one discovery led to another, and the superstition or vague belief of yesterday has come to be viewed as a reasonable truth for today. The atomic theory initiated and propounded by the Nyaya-Vaisesika School and woven out in a more becoming manner by the Vedantic truth, has come to be independently defended by the shield of Science in our own times. Lucretius and Plato with some others, when they put forth the enunciation in rough form of the same theory of atoms, little imagined the perfection it would attain in modern days.

In fact, it is the same soul that pervades the Universe; and the embodiment is alone responsible for a demarcation or a difference. Knowledge is the next best Common attribute of Humanity, I mean, next to Existence. Existence being once predicated of Man, Reason *i.e.*, knowledge is just the second attribute that runs as a rule through all entities designated as Man. The third is Happiness. We are thus brought to realize that (1) Man exists; (2) Man is rational, and is the abode of knowledge; (3) and Man has an inborn love for happiness. It is peculiar to all to know; but to some only, to be wise; and with that at present,

we are not concerned. The first and final craving, again, is for happiness, no matter the means of achieving it with success in which there is a likelihood of difference creeping in ; but there is a natural tendency in all to seek pleasure and avoid pain. These are common characteristics binding man to man, and distinguishing him from other and lower creatures, at a stroke.

Where, then, does the cause of difference lie? The difference, too, does pervade everywhere and in a marked degree. It is the variety of combining forces of all created objects in Nature that brings about, withal, a variety of forms and figures all over, from the infinitesimal being to the enormous or gigantic shape available. Geology and Astronomy have sufficiently traced for our knowledge the variety of Upheavals and subsidence of land, the starry regions and constellations changing but all these, in their total estimation unfold nothing else but a kind of change, such as can be noticed by all human eyes in the every day occurrences of Life. That is a change as besets all objects under the sun; that is a change which we consider nearer allied to the one effected by Death or Destruction, and that is a change of which, either Life is the issue or the conquering Force. Ephemeral as the change is, it is in no way, liable to obstruct the growth of Harmony, in as much as with the growth of knowledge, the growth of change becomes in evitable and the coincidence of Unity and Harmony, incapable of any change or modification, continues to be emphatic and irrepressibly story. The variety of climates, for instance, on our very Globe, and many other varieties that human eyes have occasions to note and bequeath as precious heritage to distant posterity, bespeak nothing more than the same Burden of the Song; Unity Equilibrium and Harmony, per-

vading absolutely in all objects. The Sky above and the bowels of the Earth below, to speak roughly, are responsible for everything that passes over the Earth. The very formation of beings, especially human beings, can be scientifically deemed attributable, among other causes, to the solidity of the Earth, the heat and light energy of the Sun, and the consequent peculiar combination of atoms, in the midst of other enviroments. It is due to such causes that the colour of the skin underwent a change; and for the facility of human intercourse, the name assigned to each chanced to be different from the one assigned to another group or collection of human beings, with a view to distinguish them, one from another, even as topographically, places came to be differentiated from one another for the sake of convenience in knowledge. Races and Religions, therefore, are not only of human make, but they are, in a sense, delusive poises of human intercourse; and as such, as man to man, they count for nothing. Radical difference there *is* none and there *can* be none, between man and man; and if such superficial points of difference proved of any moment, man would lose his manhood entire, since he, with all others has per force to abide by the dactates of a Supreme Being. The Polar regions protrude and are pressed down; the equatorial parts have a tendency to bulge out; but for the matter of this difference in external parts, their harmony is in no way affected. They act like parts of a Harmonious Whole; and pertaining to one Universal Self, they abide by His Laws, no matter what different functions each has to perform as peculiar to itself in the Whole and for a Harmonious Movement of the Whole.

Sympathy there is in everything created for every other thing. The predominent quality of each might differ from that of the other, and yet sympathy does

not suffer. The very force of gravitation, that well-known, Universally applied Law is directed to draw thing to thing and object to object; no matter, what the external side is made up of, or what the surface presents to view. The Hot Luminary has an attraction for the solid, yet internally hot Earth, as also for the cold Lunar Disc another planets of indifferent temperature, pressure and such other conditions of being. Affinity, chemical and attraction, electrical or magnetic are two more forces relating to Sympathy, that are sufficient to demonstrate the truth or Harmony and Peace Eternal in Nature, the Kingdom of God. How came in, then, the elements of difference in the midst of human affairs, in the radical stage of primitive Society. No matter what the *Officina gentium* of all races in the beginning was, how races having grown and multiplied, came to be separated and how they spread themselves over the different localities of the World. With such considerations the present purpose is not primarily concerned since it aims at diving deep into the root causes, the primal causes of all things that it happens to think about.

Man, moreover, a sentient being took to heart Time, Space and other surrounding adjuncts, with which he was brought into contact and which essentially operated upon his very being, acting and living; and which, at the same time, failed to produce that influence over dissentient beings or inanimate objects. For, in man there was inherently something in the heart that could adequately respond to the effects of the outward Nature; and as, a consequence, he was led away by the notations and demarcations of time and place and other adjoining circumstances. Priority. posteriority, nearness, distance and such accidents caused a striking, palpable and everlasting difference in Sympathy, which came to be indelibly impressed upon the very daily affairs of

life. Add to this the difference woven out by the gigantic force of ever-changeful form of Death and destruction; and the holy chords of Love and Peace began to break under the invulnerable strokes of the abnormal force. Subsequently and in very late times was the Singular aspect of Death made capable, by a Love of Wisdom, of yielding to the Scrutinizing grasp of Man, and was interpreted not as the enemy of Life but as the prize and booty of Life.

But in the meantime, differences multiplied, and races and religions too became manifold, as time glided by. Losing sight of the preeminent lesson of Nature pressed and printed in bold relief that Mountains and Mountains are inspired with that love which begets an undying affinity between Mountains and Rivers, and Land, as also between Rivers and Living objects; that minerals instinct with life tend to manifest themselves into the state of Vegetables; and vegetables evolved with higher life are exhibited as animials. It is, then, Race-ani mosity prevailing among animals, but not so inveterate in form as among human beings that alone enjoy the privilege of being endowed with Reason; It is this antithesis in affairs that brought out the two conflicting pairs, the pairs of opposites good and evil, and soiled the moral atmosphere on the calm and peaceful face of nature; it is this that brought down War and Fire and Sword by and bye, as the violent excitement of events developed in rigour and endurance and man began to "take Life's rule from Passion craved for Passion's sake," in the words of a well known English Poet.

Let us pause for a short time and ask: How arose this Race animosity and Religions Antipathy? Darwin and his group of followers would have to allege: the very conflict is the signification of creation

Philosophy, the mistress of Science, being fresh lighted by the scientific Torch, appears to nod dissent, in a certain sense, and modi fies the statement by adding: creation implies Conflict; but the conflict is Dissolution and combination; Involution and Evolution; all proceeding in a Harmonious Whole with Unity of purpose and an aim of Absolute Peace. It is also *carried on for the purpose of conforming closely to the All—Pervading Law of, God, Nature, signifying Order, Arrangement, and **Harmony.*** But in the stage of Preservation, if Man be only too happy for mortality, why should there be any Race—Prejudice, Religious predilection? Race came into being only as an accident of time, place and surrounding objects. In fact climate played a prominent part in creating this distinction from the colour of the external surface—Skin—amongst human beings. Race is no longer connoted by the term Man, the attribute "Without feathers, as in the provisional definition of Cuvier., It is at best a mere accident. Residence too, is a separable accident. For, an Easterner might as well be a Westerner, and *vice Versa.* The certain race of apes could be localized by observation and investigation in a certain way, and others in another way; there is therefore, no inevitable conclusion to be drawn that, by some upheavals or subsidence or any such phenomena of an abnormal type the mutual change of being will not take place in future. There is no good, no gain and no genuine worth in sticking fast to a mere accident *of place or time.* Clime, if it be, moreover, *that brought about the distinction for the sake of convenience, and red, white, dark and such other colours begot* races of different kinds then, too, falling back upon primitive times, it will be easy to remark that there could be but one Race to start with. On this hypothesis, which has continued from times im-

memorial to be unassailable the different representatives of different races on the face of the Earth claim, a common ancestor; and being, therefore, born of the same parents, the East must join hands with the West and both with the North as well as the South. The very four points of the quarters are distinctions in name of but one Space that lies spread out all over the globe; and the difference in colours, synthetically, became sub-merged into One *White* Colour, the *Paramount Colour of Nature*. It is, again, the same Indo-European Family, wherefrom all the wellknown racef of the world claim their true origin, and where in they all deserve to converge happily, for the purpose os discharging the debt of Felial Worship, at an advanced stage of life, when the trace of Parentage ought to strick most vividly upon the faculty of reason, and excite as well as rightly stimulate the feeling of Reverential Worship in the children. *In such a feeling* of Faith, it was that all things "*Breathed Immortality*, revolving life, and greatness still *revolving; infinite*. There littleness was not; the least of things seemed infinite; and there his spirit shaped Her prospects" *in* the words of Wordsworth.

However, it is not this external attribute that can be legitimately held wholly responsible for the notorious absence of Union and harmony among human beings. Propagating the Self, the desire to rise and the appetite for having and using Power more and more—this is the root of all Evil, the centre of all Sin. Desire of a diverse sort brings in, as a necessary concomitant, all sorts of mischief and all sorts of skilful tricks, crooked means, detrimental devices and what not, in sofar that it ever stands the need of being duly satisfied. As a consequence man is set against man, friend against friend, master against servant, son against father and so on; till in the "struggle for life," the fittest

survive and the weakest are sent to the wall. "Kama eshah, krodha eshah rajo-guna samudbhavah," sings the celestial Note of Hindu Scriptures, of the same import; but that the same note wards off the taint to a certant extent by adding that it is inborn in Man that he should entertain desire only if the desire be fair, equitable and harmless in all possible ways to the interests of others. For, man is born brother to man and on no account can he be deemed justified in proving obtrusive or offensive to his brothers.

And it is not meant to convey hereby that all desires promiscuously should be stifled; but that those that have a legitimate scope for fulfilment might be furthered and brought to accomplishment. Desires involving conflicting interests might also be carried to the stage of being satisfied without trying in the act to molest others or encroach upon their own rights and privileges; but producing clear understanding, friendly relations and hearty co-operation with one another. This goal can be gradually reached by joining the heads of leading representatives of all races in a common cause of Amity and Peacefulness, and by creating bonds of Union that might be kept up existing and fully nourished by a healthy correspondence of the plans for cementing them, more and more every day. The act, therefore, should be High and Happy Propaganda, to be unceasingly preached and practised by the leading associates that deserve to unfurl the banner, round which as many might rally as are desirous of winning the Holy Goal, in the Universal Races Union.

At this stage, then it will not be amiss to advert to certain bonds of Union among races that can be traced from a remote past time; and the happy remembrances of these are carried by great thinkers for a better understanding of reciprocal relations. For,

from the very birth of time man has continued to be almost the same in essence; though driven and dragged through weal and woe, mires and quagmires at times as well as through many vicissitudes of being, yet the differentiating marks have continued to be what they were in the primitive stage of existence. The same foils, foibles and frustrations that were the lot of one race, were as well the lot of most of the other races, with a slight change of appearance. And they have come to win a valiant victory over the surrounding circumstances while wading through the various stages of civilization. "The history of the world has been the judgment of the world." Souls, according to the real understanding of their nature, have always been found to start alike, they being similar in their potential and germinal condition of being. Their evolutionary processes have been known to diverge from one another, by virtue of the environments arising from worldly intercourse. Race, Religion and every other creation of Man are all ephemeral and and designed for the purpose of distinguishing the world by the profession of *man*, taken in a very extensive sense. Mathematically talking, *one* unity gave birth to all numbers; so that unity it is, from which for human intercourse, and for the facility of worldly calculations, all the known and unknown different numbers diverge; and the best knowledge of Mathematics tends to direct the course of calculation towards converging into Unity, the same oneness from which the start was made. And in some such manner, the sign of distinguishing one class from another when functions of men multiplied and intercourse increased, was found out to be firstly, (1) the place or spot of residence; secondly, (2) the colour of the external skin or mere external appearance, and, thirdly, (3) the form of faith as named and observed i practice. Thus

came into being races, classes and religions, that signify nothing more than the different weights and measures, made of the same metal simply to facililate the reckonings of human beings. Like the Deities of some of the Hindus that are created from Dust and again resolved into Dust, at the end of the Worshipful adoration that they undertake and undergo, these are meant as well to be dissolved into nothingness in the long run.

Taking all concrete existences, to be separate in Action, what primarily and fundamentally strikes the advanced critical eye is Action, too. From the starry-regions of the firmamental vault to the mineral recesses of the subterranean crevices, there is one continuous note of Activity, lying over the calm surface of Peace and Harmony. Atoms and molecules, germs and protoplasms as well as the infinitesimal mind, and the all-pervading Wind as well as Ether, all have a tendency to move and are actually set in motion along the least line of resistance in all times and in all climes. From this confused mass of heterageniety, human efforts should be directed towards accomplishing Homogeniety. Nature itself is synonymous with Law and order and in the midst of a hot and hard struggle for existence, of the din of various troubles and turmoils of industry, of the keen fight for competition and conquest, real manhood, nay, real manliness is contained in achieving soft, sweet Love, winning and worshipful Union and Harmony, as well as co-operation and commiseration of a healthy nature. Sings a celebrated Poet of the East:—

"The World, O my Brother, is constant to none,
Trust than the World's Maker and all is welldone.
Lean not on her Kingdoms thy back or thy head,
For many, thy peers, she has nourished and sped.
When the pure Soul desires from her prison to fly,
It is the same on a throne, or a dust heap to die."
(Saádi.)

It will not be amiss to note, moreover, that race religions, howsoever diverse or divergent in natures, hav

all recognized, in some shape or other, the Fatherhood of God and Brotherhood of human beings. More prominently than the rest, have the East and the West avowed and decleared for daily practice the same highly-priced Precept of conduct. The, world *per se* and the wordly existence taken as a whole, compared to an "Asvattha Tree" by the Eastern writers of old, have a rough prototype in the bewailing song of Byron in the West, when he, too, sings out the lines as follow :—

"Our life is false nature—it is not in
The Harmony of things—This hard decree—
This ineradicable taint of sin,
This boundless Upas, this all blasting tree,
Whose leavesand branches be
The Skies which rain their plagues on me like Dew—
Disease, death, bondage, all the woes we see—
And worse, the woes we see not—which throb through
The immedicable soul with heart-aches evernew."

Any how, we are tought not to love the world for its own sake, but for the sake of Man—its Inmate. Love Man, therefore, and the world, only as a consequence. In all stages and avocations of life, therefore, the world is generally preferred to man, and then undesirable fruits accrue, to the detriment of life. Not selfishness, but selflessness must be the Motto of everyday conduct. In social, political or religious quarrels, the main point of misunderstanding is generally to be sought in some sort of straining and struggling, whereof the end would be no other than incessant war and perhaps bloodshed. It is this that is undesirable and urgently requiring to be put down by skilful means. Man alone is and ought to be the sole arbiter of Man; and not Sword, or Cannon or any other destructive weapon. Endowed with Reason, that subtle faculty of the brain which distinguishes Man from Brutes; and invested with the power of feeling, a human being deserves under all circumstances to exercise the healthy faculty in winning over the heart

of brother—Man, simply by means of fellow—feeling, in all cases and under all conditions of life. A Hindu, A Mahommedan, A Christian, A Jew, A Mongolian or whoever he be, is all the same the son of God that has created every other human being, and deserves to be loved as much as one belonging to his own kith and kin; especially when matters social, political or religious are concerned. Justice that fair and most beautiful child of Divine Origin must be made to flow smooth, and pour out its bounty evenly to all sides, without molesting any party with a tiring excess or tormenting another by a hideous dearth.

The folklore and legends of various races and tribes point out the same happy tie of community that prevailed long ago; and demonstrate Community as common tie of blood in primitive stages of social life. Community, no doubt, is common tie and as such, the significance being taken *in extenso*, the term must be taken to embrace the whole Humanity as one Community. This alone is true and will endure for ever; Since, although variations in language, religion, customs and manners in our own times are so numerous that it is really very hard to point out the real ties of common heritage, still going back a few centuries, it will be very easy to see how there were many things that brought out a stricking resemblance; and falling still farther back, it will not be difficult to find out many points denoting identity itself. On these different points volumes haue been written and published; but the excellent use that can be made of these as well as of unwritten volumes potentially bying unexpressed in the brains of the learned Millions, is to apply the essential Moral to the advancement of Race—Union. With an ambitious and a comprehensive programme that the Universal Races Congress had undertaken to carry out, we only wish it might achieve a grand unprecedented success, by means of an active co-operation from en-

lightened representatives who went there to attend t from all the quarters of the Globe.

Moreover, let us ask, from what cause or causes does the attitude of distrust or aloofness emanate, in the presence of so many ties of Community between all nations? From Ignorance; from Delusion; from Nescience, observes the worldly—wise man as well as the philosopher of the Vendanta School. From no understanding or a dubious understanding or a want of proper understanding of mutual relations, arises a feeling of fear, or distrust or apathy, that ultimately results in antipathy or bitter enmity. It is this that we desirve to root out at a stroke; or try guardually to achieve the end. The Principle of guidance should, under such matters, be no other than, "Compromise"—"Conciliation"; which can be best encompassed by yielding ground from both the sides of disputants; if at all worldly gains are to be deemed well-grounded and permanent in being. Those that are laden with ripe fruits will bend, and says a Sanskrit verse, and the sky too lowers when impreganted with fresh waters; so the good and the Justice-Loving alone will bend and condescend to do benevolent deeds. In fact, the Heavy will bend and bow. From Nothing, no Thing can be expected; and from Plenty, even bounties can be ligitimately exacted. So, it should be a guiding conduct of the representatives at any rate to replace, as much as possible, distruct by mutual trust, and aloofness by thick association.

Ours, moreover, is no longer a dark age, when even the East was blind, to a certain extent, to the very care, in regard to free association and happy communication of thoughts and words and deeds, and when superstition was more than half the religious spirit employed for being led astray in matters of daily life. On the other hand, as the result of a close fortunate contact with the ruling race, a wave of Evolution has been passing over the historic land of the

East, bringing with it a mighty transformation of thought and speech and action, and a general, generous and far sighted association and assimilation of race with race, has become a bright sign of the time. With Max-Muller, we can go to the length of observing that "the Aryan Man whom we know in his various characters, as Greek, Roman, German Celt and Slave," is the same one of whom we read so much in the Vedic Literature of the East; so that it is general, nay, Universal Fraternity thatc an be established on the Earth. Children claiming descent from the same main stock, whether residing in Cashmir or Columbo, in London, Lisbon, Canton or Kamaschatka, deserve to live like triedbrothers in the midst of hard struggle of a short-lived life on the cold Earth, *whose bowels alone are warm.*

The same saintly writer remarks a little further on; "It is true that with us one day only is set apart, out of seven, for rest and meditation, and for the consideration of what the Greeks called—Tá Méyio Tá—the greatest things- It is true that the seventh day also is passed by many of us either in mere church going routine or in thoughtless rest. But whether on week days or on Sundays, whether in youth or in old age, there are moments, rare though they be, yet for all that the most critical moments of our life, when the old simple questions of humanity return to us in all their intensity, and we ask overselves, "What are we"? What is this life on Earth meant for? Are we to have no rest here, but to be always toiling and building up our own happiness out of the ruins of happiness of our neighbours? And when we have made our home on earth as comfortable as it can be made, with steam and gas and electricity, are we really so much happier than the Hindu in his primitive homstead? With us, as I said just now, in these Northern climates, where life is and always must be a struggle and a hard struggle too, and where accumulation of wealth has become

almost a necessity to guard against the uncertainties of old age or the accidents in-evitable in our complicated social life, with us, I say, and in our society, hours of rest and meditation are but few and for between. It was the same as long as we know the history of the Tentonic race; it was the same even with Romans and Greeks. The European climate with its long cold winters, in many places also the difficulty of cultivating the soil, the conflict of interest between small communities, has developed the instinct of self-preservation to such an extent that most of the virtues and most of the vices of European Soiciety can be traced back to that Source," &c. . . . .'

It is this conflict of life, stern and strict in nature, that puts Man at variance with Man, race at variance with race, and nation so with nation, to a great extent. The rub lies here and herein should the remedy be carefully applied. But what is the remedy; or where should it be sought and secured from? From no other source but the heart. From within the remedy should flow as a perennial current, infused into the heart within: and it should be no other than pure, unselfish "*Love*." For a pratical execution of the scheme, or rather, using the same figure to a farther length, for a practical administration of the remedy, certain Leagues, Assemblies or Associations deserve to be started as ever working and promoting the main cause; and nourishing by feeders from diverse directions, the original lucid current must be strengthened day by day and minute by minute. This sort of *Caste Regeneration* will, on the strength of *Colour Associations*, remove the debris of *Caste Distinctions*, and will pour fresh vigour and fresh vitality in the heart of Indian Society, joining hand to hand and head to head for various functions of a fruitful life.

S. S. MEHTA.

A HISTORICAL STUDY OF THE ANCIENT LITERATURE OF GUJARAT.

Mr. Sathe, Registrar of native publications, happened to remark in the year 1892, in regard to the development of vernacular literature, in the following manner: "Another fact that strikes a reviewer in his retrospect of the annual literature of the Presidency from year to year is that the literature is not sufficiently diverse and vigorous in character but is monotonous and slowly plodding its way. Very few writers seemed to know much beyond the ordinary subjects, such as early and widow marriages, love intrigues, praise of the various gods and goddsses, legendary lore, etc. India having come into contact with a civilised nation, is at present in the enjoyment of comforts and conveniences of life, which she never even dreamt of under native rule, such as railways, tramway, telegraphs, telephones, steam engines, printing presses, mills, factories and other things too numerous to mention; and yet the native writers know very little of these things, and seldom, if ever, think of writing on them. The cause of this state of things is not far to seek. The intellects that are working to develop the literature of the country do not very often belong to the highly educated class, and the leading intellects do not devote much of their time and energy to the enrichment of the vernacular literature. The number of Graduates in the medical,

engineering, agricultural, law and science Faculties of the University that have contributed anything to the annual stock of vernacular literature is almost nil. There are here and there a few Graduates in Arts who have contributed some productions, but the "Arts" of which they are Bachelors and Masters being the liberal arts and not either the useful, mechanical and industrial arts or the fine arts, they can take but very little part in technical literature which seems to be the greater need of the country in its present circumstances."

These are his observations that have a bearing upon the cultivation of vernacular literature in the present age also. Few sustained efforts are made to secure sufficient vigour and diversity in literature; nor are numerous contributions made to the development of useful mechanical and industrial arts. For the present, however, our attention need not be confined to the materials of modern times nor to the consideration of means for improving the condition of the future. It will be sufficient to endeavour to connect the past with the present with a view to judge the future more comprehensively; and at the same time to arouse the interest of some more lovers of polite arts for a study of Gujarati literature.

It is easy to see that the progress in cultivating Gujarati language could not be rapid and long continued for a short time soon after English education began to be imparted to the sons of India. But India, the land of subjective teaching, could not be long content with mere materialising instruction and by a healthy addition to collected gossip about material comforts, Sanskrit literature from a long time and Gujarati literature in later days when the University began to show unfailing signs of encouragement to the later, acted as a valuable set-off to the former, by turning the direction of the

mind in most, and by endeavouring to satisfy, many of the cravings of the soul. And the present attempt, accordingly, purposes to show in a concise form the real beauty, in a certain measure, of the Gujarati literature of past times as connected with the present time.

Literary taste is oftener than not an acquired taste. India unfolds a very chequered history of literary period, owing to the frequent change of paramount power that enjoyed sway over her from time to time. Consequently, education was not deemed to be one of the leading functions of the State, nor was there any State machinery beyond the maintenance of certain "Mathas" in very remote times. Under the great educational despatch of 1854, public instruction was introduced and from that time forth, the schoolmaster has been abroad. Most of us are conversant with the results of the critical observation of nature on the banks of Avon or in the lake districts and betray great ignorance about the pious flow of internal nature of Nrisimh Mehta, or the subjective analysis of the objective world by Premanand and Dayaram, in their peculiar ways. India has a civilization of its own and her modes and moulds of life are peculiarly adapted to supply the long-felt need of humility, devotion and such other virtuous traits that are the off-springs of peace and harmony rather than disquiet and dissension. Moreover, Sanskrit and Gujarati languages have inspiring literatures, which are likely to preserve a lasting hold upon the national mind. Weaned and perhaps forcedly separated as he once stood, even the modern university student is likely to receive a permanent tinge from those lines that formed the nursery rhymes inviting his sleep in the cradle, and dealt with the sacred rites of marriage as well as sacred thread investiture which are a passport for his worldly life. No matter what share is given to the two indigenous literatures by the "Alma Master" and howso-

ever much consigned to neglect and perhaps to decay, their mother tongues are kept by the sons of Gujarat, yet the internal cravings of the aged heart cannot adequately confront the pressing problems of life and sphinx-riddles of conscience, without turning back upon Vyasa and Valmiki, Sankara or Gautama, Nrisimh Mehta, or Premanand, Narmad Manilal or Govardhanram.

The assimilation of foreign ideals, again, cannot be gainsaid, nor is it prudent to prevent or forbid it in practice, now that these ideals have been a "sine qua non" of daily life. However, such an assimilation in the earlier stages of intellectual development when indigenous thoughts and feelings come in direct collision, if not conflict, as it is sometimes the case, with artificial inculcation from without, the out-growing fruit will be a perversion of the main breed. Call it healthy, or unhealthy according as hybridism finds favour or disfavour, with the thinking part of the interested world: yet divergent growths artificially assimilated, tend to produce a unique fruit. Sodium and chlorine severally are known to posses divergently noxious properties and the natural combination of the two produces a salubrious salt without which human life cannot be comfortable. It is a case, moreover, of natural combination. And, on the other hand, considering the question from the stand-point of independent cultivation, it is very easy to see how we feel our dependence keenly—and yet it should be gratefully felt withal—for the supply of sap necessary for the growth and interchange of thought-fruit, in all the varied fields of life, so that in certain quarters some land is allowed to be fallow, owing to this very difficulty. In this connection, however, the argument of falling back upon Sanskrit, a dead language, can be briefly met by observing that the language of the mass is Gujarati which is a living language and

which continues still to be nourished by the milk of the mother, though dead. Herein, then, she acts unlike all animal mothers that have by their natural incapacity given currency to the hackneyed Gujarati phrase, "No nourishment from a defunct mother;" as also by teaching that the ignorance of the middle ages in Europe was not dispelled and the revival of learning was not complete, even until their knowledge began to be disseminated through the then living languages.

To discuss at this stage the advantages derived from the adoption of vernacular tongues as a part of study, would be at once out of place and unnecessary in so far that those who guide our educational system at the University, have introduced practical means only recently to fight out the evil of neglect, and next, in so far as the all-absorbing passion for the study of the mother-tongue cannot be fitly furthered till the worshipful ideal of the mother reveals to the mental eye something more than a strip or a stretch of land or a mass of members living upon it, even to the extent that the lines of the English poet, Browning, may be realized :—

"Where I find her not, beauties vanish :
Whither I follow her, beauties flee :
Is there no method to tell her in Spanish
June's twice-June, since she breathed it with me?"

Principal Fraser, the Editor of "Indian Education," emphatically points out the "grand difficulty of language in the way of the English *teacher* in India :" how much more correlatively must it be so in the way of the *student*? Discussing at length the same question, the learned Professor remarks :—"While complaining that foreigners do not understand us we are all ready to believe that we understand foreigners. Now the first question we should ask ourselves in this connection is

whether we understand their language. That will not prove, as I have said, that we understand 'themselves.' But it is a primary condition of our doing so. Allowing that the intuitions of genius, may, to some slight extent, dispense with these instruments, for the ordinary man, it is quite necessary, and I do not see any circumstances make it important in India. My own conviction is that to a man who does not speak the vernacular well, all access to the mind or institutions of India is *ab initio* barred. If this or anything like this be true, is certainly barred to the ordinary English professor." "A language cannot be learned," observes in the next place Mr. P. G. Hamerton, "by an adult without five years' residence in the country where it is spoken and without habits of close observation, a residence of twenty years is insufficient."

I have quoted from his observations at some length in order to apply the difficulty of a language—study and its after-effects to the case of Gujarati students, "*mutatis mutandis*." They are, again, labouring under another evil too. For, with regard to those ideas and institutions, concepts and comforts that have some place in the East, which, by the bye, is different from what they occupy in the West, the grasp becomes feeble or at times misleading also. Sound having a permanent connection with sense and words having an original as well as conventional affinity with their meanings, the represented object or entity of the one is quite another than the same belonging to the other. For instance, the May Pole Dance may not present exactly the same picture as the Dola Yatra and the Daman Puja; St. Agnes Eve as the Gauri Puja, popularly termed Gorma worship; and the Lent fast may not thoroughly correspond with the Sravana or sometimes intercalary month's fast. Few however are the students even in our age to whose mental chambers a real vivid picture of all these Indian institu-

tions of the past have obtained an access The Professor consequently is not so much working at a loss as the student who has cast into oblivion the varied pictures of Indian life. The evil however, is neither absolute nor irremediable, since similar types in other places have been remedied; and remedy is to be sought no where except in the study, both careful and extensive, of Gujarati literature. That alone is calculated to prepare us properly for the duties of a Gujarati's life, along with the study of English as well as Sanskrit, both of which in their own way have preserved and transmitted the relics of past life-history to posterity.

To illustrate the point more clearly, another attempt at citing the words of the same learned Principal can be deservedly made. He says :—"It is true the relics of Hindu civilization are small and difficult to interpret, but we may all agree that if it stood before us to-day as it was at its best, we should allow it to rank with the Athens of Pericles and the Rome of Augustus, as one of the notable achievements of human spirit." Max Muller painted an ideally grand picture in his "India: What it can teach us"; and yet the picture of Mr. R. C. Dutt is quite of a peculiar type Consequently "We interpreting ourselves" is a highly painful task, indeed: or else the lines :—"Would to God the gift ye give us To know ourselves, as others know us"—would have lost much of their significance.

Civilians and Christan Missionaries, devoting themselves earnestly to the study of Gujarati, will perhaps not be able to exactly and accurately interpret everything that belongs to Gujarat, as a true Gujarati would, be he a Hindu, a Parsi or a Mahomedan, especially when he ranges through the numerous vistas of knowledge that stand already illumined by a more powerful light for guidance. For the latter breathes therein more

at home; he is more capable of soaring high. His instincts rest upon ordinary consciousness without any effort to seek any art or part of the external world, higher as well as lower. In the graces and virtues of life he gains a real advantage over his brethren to maintain the struggle for existence. But what is more important is that a fellowship or friendship comes to be established, and an "esprit de corps" is fostered among the students of Gujarati literature, irrespective of creed and caste, race and religion. A sincere filial love and reverence is likely to arise and increase gradually towards the foster-mother of childhood and boyhood, if we stick to her petticoat in manhood and old age, in order to render faithful services to her. Instead of merely despising all that is Indian or copying all that is English, we Gujaratis deserve to adopt manners that have "made us," or ennoble those that are worth ennobling by bringing English manners to bear to a certain extent upon them. The grasp of things as they are, will be, moreover, our own, by a strenuous pursuit of Gujarati literature and a true knowledge of the Gujarati world will be fit enough for giving internal freedom which is the real aim of all mental culture. India's son, and the son of Gujarat especially is known to be essentially a religious soul and in religion alone he has been bred up to find the principals that are capable of placing him in right relations both with himself and his followmen. He sees in the Gujarati literature, mostly derived as it is from the Sanskrit literature, the source and spring of ideals and aspirations, which are calculated not only to raise him above the bestial, but at the same time to give dignity to his manhood and solace to his old age. The types of Rama and Yudhishthira as heroes, and Sita and Draupadi as heroines will rescue him from the slough of dejection and despair of life, and help him to vindicate his divine nature against the evil temptations of worldly life. He learns to draw

his strength from the devilish traits of Ravana as well as Duryodhana; and these time-honoured sources of solace lead him to achieve the higher aim. Many a line is capable of setting an ideal before the reader showing how in the midst of the fierce excitement of sanguinary fight, the softness of the feminine heart prevailed upon the hard and harsh feelings of Ravana so as to draw out even from him soft words of resignation to the will of deeper and diviner wisdom which alone is capable of turning evil things to good terminations. Picturesque ideals presented by the quickly shifting stories of Samala or Vallabha in the middle ages and Navalram or Govardhanram in the modern times awaken the reader to "re-live" with them their ardent and virtuous lives. To read the plays of Premanand, again, which is simply the holy altar of still hot love-fire; to sail along with the heroes through the fairy land and Elysian regions of Mehta's poems: of Manilal's Premajivana; this it is to enjoy the "literæ humanæ" that tends to develop diviner qualities which distinguish man from beast.

It matters very little at what time and in what place the humanities of literature come to be tasted. From Gujarati literature our aim is not so much to accumulate knowledge as to develop the mind by a careful pursuit of it And accordingly, even our education as a whole should not make mere thinking machines of us and mere on-lookers or passive admirers with lack-lustre eyes in the midst of worldly existence. But in the course of discoursing upon the present topic, we are not concerned with attacking or advocating any one cause, so that the question of brimful or cropful of learning with which the University is said in many quarters to be stuffing us and which scarcely leaves fresh energy to be devoted to a careful and extensive study of the Gujarati literature, might be dismissed

without further discussion. For it involves extraneous and hence immaterial considerations, to which the "intrinsic love" of heart pays hardly any regard or respect. "Where there is a will, there is a way;" and analogously we might coin another apt expression: "Where there is a mind, there is a motion." Heredity no doubt, is capable of being modified to a certain extent only after certain ages; so that before it becomes somewhat too late, it is prudent in all ways to take up the study seriously without waiting for State-help, that even economists, in some measure, wrestle against. And although the University has introduced Gujarati as a compulsory subject in the Matriculation and an optional one in the M. A. examination, yet it should be clearly understood that there should be a rational continuity of study with the natural sequence that the study of the language must be pursued for its own sake. The first impetus has to be given not by those that belong to the higher strata of society, but by those that take a greater part in the leading of a higher intellectual life In the words of Matthew Arnold: "Human progress consists in the everincreasing number of those who, ceasing to live for the animal life alone and to feel the pleasures of sense only, come to participate in the intellectual life also and to take enjoyment in the things of the mind." Games and gymnastics, I add, tend to develop the young mind in much the same sense as mental feats and itellectual pursuits develop the youthful mind. For cultivating, therefore a real taste for Gujarati literature—the reinforcement from the University being never unwelcome—the chief source of strength must be sought, with or much better, without any earnest from the militia of the heart inside. The example of mark Pattison will firnish an adequate source of imitation who says: 'I refused to make a single step upon trust; I must think out every point myself . . . . . I had always from youth up,

a restless desire to be always improving myself, other people, all things, all received ways of doing anything." Such a process, when duly culivated, will make the spirit of Mehta or Premanand converse directly with the spirit of the student of Gujarati, so that he will weep where the characters weep and laugh wherein they have found mirth.

As a principal general feature of Gujarati poetry, the student marks out that the subject of religion is the subject of discourse and a catachismic method has been adopted by many for the purpose of imitating Sanskrit writers, whose works have actually beenrendered faithfully into Gujarati in some cases. Premanand and his son Vallabha Samal and hardly one more paved out an original path, each for himself. Akho, no doubt, shows versatility and yet it remains confined to one single sphere alone. Akho, then moving in the ordinary groove, analyses, scriptural doctrines and empanels, as it were, the jury of the reader or judge them one after another. He tries to cry down all sectarian doctrines that failed to recognize absolute oneness; and like many of his successors he had also his own way of manifesting the spirit of an iconoclast; and in such respecss his name is usually associated with Dhiro. Like many other poets Akho is fond of using allegorical disquisitions composed of a series of stanzas in certain cases.

Moreover, in Gujarati, unlike the conditions of revolutionary Europe, when religious calm evidently fled from the atmosphere, poetry was not frightened away by the storm, and polemical writings began to redouble their force and assert their ground. In the time of Mehta, "Pakhanda Mata" *i.e.*, sham and hipocrisy in religious belief, had not asserted its class and spread its mischief so much as it did in the time of Akho and his followers. Known for his universality of sympathies, his tendency to recognise and realize the

brotherhood of men, Akho, somewhat like Carlyle, denounced sham and hypocrisy as much as mystery and mysticism of priests and preceptors. The ways of God, he argues, are entirely unfathomable and the feeble vindication,' of God to men made by human priests proves purely futile, or ends in making the Divine Author shackled' by method as well as calculation. Similarly an analogous unfathomableness and of God's actions, has been brought out by way of defence by Bhojo Bhakta, a poet of a more recent date and yet of a more popular fame who may be said to have followed close in the wake of Akho, Dhiro, Bhukhandas and others.

Anyhow, Akha's lines are possessed of arrowy swiftness and strength, and the reader is easily captivated by his sly humour and impressive images succeeding each other He waged a fiery crusade against the evil practices of the day and from another separate standpoint, he can be safely regarded as a transitionist, having changed the flow of "Prema Bhakti" (love-devotion) to "Dnyana-Bhakti" (knowledge-devotion).

Next to him, our attention is directed to the epoch-making Premanand, the Milton of Gujarat, who opened the second period of Gujarati literature. The national mind was directed at this time by two powers, one being of the rulers and the neighbours, and the other, of past traditions, the reminiscences of which did survive, and yet began to grow fainter, day by day. On the one hand, the talent of temporising religious tendency made room for novel creeds: and on the other, the relish for conservatism being hightened, originality in certain things began to be displayed in an orthodox fashion. The age, too, appeared on the surface to be rationalistic, and mere singing of the praise of God in an unadorned style came to be changed for a reasoned

discourse of legends or dogmas and doctrines; so that a new door was opened for the stream of old Sanskrit ideas and theories in religion sometimes, interspersed by some facts of the types of Samal and the two Vallabhas, with curses and sarcasms. In Vallabha, the son of Premanand, be it remarked in passing quite unlike his father of course, the egotist and the humourist, if not satirist, appears to cover the poet.

Taking a general survey of literature, the only firm conclusion would be that a popular inquiry was set on foot by each into the primitive religion of the soil; and the inquiry was exact, minute, useful and of a highly devotional character. However, there is no royal road in the East for religious life nor an irresponsible tribunal, just as we find erected in the West in each man's individual conscience. Consequently, in many cases, pure Vadanta alone sways supreme over the minds of the poets, upon which point, to certain extent, expatiation wil be made in the proper place.

Permanand exercised his pen in many directions. At once a poet and a word-painter in the Eastern as well as the Western sense of the term, the author of "Nalakhyana" and "Okhaharana" was a contemporary of Aurungzeb, and died an octogenerean Brahman, still with a just pride of having contributed a great deal towards the elevation of the dignity of Gujarati literature which was the only absorbing object and interest of his long life. For this purpose, he amassed all possible means; and ransacking as many Sanskrit works as he could lay his hands upon, he left no stone unturned in ameliorating the condition of the language under the patronising care of the ruler of Nandurbar. He it was then who first introduced descriptive poetry in Gujarati; he it was who opened the door of classical style of poetry in Gujarat; and commenced every poem

in regular and scientific way with some benedictory stanzas at the head, as required by the canons of Sanskrit Rhetorics. He it was who first wrote poetic novels, or picturesque narratives, as being the adaptations or amplifications of Puranic legends. He it was whose poetry disclosed new significance to formulas which had grown barren in the hands of their dogmatical defenders. He it was whose fruitful contact with literature, manifesting considerable expository powers, sang out verses that were capable of relieving a grieving race or a peril-stricken community. He it was who first explained to the Gujarati student by hard, tangible works, the systematic forms of poetry and the difference between compositions that are only meant to be read or heard and others that are to be represented on the stage. The all-pervading soul of Premanand's poetry is some abiding sentiment, which as a rule, happens in his works to be uniformly distributed from top to bottom and is full of both thickness and splendour. Treating all the nine sentiments of Sanskrit Rhetorics turn by turn, he has dwelt at greater length on the sentiments of love and sorrow, and in the powers of pure description of objects and incidents, he challenges comparison with any one of the average Sanskrit poets. At the shrine of Nrisinh Mehta, he paid his last tribute of respect by means of his own poems such as "Hundi," "Sraddha," "Mosalu" and others. In him appears for the first time true poetic conception and real flights of imagination; and on that account, he can be fairly raised to the first rank, especially because with the help of these two. his poetry comes to be adorned with wordly knowledge, and rhetorical requirements. In point of sweet simple style and pure limpid flow of thought alone his "Nalakhyana" and "Okhaharana" bear comparison, to a certain extent with 'Raghuvamsa" and "Kumara Sambhava" of Kalidas.

Whereas his "Astavakra Akhyana" and "Draupadi-Harana-Svayamvarea," are in the same respect, more after the pattern of "Magha" or "Naishada."

His laboured artificiality, in some places, is meant only to show his insight into all the modes and manners of rhetorical composition, as well as the various requirements of embellished poetry. For a striking contrast, references should be made with advantage to the texts. Some of Premanand's happy verses in "Nalakhyna" where he describes the features of the daughter of Bhimaka are sufficient to remind the reader of a similar description of Parvati in "Kumara Sambhava" and yet, it must be admitted, the Gujarati poet pales ineffectual fire before his Sanskrit model of imitation, as much as the daughter language does before the mother-tongue of old. The grace and splendour, again, on the descriptive verses of the sixth canto of "Raghuvamsa" presenting a picture of the proper rites of the self-choosing bride Indumati, was a sufficient ideal of imitation for the same of Premanand's "Damayanti" and yet the one is all along the poetic giant, before whom the other proves but a pigmy.

His pen, moreover lent nourishment but to a limited extent, to philosophy as such, and what he contributed, to the improvement of philosophy in Gujarati, was inclined more towards the "Dnyana," knowledge-side, than towards the prema-side, his "Viveka Vana Jharo" being in this case an instance in point In his works, one has a reason to find the imitation of the practice of writing true poetry and not confining the attention to mere subtle metaphysical discussions, and pouring out internal faith in the form of praise and prayer. Even in the new groove that he dug out, he drew largely upon the materials of religious works of past times,

and so far he cannot be credited with an originality or independence like the romantic turn of Samal's fancy.

Premanand's period covers the centuries comprised between 1650 A. D. and 1850 A. D.; so that the whole era of poetical literature in Gujarat extends over 400 years, which admits of two groups only. The period under review comes to be closed by Dayarama, who, in his turn, can be conveniently regarded as a transition poet For, literary revolution rightly so called was accomplishd partly by him and purely as well as thoroughly by the poets that closely followed him: which fact, however, will be properly treated in the proper place. In the meanwhile, it should be fitly noticed here that the period of Premanand is characterised by literary commotions only, inasmuch as the country itself was alredy a victim to political and religous revolution. Fired with patriotic feelings for the raising high of the literary dignity of Gujarat, Premanand is neither found to be overhasty nor fond of excess in any way. His calm and clear expression, his methodical and well-ordered treatment of the subject, his sweet simple natural style, his power of description with abundance of apt images and above all his sobriety of thought and gravity of tone, entitle him to the highest laurels in the field of Gujarati literature, especially when the spirit of healthy competition aroused by him had perhaps perverted the mind of his own son, Vallabha, in so far as to make him write a parody and take up literary cudgels against a brother poet at another time. About Premanand, criticism can never be exhausted and the temptation of adding a few more points cannot be resisted, in spite of the prevailing fear of proving tedious to the reader here. Dry details, however be it obrerved in passing, have been very cautiously

omitted, and general remarks too have been as sparingly made as would do grace to the topic in hand. It behoves us, therefore, to state the reader of Premanand is bound to feel at every step that his thought is expressed in exact terms that are capable, not of being justified by a dictionary, but of doing justice actually to the pages of a dictionary. His syntax or construction is always justified by Sanskrit grammar, and is itself a fit standard for Gujarati periods; everyday phrases or trite sayings and general truths in his hands acquire a definite from which propagates by itself among the Gujarati knowing people. Sámal had a knack only for a part of this accomplishment, and yet Premanand stands unrivalled, His poetry in Gujarat claims, in fine our attention and leaves the mind fully enlightened on many points, or fully satisfied and pleased with many more.

HIS DRAMAS.

At the outset, it should be remembered that philosophy contained in the Gujarati literary works under review, ought to have formed a large part of the present discourse; and yet, having mentioned only a few salient points of it, we have passed over the subject, in order to treat the same at greater length under Dhiro. At present, therefore, the plays of Premanand must engage our attention since they are only glorious relics of the past history of Gujarati literature. Written in strict adherence to the orthodox system of Sanskrit Dramaturgy, the three plays produced from the laurel-wreathed brow are an ample evidence of the eager and paintaking endeavours to cultivate the language of a profound knowledge of dramatic poetry, peculiar to the theatre of Gujarat, of a vast and varied experience of the humdrum of worldly life, of the proper distribution of the permanent senti-

ment that really gives life to the pure conception of the mind, and above all, of a happy and never-failing familiarity with the different stages of Society in Gujarat as they are being enacted by persons that live and move and have their very being there. His characters are not mere statues but living human beings, capable of exhibiting a marked similarity with the Society of the present generation. Without lacking naturalness, to a great extent, he has to confine himself to the rules of unities and so forth, as derived from Sanskrit science like the dramas of Greece, but perhaps unlike the dramas of Shakespeare. Falsifying, as it were, to a certain extent, one of the leading canons of the West, that no original art knows of any regulation from without, the author of "Tapatyakhyana" has displayed both originality and variety as well as harmonious groupings of "Sandhis," and all the other subordinate requirements of a drama after the old Sanskrit fashion. The author of "Rosadarsika" has avoided violent actions and physical horrors of death, and yet the beauty of the whole continued to be unmarred by artificiality. He has raised the stage of Gujarat to a sublime region and our belief in souls higher than ourselves has been rendered more firmly founded by our moving in a purer atmosphare. His pen, and especially when it was directly in this new channel, removed from the head of "Garavi Gujarat" the deep-laid curse as contained in the couplet: "Abe tabeka solahi anna, Athe katha ka bar; Ikadam tikadum atha hi anna, sun san paisa char." The temptation, of quoting here a few verses that tend to show his soft and sweet diction which adorns ripe and sublime thought, as well as his direct straightforward expression, embellished by various figures of speech in order to readily present a vivid picture before the mind's eye, has to be resisted, lest even with the aid of Jonathan system of translitera-

tion, the quotations would prove only tedious to the reader. But, all the same, it cannot but be observed in brief that in many of those happy verses, word follows word and sense follows sense, each as submissive as a servant to his master, without marring any way the sweet flowing music of his lines, in spite of the artificial or arbitrary sway of the master. Characters are created purely after the Sanskrit style and the speech, gestures, as well as actions do not admit of any measurement by the Western criterion of dramatic composition. Notwithstanding all this "Tapatyakhyana" is a plain picture of the society of Premanand's time, in certain places and to that extent, the play is open to critical survey for the purpose of weighing the unities of the Grecian, the French and partly the English stage. This, however, would launch us into minor and minute details, with which the present attempt of a general character is not primarily concerned. It becomes all the same unavoidable to remark that Premanand's characters are all endowed with noble sentiments. The heroes and heroines are tender in heart, brave in deeds, fully alive to the sense of duty and ever ready to defend their dignity, composed of virtues based upon sincere spiritualty in all forms. In the mouths of some of his characters, he puts maxims vigorously enclosed in the compass of a single line, and in those of others popular sayings that have gained currency, but stand in due need of correction, in some cases. His language in the three dramas display happy antithesis, ornamental epithets, finely wrought comparisons and many other artifices of a literary mind.

The next subject of discourse is the first and foremost poet of novel aud romantic tales: Samal patronized by Patel Rakhidas, created from his fertile fancy such a voluminous store of stories that one can

with a certain degree of safety, assert that there is no story running through the atmosphere of Gujarat even at the present day that has not something to do by way of remote resemblance to or direct borrowing from any one of the narrations of the Walter Scott Gujarat. If Premanand exercised his pen at writing a variety of Sanskrit metres, Samal, too, imitated his master, to a great extent by introducing the Vrija bardic metre such as "Kavit" and "Chbappa," over and above others. Like Premanand's "denouement," Samal's was always a happy one, and the moral tone was equally high in both; but Samal dealt with low characters also, which his superior master refrained from touching. The stories and romantic tales of the author or "Angada Vishti" are a mass of veritable illustrative sermons for the common folk, whereas the works of the master are meant for enlightening the higher circles of society. He falls foul of females, whereas the writer of "Rana Yagnya" spares all ungraceful or unjustifiable remarks in that direction. In Samal's works moral lesson is to be gathered only from the back-ground, since the plot alone occupies his attention as woven out with true artitic skill.

Moreover, the attribution of the neglect of vernacular literature in our Presidency by the ordinary University Graduate to its total exclusion upto now from the curricula is at presant quite out of place. Besides this, everything that is constrained or artificial loses a good deal in its durability. If examination is the only powerful source of attracting Gujarati students to read and recognize the real nature of the mother, the love excited is not chaste and charming enough to bear the onslaughts of rival sisters. True it is, however, that from the High School course upwards, Gujarati was neglected and the reasonableness of the popular voice prevailed at last in getting the healthy

hange duly effected; yet the present generation is able to count only on one fingers' ends the worthy names of master minds such as Navalram and Manilal, Mansukhram and Govardhanram, even after the death of the well-known poet Narmadashankar. The question moreover, as to what our schools can and should do for our vernaculars, has been well agitated and in the pages of "Indian Education" February, 1907, Mr. Patwardhan has treated it with that care and attention which it deserves; especially when he observes:—"What do the schools want to do and mean to do for them? Do they want only to do just so much for them as they are obliged to do by the new requirements of the University? Or do they want to make up for their omissions in the past? Will they have only the Matriculation Examination before their eye; or will they have a higher end in view? Will they aim at preparing their students not only for the University test, but for the larger examinations—the more serious trials they would have to go through in their after-life? . . . . If our high schools would realize what an important part they have to play in the formation of New India, in the bringing up of young men, in their equipment for entry into the complexities of this world, in the preparations of the sons and daughters of India to take up their various tasks, in the ever-growing tangles of national life, they should approach, the question of the vernaculars in a broader spirit. As a solution, he suggests:— ' German schools have done for the vernacular all that is required to imbue the young German with the life-thought, the life-feeling and the life-willing of his ancestors to preserve a sort of uninterrupted continuity in the chain of nation's generations; for the spoken language is one of the strongest ties that holds together the son and the father. German schools give every encouragement to the study of German

in all its forms and stages in their class-rooms. An anxious solicitude for its purity, a legitimate pride for its wealth and nobility, a lofty sense of gratitude to its teachings and a spirit of filial reverence for its breath, that is, what the German schools have cultivated in their self-begotton offspring. That is what our schools ought to endeavour to do with regard to Indian vernaculars, etc."

Indeed vast and varied is the field of Gujarati literature, if only the cultivator knows how to produce the fullness of crop, so as to suit a variety of exigencies in the ever increasing complexities of social life. The hidden store-house of Sanskrit literature has been bequeathed to a great extent to the daughter, by sucking whose milk the sons of Gujarat have to enrich themselves like Prithu of old who milked the earth out of all gems and costly metals. Preserving duly the pride as well as grace and grandeur, they are required to adorn her in such a way that the daughter would, in no distant day, come to be exalted to the covetable position of the divine mother.

The present discourse, moreover, is not much concerned with school or college teaching, nor has it greatly to do with the "modus operandi" of that art, as employed in these seminaries But inas.much as there is an unbroken continuity of knowledge in boyhood, manhood and old age, if some useful suggestions were made from the contribution of the same writer as cited above. He adds:—"Our schools can create a demand for better reading books, for books on grammar, Indian history, of the languages; they can promote scholarship in this neglected field by creating a liking for it, by forming in the students a taste for the native literature and languages, by directing them to the mines of jewels, both as regards thought and form imbedded in the cold past and twinkling in the crowded present.

They can encourage a systematic study of what are or have been, till now, sealed books. They can foster a spirit of reverence for native institutions and an intelligent regard for the tradition of the land; they can strengthen the minds and hearts of the young against entertaining a prejudice too much in favour of English and equally unjust to the speech of their fathers; they can guard them against the blinding effects of the splendour of Western literature; they can awaken in them a sense of pride and an appreciation of the value of their precious inheritance; above all, they can preserve continuity in the literary traditions and the genius of the vernaculars. They can direct the energies of the young literary adventurers into ransacking and exploring the undiscovered fields of Marathi, Gujarati, Kanadi, etc., as the case may be and prevent the catastrophe of the modern Indian being so metamorphosed linguistically as to be hardly recognizable by the spirit of his ancestors. Let them only take up the work in the right spirit and an earnest desire to do their duty in the matter."

The undiscovered fields of Gujarati are many, but a dilation upon the topic deserves to be relegated to the study of Gujarati "language." However, in so far as language is generically connected with literature,, it will not be amiss to suggest a few points more and rsst content with the act. The bulk or rather, the the quality and quantity both, the vocabulary and volume of the literature under reference, requires to be greatly and gradually increased. The argument, again, of making Gujarati a medium of instruction in the seminaries of learning up to a fixed limit of their course, has its own issues, both for attack as well as advocacy; but since the attitude assumed here is that of inviting and attracting men for work in agreement with as well as beyond the scope of university help

there is left no room for the exhibition of pros and cons of the said argument. Nor is it the business of the present subject to enter into the details of studying Gujarati properly in vernacular schools and the three Anglo-vernacular classes. Be it said, however, in passing that the fields for research and improvement with a view to produce richer crops are many and multiform. By the time that an average student in the aforesaid lower classes becomes able to express his ideas in tolerably good Gujarati, he must finish a large portion of Grammar, reserving a lion's share of idiom and vocabulary for the Matriculation class, where, again, he has got to learn to speak chaste unadulterated Gujarati, as well as to think original thoughts in the same language. In the well known Gujarati monthly "Vasanta," a picture-pattern of a graduate talking with his friend in his mother-tongue was exhibited some time ago as anything but happy. Fidgety over his own legacy, he was represented to introduce a jargon of English and Gujarati mixed up together: and to betray a marked yet deplorable partiality for, and a freer choice of, English words in his speech, so that it was more an Anglo-Gujarati than a purely Gujarati tongue. Probably, the picture may be regarded as a little overdrawn and yet the bare statement cannot be boldly gainsaid. Here, then it is worth while to remark that inspiration is a function and province of the heart, add external agencies go but a very small way to operate upon the internal movements, though, it should be, at the same time, remembered that they accelerate the action every moment. "Self-help" and "self-sacrifice" are two virtuous paths that lead us through a sure path of success at every step, to the higher regions of bliss that has been the unanimously admitted goal of all mankind. For, what more substantial lesson do we learn from Western cultivators of the vernacular soil? Even Mr. Covernton has only a single paragraph to devote to Gujarati literature

in the Occasional Reports Series No 2, wherein he remarks :—" Gujarati literature has three great names, all those of poets, Narsingh Mehta, Premanand and Samal Bhat. The first who flourished circa 1413-1473 A. D., wrote devotional poems glorifying Krishna. The second belonged to the 17th century and produced several Akhyanas, notably the Nalakhyana and Dasama Skanda, a Gujarati version of the 10th chapter of the Bhagvat. Samalwas a more popular poet of the bardic order whose verses were designed to please even the illiterate. In modern times, Gujarati can boast at least one famous nevel, 'Karanaghelo,' an historical romance, depicting the adventures of the last Hindu King of Gujarat and an exceptionally vivid and interesting work. Otherwise, the recent literature is distinguished rather for copiousness than for strength and quality." This is, then, a bird's-eye-view of Gujarati literature ancient and modern. On the frontispiece, it bears the year 1906 and yet "Karanaghelo" alone happens to be taken account of, as a famous novel, not to say anything of Akho and Dhiro, Vallabh and Dayaram, the Jain bards and the Swami Narayan Saints, Manilal and Govardhanram, who have cultivated in their own way and during their own times the poetical resources of the country and left a store of riches for the enjoyment of posterity. Hence is there a vital importance to be attached to first hand study, of Gujarati literature and that too of an amateur independent type for the mere sake of study, with a single-minded devotion. However, it is in no way intended to belittle all attempts not our own, nor to exaggerate our own claims in any immodest way; but the object here aimed at is mainly to show that the field which is extensively open to our view is greatly unexplored and that on the basis provided by the Government educational system, a firmer stand is required to be taken. The basis, again, has its materials made out of English, Sanskrit and other

languages so that the student has to profit ungrudgingly by them since they are of a refined character and to purues his line of work as long as his energies are not exhausted.

Apropos, then, of self-help and self-sacrifice in the study of literature, the student has to pay proper regard to the ethical aim of the study in question. Gujarati, like any other literature has to be learnt as a unity, so that historical connection is required to be traced between the various periods of Gujarati literature; secondly it should be learnt as a part or base of evolution, so that a scientific unfolding of mental phenomena in due succession from period to period must be recognized; and thirdly, our aim in the beginning need not be one of sitting in judgment over an author of literary pieces, but one of playing the rolé of a critical inquirer of careful investigator and admirer. As a result of such a study the mind will be so far developed as to infuse fresh vigour in itself and make the will-power sufficiently strong to dismiss a given train of ideas, replace them by a better and a morally nobler set and translate the same by improved action in active life.

Men and races, individuals and societies are graded according to their varying degrees of intelligence, knowledge and wisdom. The Brahmans of ancient India enjoyed a sway over other races on such accounts as these. If, then, literature is calculated to develop and improve those faculties by which we acquire and employ knowledge as well as wisdom, our chief object of studying Gujarati literature should be in harmony with this plan. Eastern method of study, then, admits of a tripartite divisions: "Sravana": "Manana"; and "Nididhyasana"; that have their counterpart in the Western scientific method of (1) learning: (2) reasoning: and (3) executing. Consequently, it will not serve

the real purpose if our faculties alone are developed; for, then, we are likely to grow at best more erudite or intelligent. Really speaking, our date or informations must be properly combined and reflected upon and at the same time, our conclusions drawn from the second process noted above, must be duly executed in practice.

Let our motto, therefore, be "Onward," and let there be nothing in us that approches proud contentment satisfied with our own work. Let us, again follow the remarkable example of our Liberal rulers. that has been set before us in the form of active and vigorous, intellect, nice perception of the beautiful in literary pursuits, and advanced degree of critical acumen and an indefatigable zeal and zest for work with proper penetration in it. Let us never fail in our attempts simply for lack of interest in our study; since, we, as sons of Gujarat, owe it as a chief duty to render all our pedagogic arts to the faithful service of the holy mother, and are bound to discharge a double function of learning and teaching—in fact studying literary works and trying to fill up the gap as well as deficiencies in all those channels of literature that afford us an ample scope for the same. Our tendencies of pursuing the study of literary works should be liberal and not merely utilitarian; so that it should increase pleasure rather than launch us into economic or mathematical calculations of profit and loss at every step; so that then shall we embrace an opportunity to sing with the poets :—

> "How long we live, not years but actions tell," and
> "That man lives twice that lives the first life well."

Moreover, there is one decided advantage accruing from the study in question that gains considerable ground over the study of literature belonging to other languages. Our authors, as a rule, involve their personalities in all their works: for, in order to know

Akho or Dayaram, Narsingh Mehta or Premanand, as men and individual units of society, we have only got to study carefully the respective works of each. Samal, to a certain extent, unlike any one of these, confines himself more to the matchless task of interpreting life in a variety of phases and as an individual endowed with character, he oftener than not speaks through his own men. However, the reader is not content with such an imperfect picture of the poet as man; so that further remarks in this connection can be more suitably reserved for the sequel. Sufficient will it be to state that the chief sermon, most, nay, all of our ancient writers preach, can be embodied in a single term: "Life-sermon." They all, as a rule, can be deemed as constantly struggling upwards and onwards for a higher goal and trying to educate the reader—man—for divine purposes, wherein social and ethical bases are entirely merged into spiritual one, somewhat comprehensible to Western scholars from the meaning of the line: "Earth changes, but the Soul and God stands sure."

THE STUDY PROPER.

The word Gujarat has been traced to many etymologies by the modern father of Poets, Narmadashankar, who, too, in one case cites, as somewhat more authoritative, the opinion of Dr. Bhau Daji, and adds that previous to the 7th century of the Christian era, the word had no existence at all and that the race that founded the kingdom of Gujarat upon the ruins of Vallabhipur was known by the name, Choras, or Gujars, However, the point is still mooted and the boundaries of Gujarat, as fixed by the well known Pandit Vrijalal, have been laid down with some certainty that is based upon ancient writings. "Garavi," Gujarat stands bounded by Arbuda chains in the North, the desert of Kachha in the West, the river Mahi in the South and Daungara-

pur Vansavada Districts in the East. With this it will be easy to compare the modern limits of Gujarat under the British Sovereignty, as already known by the second and third-form vernacular student. But the present purpose is far from dilating upon purely geographical locations and accordingly it deserves us to alight upon the scene of our historical drama.

History of literature, no doubt, is a pressing need in Gujarat; at least such a one as would vie in effort with the types of the same on the English or the Sanskrit side. The conspicuous among others on the latter side are the compositions of Professors Weber and Macdonell as well as of Mr. Dutt. The literary history of Gujarat would be history of the progress made by the literary writers that gradually unfolded in their works the different stages of progress made by the religion pervaded society of Gujarat. With the political history "*per se*," we are not primarily concerned, here, and therefore, it can be safely urged that the first attempt worth perusal and study that was made in the direction of writing a literary history was so remarkably made by the able pen of Kavi Narmadashankar, in whose case the half believable tradition of King Bhoja, who has been represented as having questioned the goddess of learning as to who the true lord of poets was, and having irritated Kalidas of world-wide celebrity by the reply "Kavir Dandi," in consequence of which the goddess herself was compelled by the poet to admit her own incarnation in his personality—this half credible story has been fully verified as a true episode to a greatt exten when the Bombay public, some years ago presented the laurel on the brow of the poet Narmad. He it is then that has furrowed the tangled paths of many literary fields, among which this is one.

True literary history, to start with, then, opens with the dawn of Narsingh Mehta's genius in the 15th

century. The country at the time was greatly distracted by strifes and bickerings and was kept more disordered than allowed to enjoy the sweets of peaceful life. Instruction during the period was almost wholly dependent upon the priestly class and learning as well as teaching, though recognised as the leading duties of priesthood, hardly concerned themselves with wordly knowledge, but formed a branch of religion and theology. The country under reference was covered over by the rulerships of Taghlakh and Lodi dynasties. Faith was flickering or at best forced. Chance or caprice on the one side and power or predominence on the other subverted or perverted its flow. Religion torn asunder was growing hydra-headed. The long subsisting quarrel between "Karma" and "Dnyana" became resolved into "Bhakti," a more popular from and a proper resultant of the two. The Brahmanic class close confined to the former and especially to the doctrines of Vedanta, came to be launched into a period of religious transition by the vigorously devoted preaching of Narsingh Mehta, was represented as subjected to ill-treatment by the class to which he belonged.

The most important and highly instructive picture of Nrisinh Mehta drawn by his admirer and disciple to a certain extent, Poet Premanand, howsoever characterised as over-drawn by others, tries to paint poetically the pull and strain and a longcontinued tug-of-war between the "Karma and Dnyana" procedures of religious development prevailing uptil then, and the "Bhakti" path of spiritual rise that Metha both by his holy songs and holier living tried to put into vogue and to claim for it the necessary credentials of scriptures produced in the hoary past. Rama and Krishna on the one hand, and Siva on the other, divided the hearts and enlisted the sympathies, each separately for himself as inspiring within himself the consciousness of the

supreme power. Ramanandi doctrine was spread with due ardour and enthusiasm in certain parts of India. Nanak propaganda, too, was unfurling the banner in the North of India ;, and Kabir was trying to make the thorn paths smoother for treading by means of his preaching toleration and unity of mankind through God. Nrisinh Metha, on his part was extolling the glory of Vaishnavite doctrine while trying to identify himself with Krishna, the subject of his song, the object of his heart, and the sole pervader of the Cosmos. The Puranic era of India, as a whole and as preached in the original Sanskrit form, had come to a close; and Vedantic doctrines had taken a different and probably a more prosaic turn of a hey-day type in the hands of Ramanuja, Madhva and others, than the highly metaphysical, and therefore, perhaps an abstruse type of Shankarachaya's teaching, between the 11th and 14th centuries, when Sanskrit that had already ceased to be the popular language, lost much of its favous with writers too. Although Jagannath, of the Rasa Gangadhara fame, Jayadeva, the immortal author of Gita, Govinda and a few others manifested their sincere devotion to the dead mother, yet their work, howsoever full of worth was not sufficient to awaken the same spirit of devotion in others, owing to a great change of time, place and other circumstances. The centuries between 1000 A.D. and 1400 bear the stamp of literary dark ages in Gujarat. In India, regarded as a whole, learning worthy of the name was rarely allowed to be spread unsparingly, except in a few quibblings of and hairsplittings in expressions that fill the pages of literature which the period has to boast of. Hot discussions, mostly involving verbal subterfuges and bandying of expressions turning upon unhappy puns, constituted the literary endeavours in Sanskrit or Apabhramsa or corrupted Sanskrit, as a vehicle of thought. No prose or poetic composition, neither

history nor philosophy came to be published as a blessed fruit of the energy belonging to this age. The learned Shastri Vrijlal informs us that Apabhramsa which ought to have been more carefully and extensively cultivated, was as well consigned to oblivion, inasmuch as only some tolerably fair attempts have been made by a handful of bards that have chosen to sing among other things the panegyrics of princes. In the first and second quarters of 12th century, moreover, Prakrit found favour with the people only to the extent of being made the medium of oral intercourse, since neither Apabhramsa nor Prakrit that had dug the grave of their divine mother, Sanskrit, was yet deemed eligible for the heavenly throne vacated by the aged sire. For, talking a little more scientifically, the language, the resources of which were so far husbanded as to show the grammatical crop early in the 12th century must be traced from the date of being to at least five centuries back from the time. And, yet the writers that deserve mention were none perhaps beyond a few bards and Hemchandra, the well-known Jain writer.

Such was the condition of literary Gujarat when the first rays were shot out by the sun of Mehta's faith. The Chaucer of Gujarat had many difficulties to encounter simply in regard to language if nothing more, and on that account alone can the comparison be considered as faithful. The last brilliant splendours of Prakritic efforts melted imperceptibly into the redness of the dawning of Gujarati literature and the bright sun of Mehta's genius first peeped out from beyond the darkened clouds of our horizon. His works brought out with faith and through faith and bequeathed as an invaluable legacy to posterity, are apt to enlighten the heart of every reader even in the modern civilized times of our existence, in the midst of which also the pure and limpid flow still continues to reflect a child-like

innocence and at the same time a tenacious fervour. It indicates his deep and firmly rooted belief in a holy mission and his heavy obligation to fulfil it. His life was faith and faith was his life His was no idle contest consisting of words alone. The religious element in his works tries to take an all-embracing view of life; it universalises and unites.

It should be repeated here that the present is not an attempt to write a literary history absolutely as such of Gujarat since it is capable of filling up many pages of a separate volume. Such a treatment, again would admit of a proper classification of different periods as well as a scientific survey of these with regard to authors and their works. Here, on the other hand, the sole aim in view is to arouse interest in the student for the literature of the land that has shown the good luck of putting forth certain marks of a happy revival in recent years. And, in doing so, whatever materials will be deemed necessary to fulfil the aim will be unhesitatingly utilized, even if they encroach upon the regions of literary history. Consequently, this discourse need not be considered as purly or partly treated for its own sake as literary history.

To resume, then:—India in these ancient times long continued to be suject to religious upheavels and the literary works mostly reflect the predominant sentiment of the author. It is, therefore, not strange if many writers are partly acting as propagandists in their own way; and accordingly, under the spiritual banner of some of them, rallied the dissentients of an adverse sect or sects. The learning of the dead language and the religious dogmas contained therein began to decay. From the main current, doctrines and beliefs began to diverge to a width unknown before. Mehta, however, never tried to invite or force proselytes to his own faith,

deepseated at it was in the region of his heart. With a "Tulsi" rosary on his neck; an up right "Tilak" a distinguishing badge of a true Vaishnava on his forehead; with marks of Kirshna's holy feet impressed on his arms, Mehta moving in the ecstasy of holy faith in a circular dance with pious devotees, and singing praises and prayers to Sri Krishna, day after day, and hour af ter hour, without caring at all for sensual pain or coveting for worldly pleasures, can be pictured to the the mind's eye by any student after reading his sweet naturally flowing force of language in his works even today. His song, simple yet soft and sweet, has permeated the very blood of his followers, and other devotees, past as well as present; and has associated the metre Parbhatiya inseparably with his name. In India and especially in Gujarat, names of poets have been in certain cases closely associated with the metres they have profusely used and made as their pet metres; so that Suradasa had a monopoly of fame, as it were, for "Pada," Biharidasa for "Duho," Tulsidasa for "Chopai," Mehta for "Prabhatiya," ano similarly among the more modern poets, Dhiro for his "Pada," Samal "Chhappa." Vallabha for "Garba" and Dayarama for "Garbi."

Mehta, moreover, with a plain and musical style took excessive delight in delineating devotion through the sentiment of divine love—"Premalakshana Bhakti." But what is unique in his poetry is neither wordly wisdom nor spiritual amelioration, nor a happy mixture of both; and yet the faithful description of Dame Nature is given in all her external glory. His picture of a village morning, of the sylvan regions and the hilly tracts graced by the sylvan echoes of the divine lute of Sri Krishna lend further enchantment to the art and the type of which is only conspicuous by its absence in all Gujarati literature, till we come to Dayarama and Narmadashanker, in case, for certain reasons,

we except Premanand, to a certain extent from the list. More heart-piercing and permanently effective are his Dnyana Vairagya pieces, verses on right cognition and renunciation of worldly ties, for doing which every individual heart too ardently yearns. Mehta's Dnyana Bhakti poems gave food for the poetic fancy of Akho and Dhiro and Manohara Swami, while his Prema Bhakti poems for the same of Dayarama.

Mehta interpreted even common place occurrences in the divine light and transmuted worldly sorrow into the everlasting bliss of holy faith. To quote his verses here has been deemed undesirable. His poetry though not purely meditative nor highly fanciful, yet beats in its own way the transcendental turn of Wordsworth's poetry. Wordsworth went nearer to the reality of moral and spiritual life from the standpoint of worldly happiness, whereas Nrisinh Mehta depicted the same from the divine and universal standpoint. Mehta's soul was like a star of faith and dwelt apart from the habitations of men and yet like Wordsworth he dwelt not with solitary and lifeless Nature, but with and as almost identified with God the only undualized pervader of the Universe. Wordsworth reads and interprets Nature; Mehta interprets scriptural doctrines and traditionally received dogmas; but both fondly love to bathe eternally in the current of spiritul love that permeate all life in the Universe. Mehta's objects of constant discourse are the family and the suroundings of Sri Krishna just as the favourite objects of Wordsworth are hills and far-off natural phenomena that stand unhaunted by men. It will suffice to observe here in addition that his Hara Mala, Surata Sangrama, Samaldas no Vivaha, Dana-Lila and Vasanta Wilas not only repay perusal, but tend to enlighten the soul to a great extent. And if, really speaking, "Poetry is the breath and finer senti-

ment of all knowledge," then surely does Mehta's poetry breathe life and infuse a subtle spirit into the prosaic knowledge inherited from earlier times by the orthodox sect of Hindu society in his age. And yet it is a problem to solve whether Mehta worked under divine inspiration or laboriously made his way through the mazes and labyrinths of Sanskrit literature, in order to gift posterity witb a Divine behest. However, the factor involving the unknown quantity is capable of being equated to his unfailing farmiliarity with the Puranic lore and to the prevailing influence of the Marathi language as disclosed in many of his verses.

In the next place, although metre was not a novel or strange accompaniment of verse, yet Prabhatiyu was devised by Mehta and converted into the innate music of his poetry. Gujarati, like Sanskrit poetry and probably not unlike English poetry is not the outcome of a mere mechanical construction; but the rhythm and harmony in it depend upon certain fixed laws In all religious poetry, it is true as a general rule, there is less of imagination purely as such. Our Gujarati poets shed a brilliant lustre upon the plan of the Universe through such a harmony of verses; and the spiritual truths imbibed from the orthodox treatment of any one of the six schools of philosophy have been scattered all over till the whole poetic composition happens to be approximately dressed as a finished creation of art. Most of our poets and Mehta pre-eminently so, affirmed his faith in a heavenly inspiration, proceeding from the celestial music of Krishna's lute, the symphonious dance of Gopis and the absolute indentification of his soul with the supreme soul even in the midst of apparent discord of human destiny. In this regard, sometimes the student mistakes in considering himself justified in hastily concluding that the poetry of the Gujarati Homer is destitute of literary worth

to a certain extent. But this remark is far from holding good. Although produced in a moral and religious climate the poetry of our Homer is not far removed from claiming a high literary merit, as will be amply evidenced by lines that follow tolerably, closely the dictates of authors and rhetoricians. It should be, however, remebered that all such graces and artifical adornments were consciously subordinated to the main sentiment of devotion that is the life-breath of Mehta's poetry. And at the same time, it should be admitted that the imagination of Mehta is not so very creative as that of Premanand and perhaps to a limited extent, as that of Dayarama; yet there we always meet with shining retrospective faculty that is fully fitted for presenting the united and universalized objective consciousness, for identification only before the subjective self. Consequently, Mehta does not create anything new nor weave out a fanciful legend of his own; but he only "selects" some legends round which he continues to revolve with unbounded fervour. He could present a life-like picture of past scenes and actions which were made not only to live before his mind and with his heart as well absorbed with his soul, but which live even to-day before the reader's imagination; and to that "extent," as poet, he lived an imaginative and yet to the "utmost" extent an "ideally real" life; and this alone is calculated to do credit to a spiritually devoted soul. His poetry is concerned with infinite beauty rather than finite beauty and he himself saw clearly that God's light shone upon the world of man only in the direction of his spiritual life and through the world of man. Wordsworth or even Tennyson can be said to have full sympathy even for the moral side of man and inanimate Nature,. but the spring of sympathy of the Valimiki of Gujarat was dried up beyond the spiritual side of man. He found

all his meaning and life in God and wanted his reader to follow suit.

PROGRESS OF POETRY.

The literature of Gujarat consists mostly, nay mainly of poetry; excepting the contribution of Premanand to the main stock which includes even dramatic writings, half prose and half poetry. With us, literature is either Drasya, an object of sight or Sravya, an object of hearing or perhaps both. The first type is, therefore, a mixture of prose and poetry as there will be an occasion to know in the sequal from a review of Premanand's works, Sravya, too admits of both sorts of writings; but till very late in time, we have no prose composition fit to be noted by the student of Gujarati literature In the next place, the first awakening and invoking of the Gujarati "Muse" has been claimed by the 15th and 16th centuries, A. D. The period counts as poetic products succeeding Mehta, the names of Vishnudasa, of Stambatirtha, the modern Cambay, Bhima of Siddhapura, Bhalana, of Patan, Tulsi of Kuntalpura, Devidasa of Sojitra and Sivadas, a Nagar of Cambay. This is a galazy of miner poets shining round the central luminary, Mehta. Ako, of Ahmedabad, who closes the first period of Gujarati literature, marks at the same time the transition period in the poetic evolution of Gujarat. Its remarkable feature, however, is that it has been graced by a female poet whose name has remained uptil now a household word with the God-loving people of Gujarat. It is no other than Mirabai. The sweet music of the devout poetess falls softly on the ready ear of every woman and enters into heart to dwell there for ever. Her poetry brings sweet nectar from the blissful regions of Krishna's sporting ground, Vrindavana. It was her sweetly charished dream and she thought if perfection dwelt any where in the fleet-

ing world, it did so in her dream which was made the sole source of her life. Her love for God of which she was fully conscious from the very beginning, gathered colour especially when her husband and his kinsmen began to interfere with spiritual love. And what sort of effect did the constraint produce? Like the Princess of Tennyson, she broke out within herself, addressing her words to the Omnipresent image of Krishna "I wed with thee! I bound by precontract, your bride, your Bond-slave!" One spiritual love she formed; andc lung to it steadfast through life. Worldly ties she snapped entirely off and thenceforth in the living world her spirit closed with Krishna at the heart. And as love "vincit omnia," she conquered all her transitory pain and misery, passing all her time in the enjoyment of that crowning and all-surpassing happiness that beggars all description. With fiery glow on her face; and spotless blood flowing in the deep recesses of her young heart, Mira sang celestal songs in praise of Sri Krishna the highly vibrating and genuine accents of which are even to this day familiar to all males as well as females. Her poetry too, like that of Mehta, will be found ever teeming with Prema Bhakti-love-devotion and less so with Dnyana-Bhakti (knowledge-devotion;) and it is deep rooted in the hearts of Gujarati females.

Now, the first period of Gujarati literature extends over the dynasties of Taghlakh, Lodi and Moghul rules as far as Humayu. It was a period of political unrest for Gujarat. Religion, too, was greatly out of joint, and association, the essential feature of society disappeared. Priestcraft perished to a great extent or came to be discredited in many cases. Political atmosphere materialized the living as far as selfish pursuits were concerned; and it spiritualized them in some cases in so far as resort could be had to desperation. Morality and

religion trembled in the scales of society and the human intellect no longer spent precious time in recouping fresh vigour, especially since there was no proper association. Unity began to be a matter of the past and there was hardly any concentrated effort to examine the pros and cons of many religious problems and eliminate the unstable factor so as to arrive at safe conclusion of the Oneness of the Soul, that cancels all differences, minor as well as major. Moreover, "more things are wrought by prayer than this world knows of"; and Mehta and Mira worked with a more potent spell. Out of the whole galaxy of Gujarati poets, these two stand pre-eminent, as astonished, nay ravished by a flow of pious feelings that continued for a long time to pour out the crystal water for drinking purposes in the external world.

In the next place, it is worth while to pause a little here and remind the student of the necessity of dwelling only upon the epoch-making writers alone and reserving for another occasion the subject of treating all the known authors in the literature under review. Accordingly, then, after Mirabai, Akho engages our attention. Again, as a rule, all the gossips, traditions or questionable stories that have gathered round the names of these authors have been set aside as forming a subordinate topic in the history of literature.

As hinted above, Akha's poetry can be classified as partly "destructive" and partly "constructive" but for the most part, inendeavouring to write the former, the refutation, or talking figuratively, the blows for pulling down the building are his own, whereas stones, mortar and every other material in th construction of his Vedantic edifice came to be supplied by previous scriptural writers. He has a style of his own, and

appears to be quite at home in his poetry. Of a very high type, however, his poetry cannot lay any claims to be. His humour is strange, nay, grotesque if one so like to calls it; and like Vallabha the sun of the immortal bard, Premanand; as well as, like another minor poet, Narbheram, his humour is composed of harsh and bitter words In Gujarati, there are only a few such writers as would sacrifice sobriety and better judgement to a sharp, pointed and forcible expression of thought. In Akho, comparatively speaking, this is discernable only in a very limited degree, only perhaps in cases in which his past bitter experience is required to pronounce a verdict on the oddity of a dogma or a doctrine. And where internal torments overwhelmed him, he rose gradually above them, and with a tranquil heart, preached sermons for guidance, so that he minded not if he was subject to a flaw or fault in the art of a poet but contented himself with a thorough pouring out of the heart. Levelling down, therefore, all artifical differences, his keen poetic eye of spiritual perception was directed by an all-swaying thought, depicting the darkest side of popular conventions and customary prejudices that were gradually undermining the very fabric of spiritual living.

Thus we close the chapter relating to the leaders of classical poetry in the Gujarat of the middle ages which can be designated as the ancient period of Gujarati Poetry when compared with the modern writers in the same place. One name alone that stands out prominent above others has been purposely left over, and it is Dayaram who is a poet of the transition period and as such he forms a connecting link between the ancient and the modern Periods.

II.

It has been the opinion of a few that "every citizen should study the politics of the State to which he belongs." The precept, however, has both its limited as well as leniently extended senses; so that a provisional explanation tendered with a view to learn more than teach anything, will not be out of place.

The first question in this regard, moreover, that one is apt to ask, is whether a student as such can be fairly deemed a citizen while yet he is prosecuting his studies. In Eastern countries, and more so in Western climes, students are neither allowed to be house-holders nor citizens. Exclusive pursuit or rather scrupulously exclusive pursuit of study is alone calculated to carry bright success with it. Among the Hindus, more emphatically so than among any other nation, the abodes of the goddesses of learning and wealth have been regarded as naturally different ever since the times of Kalidas and his predecessors. "Artha Sastra" includes both politics and political aconomy, and the science, being not an easy subject of study, has come to be consigned to a second and separate stage of life.

The life of a citizen is distinguished from the life of a student, inasmuch as learning a subject with a sordid motive to earn money is ever differentiated from learning the same for its own sake. The subject of study alone consitutes the objective world for the nonce, and consequently the student has to manage wisely and safely to lose sight of many other things. Nor has he sufficient time at his disposal to examine all the phases of current politics in a dispassionate spirit, granting all along that he is allowed to study the University course of political "theory." Consequently, in the capacity of a student, it can never be deemed

safe to hazard one's opinion, that is generally based upon sentiment as opposed to reason, in regard to the practical side of that politics. Hardly, one in one thousand can be supposed to have properly brooded over current topics; and turned this way and that all the requisite *pros* and *cons* of any five out of ten burning questions of the day.

Ever since the time of Shakespeare it has been almost a patent fact that politics is both a science and an art; and it is pursued as a profession in life. For, in Hamlet, the skull of a politician is separated from the skulls of all other professional men. If it be alleged, however, that it is worth everyone's while to study as many branches of knowledge as have their utility in the practical course of life, then, too, there cannot be a valid excuse for students as such, in so far that deviation of attention will tell heavily upon their body and mind and heart, and such a deviation in addition will, beyond failing to teach them a virtue, prove a heavy obstacle in the main path of their peculiar study. For another instance, it is fine and smooth enough to argue the duty or necessity of studying medicine asincumbent upon every human being, but all such pursuits of study can be prudently relegated to the leisure of future life, when students would be active citizens. Or, otherwise, just as a dabbler in medicine would be at best a mere mountebank and would have to thank his stars if he does not jeopardise a disease, so, too, is dabbling in politics a latitude likely to prove unsafe, if not positively dangerous, for the body politic. The former is so far the body organic.

If at all a study of politics, again, is likely to prove a saviour in life, it should be admitted that the student should be fully equipped with a theoretical knowledge of the subject, before entering life; and

then he should be required to study the practical side of current politics. But here, too, we wait and ask: Has everyone that sort of scope and leisure? And if scope is afforded, are all endowed with the adequate ability and will, even a majority, capable of manifesting a decided leaning to ward a serious, critical and unbiassed study of the question? Whatever be the solution, yet this much is certain, that the study of the subject must be prosecuted as a special and a voluntary effort and with a view to master the subject in all the possible bearings. In life, roo, the same should be chosen as a daily profession till death. And in such a case alone, can professional knowledge be markedly distinguished from mere amateur knowledge; as also, can expert opinion invited on certain points be deemed final in authority.

A sort of religious reverence would then be attached to the subject when with religious scrupulousness the study of it happens to be specialised. And what is religion after all? What has been the saviour of India all along? Love and piety and loyalty to God not so much fear and revolution from God. And Manu has well, as well as most of the lawgivers who introspectively examined all the necssary details of the objective world, decided that the King was and is to be looked upon as a partial Avatar or incarnation of God on the earth below.

In religion, again, the division is made by dichotomy, into spiritual and non-spiritual, i.e., spiritual and temporal, or, rather professional and layman like. The possession of knowledge about the intricacies of duties and rights may be regarded as the *fundamentum divisionis* in the subject under review as well as in all parallel cases. The conflicting interests of enjoyers *versus* endurers have to be properly attended to, and at the same time adequate allowances have to be made

in regard to the normal assertion of human nature at various points and in diverse stages. In fact, the quarrel is between reason and sentiment, to an appreca-ble degree only, so as to be almost neglected in practice by working under the convenient belief that nothing in human dealing can be absolute or perfect.

This fact, then, is sufficient to teach us in plain, that students have to guard themselves against the danger of dabbling in a subject with which their immediate interest is in no sense concerned. It should be deemed prudent on their part to adopt in practice the dictum of Ficht, that in politics too there must be a definite plan underlying even the turmoil of events. For with a view to effect a ready or steady cure of diseases, organic or political, a theoretical as well as a practical knowledge of the subject of cure is essential, and the student as such, sorely lacks in both. He can neither feel the pulse at the right place and at the right time, nor diagnose properly the real disease and decide whether it is safe to prescribe any thing for the symptoms or the main causes of the disease in question, or without prescribing anything, Let Nature proceed in her own course to restore duly the normality of condition.

One illustration more will suffice. Spiritual science is not studied by all because all are incapable of afford-ing leisure for the study of the subject in point. Consequently, even in life, although, some, owing to one cause of another, who would fain deny the rights and refuse to grant the dues of the priestly class, by letting all the duties devolve upon their own shoulders, become yet ultimately disgusted with the task of discharging the extraduty which stands only self-inflict-ed, probably because performances are not perfect every time or because the rigidity of priestly preservation of rites and ceremonies in tact is inimitable or probably

because they are joined by others in the bearing of this extra-self-imposed burden. And, *a fortiori*, students *per se* cannot on any account be deemed to afford even so much leisure to be devoted to the pursuit of politics as house-holders and worldly wise-practical men to the pursuit of the innumerably items of religious duties.

Lastly, granting that the Indian world is busy trying to work through strife to unity and that the plan and purpose, howsoever disputed, point to unification of the races in India into one nation under the British flag, by organising properly their political and social constitution, yet it cannot be regarded amiss to ask if students are in any sense worthy of the steel of the civil combatants, and if they are even a whit the wiser for having taken a pigmy share in thegigantic struggle. It would be, if at all any thing, an act of causing greater and more palpable evil for the sake of a smaller and more chimeric satisfaction of a morbid interest and excitement. They will not, again, be minding their own immediate interest and yet pocking in their noses in a subject that produces no gain and to which, with a dwarfish calibre, they are unworthy in a sense to prove equal. Ramachandra in a state of pupilage was obliged to consult and *secure* the sanction of his teacher and preceptor, in order to unseal his lips and untie his hands in the assembly of King Janaka, when all political headsand leaders of empires, small and great, failed to satify the demand of Vaideha. He contributed his active quota to the socio-political rivalry and conflict of interests called forth by the challenge of the self-choosing ceremony. And why was it so? Only because Ramachandra was a ward and a pupil and the guardian ascetic was his companion preceptor. Consequently, it is almost an unassailable truth that, letting alone the question of all other ordinary people,

students should have the entire world concentred in their "Alma Mater," and should try to hedge np the pales by afence of love and purity and quietude and such other virtues.—

Even the Augustan era in the Ottoman rule was characterised by a happy and ennobling treatment of the teaching class. From what we read in the *Indian Education*, we can argue the reign of Suleman was a belessed period even in the far backward ages of the world, viz , the first half of the 16th century A. D. Teachers and educators considered themselves highly dignified by their profession; and rulers as well as leading authorities of the State conferred all sacred honour upon the professors of the line.

It is, moreover, admitted on all hands that the scientific investigation of the arts of the *Savant* and the psychologist stands highly nourished and supported by the important truths deduced by the teacher while discharging his own duty. Not only so, but into the deeper recesses of domestic life, the teacher by virtue of his profession, needs must enter. Keeping himself in close contact with what observations the mother has made and the father supervised, during the various stages of cradle-and-hearth-training, the teacher has to proceed in his own initiatory stage, so as to carry out the system and principle adopted by the almost instinctive process of the parents. Here, then, the necessity of educating females not only as learners but of training them as teachers, will be sufficiently recognized. For whereas up to now, instincts merely blind and capable of leading into the regions of the dark, have no longer to sway over the regions of the intellect, and irrational rule of thumb yields its own mastery to rationalised systems, educational interest has been greatly evoked in practice in favour scientific observation and scientific procedure in the art of teaching.

The chief purpose of the present attempt is to study something about the child in its initial, nay in the very primitive stage. Remarks an English poet: "Poor stumbler on the rocky coast of woe, Tutored by pain each source of pain to know." 'And yet we are pretty sure, Nature puts exquisite beauty in the delicately shaped form of everything that is young or small, whether it be in the animate or the inanimate sphere of being. There is no knowing what end is sought to be served; but the development deters the process and progress of beauty; or, rather, confined as beauty lives in a small compass, it becomes distributed over component parts occupying larger area and consequently suffers a good deal in the very act of division and distribution. A practical illustration will sufficiently make the point clearer:—The mineral kingdom is a compact solid mass and the detailed features or nicely and accurately marked lineaments are indubitably less developed and cognizable than the same in the Vegetable kingdom. The skin-bark—the small veins-lines—by which the sap is conducted from part to part, corresponding with the blood-vessels in the animal kingdom—and all the essential elements are present in a latent potential form, but are not presented to the view of the unaided observer. The same, again, stands more finely developed in the animal part of nature. The skin, the bone the fat and flesh, the bile and blood must all exist in a less developed and less describable from in the vegetable part than in the animal, and in the mineral more than in the vegetable kingdom.

The next question to be determined is: the condition itself of development, meaning thereby what happens when the socalled scientific process of evolution is in the line of progress. It is, in the first place, almost a patent fact that a solid mass is compact and the component parts, the atoms are closely allied to one

another, theyhave great facility for combination, and for exercising their affinity in various ways. The fundamental difference between a solid and a liquid is no other more palpable than compactness in the one and extension over larger surface, in the case of the other. Greater harmony prevails among the particles that go to form a solid mass in as much as they are capable of digesting and retaining all sorts of nature's forces within them. In the case of a liquid—and much more effectively so in that of a gas—howver, looseness, diffusiveness and consequently separation is apt to prevail, instead of harmony. Regularity, accuracy and such attributes too are more likely to be obtained in the more compact form than in a diffused and discursive form.

The question next requiring solution is whether the one or the other yields more and more readily to the supervising ken of a systematic analyser or even a superficial observer. The solution is not far to seek. So far as the solid hides within its own embryo the workings of nature, it is flying farther and farther from the gaze of the scientist. It has yet to undergo modifications, it will unfold a number of its own secrets that have up to then remained mysterious to the world. In the case of the animal kingdom, which is a combination of solid, liquid and gaseous forms,the higher development is more open to the grasp and critical observation of the scientist. The veins that carry blood from place to place, the bones that contain fat and flesh and many other component parts that go to *constitute the human organism is well-prepared for the onslaught of the instrument, where knowledge* is the goal. In the case of other kingdoms comparatively whereon the process of evolution has not worked so nicely and successfully, tentative truths will alone be capable of being published for the enlightement of the world.

Again, it has to be noticed that a simple body is not governed by laws by which a complex one is known to be governed. Notwithstanding this the truth, pointed out above, has to be understood in a restricted sense, as applicable to both forms of existences. There is one point more in respect of which bodies, simple or complex, animate or inanimate and solid, liquid or gaseous, are all alike governed by one rule-of thumb as it were, in the kingd of nature. It is that they are equally required to undergo some painful state of being, or rather, pass through a certain stage of existence in which the inherent nature of these bodies undergo the pangs of birth, as it were, when some radical change or basic modification takes place. To illustrate more simply: Oxygen and Hydrogen combine only with a loud explosion; water itself is vaporized shrieking, whistling and storming as well as struggling in the form of ebullition and evaporation; iron also melts only after a heavy conflict and as strong a struggle, and so on.

Having now observed these phenomena and phenomenal truths, to a certain extent, it is worth our while to bear in mind the well-known lines of the Western poet who sings but too truly that a child is a "poor stumbler on the rocky coast of woe, Tutored by pain each source of pain to know." The page of the book of nature, too, is every time wide open to our view if we but make it a little keen and critical; and then, for instance, we see night chased away by light, winter by spring and spring by summer, with a marked manifestation of the same storm and struggle that characterises a point or period of transition, such as child-birth or death of an animate being The charms of infantile nature, in the same way, begin and continue for a long time to be displayed to view, when the finer lineaments, the potential powers as

connected with the body or the mind or the heart or the soul itself commence their work of evolution. He stumbles off because he has to struggle woefully—though not quite instinctively but by the force of heredity, aided by the force of environments that rest for their formation upon the pregnant and prominent impressions of past times—against blindness and darkness which are themselves an unmistakable form of woe and which heredity and environments in general try to chase as effectively away as possible. At each stage, therefore, it is *clear to see, pain itself is the painful tutor of the child*—be it in the form of mother, father, teacher or any object or person of the external world—and the source of light, physical, mental, moral or spiritual is itself the source of pain through which the child has to wade, receiving and reflecting its rays at every stage.

Home and school are, then easy to be distinguished as the true chief centres where evolution takes place and where it is that the throes are felt at every stage, so that with only a *slight* help, the child requires to be made made enduring and obdurate against future attacks of pain to which it is ever exposed. The importance, consequently, of a proper domestic arrangement should be fitly recognised in being conducive to future results that are likely to ensue as affecting the comfort and happiness or otherwise of the whole race. An artist is busy working his tools, as it were, to distinctly delineate the faint, fine and subtle nerves that, at the outest, defy all attempts at chastening and carving out the outlines distinctly in the cerebral lump of the child, and the mother or master is exercising the hand of the artist when the child is undergoing the painful ordeal of evolution. The one is the evolver and the other is the evolved; but it is generating the intellectual child in the cerebral

confines; of the moral child in the bounds of the heart; of the spritual child in the limitless soul, that the process of evolution or education is operating upon. Consequently, among the Aryans of old, the *Guru* or teacher is recognized as a father to the child. Hence also, on the other hand the importance of the knowledge, proper to the rearing up of children, is emphasised by Herbert Spencer.

And what did Rousseau, the admirer of the original state of nature do? He it was who wanted parents themselves to rear up and look after the various comforts of their children. Pestalozzi, too, was against the practice of educating children by nurses as in the homes of rich persons. The latter observes but too truly: "The mother is qualified and qualified by the Creator himself to become the principal agent in the development of the child;.........and what is demanded of her is—a *thinking love*.........God has given to thy child all the faculties of our nature, but the grand point remains undecided—how shall this heart, this head, these hands be employed? To whose service shall they be dedicated? A question the answer to which involves a futurity of happiness or misery to a life so dear to thee."......................................

But the same uniform stereotyped process cannot adequately serve the purpose of educating all children promicuously. A general principle if it be at all capable of being laid down, can be no other than letting human nature develop in its own normal way, as aided, of course or, rather watched and supervised by the educator, in the midst of environments. For, the body, the mind and the heart are, ever after the very birth of the child, prepared to be developed, in close conformity with environments and the strain as well as struggle in the very act of development require

due watching and critical supervision. This is capable of being expounded more throughly, but it is deemed sufficient to add only one observation here to those made above:

It has been a distinctly marked fact to a careful observer relating to infancy that weeping and crying is a phenomenon forerunning that of smiling or mirth although both the facial expressions alike merely instinctive and never proceeding, in the initial stage at any rate, from a rational cause or a rightly existing sensible motive.

The child, recently born or one who is only a few days old, is generally found weeping and for the matter of that, weeping is a known precursor of smilling, though both are equally based upon no known sensible cause. In the second place, it is a foregone conclusion that a child cannot explain childhood in all the detailed bearings that might have occasions to revive as remote impressions left behind, in a faint and partial manner. Everything relating to animal life would be brought duly and fully under the province of knowledge, only if it was practicale to analyse, perform experiments and pass judgement suitably upon the living organism while there was life in it, and while all the functions and and mechanical processes were carried out in the normal and unobstructed manner. This is the province, therefore, of viviection to decide; and being undesirble, the point might be left alone. In plain, adult memory is apt to fail, when childhood passing through boyhood enters youth; and thoughts, fellings, defects and beauties of the child are at best only inferred. Consequently very subtle and shrewd sense of judgment has been deemed essential to read and regularly report the wants of a child in order to lead it aright. The analyser of the child's feelings and thoughts, moreover, must be

quiete sober and unprejudiced. The mother is the fittest agent for this purpose to help onward the march of observation and experiment. Love, then is an essential qualification in the case of mothers as well as teachers—love that whets the divining and judging faculty of the educator. "No love like a mother's love." The vernacular adage has its counter part in almost all claimes and tongues. In the initial stage, therefore the motner is more adapted to this sort of task, she being quite naturally inspired with unmixed love. In the latter half of the 18th century in Europe, Pestalozzi markedly emphasised upon the necessity of connecting "*Home*" and "*School*" as two consecutive links in the chain of education. "No Gulf," he put forth as a leading motto of education, between the home and the school; and the bond which united them all *both teachers and scholars, was love of "Father Pestalozzi."*

It has been observed above that a teacher to be a good scientific educator, needs but recall his own past state of child life; and secondly draw out and lead aright, step by step, in a systematic way, the *soul* or the *whole Man* within the child-so as to make him fit for discharging the vast and varied functions of worldly life. And this is what Western Pedagogics term as Scientific or Psychological Training. In it is involved a double task or two-fold function: Theoretical and Practical. Knowing, first, what lines he has to duly chisel out in the cerebral confines, for instance, he keeps his own spirit in a state of peaceful communication with the spirit of the thought. He finds out his own plans of training the child or adopts it ready-made as descending upon him from the book of past tradition and then proceeds to build his own system as a whole,

which he tries to apply in practice to the best advantage, or puts into currency for the use and application of the same at the hands of others.

For rightly and relatively speaking, there is no antagonism worth the name between theory and practice, as it is often supposed to exist. Theory and practice are not, in fact, separated in essence as they tend to appear apart only in form. This deceptive appearance, too, is the result of partial examination; and if the examination is complete as well as it relates to all the possible sides and bearings—which, by the bye, it is almost impossible to undertake and fulfil in one span of life—the separateness dissolves in the very mist of delusion, and theory as well as practice, science as well as art, knowledge as well as skill, are found to be blending with each other—to us a metaphor of colours or bordering upon the regions each of the other—to talk topographically. A mere skilled artist, a mechanically working man, has already but rather unconsciously, imbibed the theory, the principle, the knowledge of his art, trade or profession, by virtue of heredity imitation, rough, short-lived, imperceptible training, intermittent in its nature, which has been mostly lost sight of, as so many important factors upon which he virtually bases the true impressions and experience of his art or skill; and yet brags in vain of his being independent of theory, principle or knowledge. In the same way and with the same emphasis, the remark holds good for the theoretial men as such, boasting in the reverse order. Both are, in fact, working in a due harmonious way, with the quotas of both mixed in a desired proportion; and the one is acting as a handmaid to the other like Science and Philosophy; and both are of the essence of the task of educating. As ably explained by Principal Frazer in an issue of

the "Indian Review," the truths deduced will be found greatly useful, though there may be noticed only a slight difference of opinion.

There is, now 'one more point that requires to be touched. Logical certainty there is hardly any for vouchsafing the statemet that theory indubitably precedes partice or *vice versa*; or that Induction follows Deduction.' Our experience, too, if not decisively two-fold, at any rate manifold and complicated in its nature, cannot point its finger one way or the other in a strikingly characteristic manner. However, roughly it can be argued that art is picked up or skill in a profession is gained sometimes before the theory is difinitely formed. Theory, again, sometimes vaguely defined and at others, only provisionally adopted to suit a set of practical ways of working. Or, as in certain cases, practice is made to conform to theory simultaneously brought into vogue. But here, in the last noted case, oftener than not, as in other instances of Nature simultaneity is mistaken for succession, during the heat of the occasion or the hurry of reflection. It is, moreover, a moot point, as to which, out of theory and practice, moves in a narrower groove. The real conciliatory mode of settling the dispute therefore, is to say and belive sincerely that both are useful in their own way and, so, if one is duly supplimented by the other by happy reconciliation of both, they are likely to serve to most useful purpose in forms of worldly activities and movements.

To revert once more to the original matter of the thesis. The development, as expatiated to some length above, must be allsided, but all sides might be finished at different stages and after a

long time. Human organism has been regarded both by science and philosophy to be a small universe—Microcosm—inhabited by the three kingdoms of nature like the larger universe—Macrocosm. Life, concrete but subtler and minuter in form and not mere abstract animation, it can be alleged, is obrerved to dwell in all the nooks and corners of the human organism; and the evolution-process operates upon every *being* there, just as it does upon every *being* in the universe. In fact, just as in the higher scale of ascent, each star represents a vast and voluminous Solar System like the one of ours, so, in the lower ladder or descent, the human body is a mere rung beyond which extends *ad infinitum* a series of rungs in the form of life in a concrete from. Besides just as mental evolution has its seat in the mind, moral in the heart, physical in the body, and spiritual, in the soul or spirit, social evolution has its seat properly distributed over all the parts of the body. A harmonious development, therefore, of all the parts, both internal and external, when all conceivable riotous strifes or chaotic outbursts have been once and for all suppressed or rendered negative in the midst of smaller and subtler life of the Microcosm, is the only desideratum for educationists in their sphere of work. Home, therefore, has to be peacefully connected to school and mother's education to be linked happily with the system of teaching and training adopted and applied by teachers in the School. Consequently, the best safeguard for both, is only to remove obstacles from the path of training so as to lend free scope for

an unaided development of the trained. Tying to a mothers's apronstring, both literally and figuratively, should be scrupulously guarded against; and the internal self of the child should be made to fully operate upon the external world of phenomena in the midst of which the child is required to move then and thereafter. Thus, in the case of the child too, knowing and doing or observation and experiment, or theory and practice, will in the long run, proceed together, inevitably in all cases. Thus, the value, intrinsic as well as marketable, of Kindergarten is established, that it lays down as the leading principle, object and then subject, thing and then world, reality and then symbolic ideality.

મારી માનસિક મૂર્તિઓ

અથવા

ગરવી ગુજરાતના પુરાણા સાહિત્યનું ઇતિહાસની દ્રષ્ટિથી વિવેચન.

રચનાર.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા, બી. એ.

કરમસી ધરમજી બિલ્ડીંગ, ગીરગામ બૅકરોડ, મુંબઈ.

કોટ, હ્રીવર રોડ, નં૦ ૮, મુંબઈ સમાચાર છાપખાનામાં કેખસરૂ માણેકજી બરજોરજી મીનોચેહર હોમજીએ છાપ્યું છે.

મુંબઈ.

૧૯૧૨.

કિંમત રૂ૦ ૧) એક.

* અર્પણ પત્રિકા.

સકલશુભગુણાલંકૃતસરસ્વતીમંદિરસુજ્ઞસેવકોદ્ધારધારણધીશાલિન્ પ્રાંતસંસ્થાનવર્ગવર્ગીકરણોપાર્જિતયશસ્વિન્ હિંદસામંતચક્રચુડામણિ ચુંબિતપાદપંકજપૃથ્વીપતિજયોર્જભૂપાલાધિપાલમુંબાપુરી પ્રતિનિધે **શ્રીમજ્જ્યોર્જ સીડેનહામ કલાર્ક** વિદ્વન્મંડલનાયક મમ ગુર્જરી ધ્વનિમંગલકૃતિસંસ્મરણીયપથનયનેનાંગીકરોતુ ભગવત્પૂજ્યપાદઃ ઇતિમેનમ્રાસ્તુતિઃ ॥ ઇતિ ભવતઃ પ્રાર્થના ॥ ઇત્યલં ॥

ભગવત્ કૃપાકાંક્ષી

શં. શિ. મહેતા.

---

* મુંબઇમાં મારો સ્થાયીનિવાસ થયા પછી "દેવનાગરી" કે "બાળબોધ" લિપિ ને બદલે મેં "મરાઠી લિપિ" એવું વચન ઘણીખરી જગ્યામાં સાંભળેલું હોવાથી તેના બદલો વાળવામાં બંને બેનોના સરખા હિસ્સા હોવા છતાં, ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત શબ્દો લખીને ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત બંનેની વધારે સારી સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમાં વાચકવર્ગનો હું ક્ષમાયાચક બનવાની તક લઉં છું.

ગુજરાતનાં કવી રત્નો.

પ્રેમાનંદના સમય પછી.

[પ્રકરણ ૧ લું.]

પુરાણુની ગાથામાં ગવાયેલા સત્યવાદી તથા દાનશીળ અદ્યાપિ સતેજ હરીશ્ચંદ્રના જેવા મહાન પુરૂષોનાં આખ્યાન કાવ્યરૂપે રચી જેવામાં રસાસ્વાદ કરાવતા આપણા "ઉષા" હરણના કર્તા ભટ્ટ પ્રેમાનંદ શાસ્ત્રથી વ્યવહારિક બોધ આપતા હતા તેવામાં એ ગુરૂપદે વીરાજતા કવીના શિષ્યભાવ ધરાવતા સમૂહના સમકાલીન ગણાતા આપણા સામળભટ્ટ મદનમોહના સુડાબહોતેરી વગેરે કલ્પિત વાર્તાઓ વડે જગતનું રહસ્ય નીતિપથમાંજ સમાયેલું છે એ ઉપદેશનો પ્રસાદ કાવ્યરૂપે દ્રષ્ટાંતવાદ સહિત જયાં ત્યાં લેવરાવવા શ્રમ કરતા. પ્રેમાનંદને શ્રાદ્ધાંજલી અર્પણ કરનાર વર્ગની સાથે કદાચ સામળભટ પણ જોડાયેલ હોય એવું તેમના અસ્તિત્વનો કાળ સૂચવે છે. બંને જણા સમયને અનુકૂળ ઉપદેશ એજ પોતાનો ઉદ્દેશ રાખી વર્તનારા છતાં બીજો તે પહેલાની આગળ માત્ર ઉભે ઉભે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનેજ પાત્ર હોય એમ ચિત્ર આલેખાય છે. સમયના પ્રત્યેક લેખકને "આત્મમંથનકાળ" જયારે ચિત્તને ડહોળી નાંખતો ત્યારે ઘણાખરાને તો ગ્રંથકારનો ધંધો છેક જીવનસૂત્ર ગણાય તે પ્રમાણે થઇ રહેતો અને તે પ્રમાણે આ બે સમયવિભાજક કવીઓ પરત્વે માનવું પડે છે.

આ પ્રસ્તુત વિષય ઢંકાતા સૈકા—યુગનો સાહીત્યસ્વામી સામળભટ લેખી આગળ વધીએ તો દયારામભાઇને જરા અન્યાય કર્યા જેવું થાય: અને તતસંબંધી ચર્ચા પ્રારંભમાં અયોગ્ય ગણાય માટે એટલું કહેવું બસ છે કે: યુગ ઉદ્દઘાટન કરનાર સામળભટ: અને યુગ સમાપ્તિકાર દયારામ. તે બેની વચલા ભાગમાં થઇ ગયેલ નાની મોટી કૃતિ

રચનાર અન્ય કવિવર્યોનાં નામ ગણાવતા પહેલાં પ્રસ્તુત વીષયનો સમય જરા અધિક સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી નક્કી કરવો આવશ્યક છે. પ્રેમાનંદનું મરણ સંવત ૧૭૯૬ માં ગણીએ તો આ પ્રસ્તુત વિષયનો સંવત ૧૮૦૦ માં આરંભાઇ, દયારામના મરણ એટલે સંવત ૧૯૦૮ અથવા ૧૯૦૦ પુરણ કે લખાતા એક શત વર્ષની સીમા બાંધવામાં આવે; અર્થાત લગભગ ઇ૦ સ૦ ૧૭૪૦ થી ૧૮૪૦ સૂધીની એ મર્યાદા માપી શકાય. એ સમયમાં ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૫ થી ૧૮૧૮ સુધી મરાઠા લોકોનું મુખ્યત્વે પરિબળ હતું; અને ૧૭૫૫ ના પૂર્વ ભાગથી મુસલમાની રાજ્યની પડતી જામી રહી હતી એમ ગણાય. ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ થી ઉત્તર ભાગમાં અંગ્રેજી સત્તાનો ઘણો લાભ લેવાવાનો આરંભ થઇ ચુકયો હતો. વચલા ભાગમાં હઇદરઅલી અને ટીપુ સુલતાનના પરાક્રમ, મરાઠા વિગ્રહ, બંગાળામાં "બ્લેક હોલ"નું તોફાન થયા પછી લોર્ડ કલાઇવની બાહોશ અમલદારી નીચે વસ્તુ સ્થિતિનું વ્યવસ્થાન વોરન હેસ્ટીંગસનો સમય ઇત્યાદિ બનાવોનું ધ્યાન ધરતાં, દીલ્હી રાજયનો છેક અસ્તાચળ નજીક પહોંચી ચુકેલા મામલાથી આ સર્વ બીનાઓનું સામાન્ય સ્મરણ થઇ આવે છે. ઇ૦ સ૦ ૧૭૨૦–૪૮ સુધી દક્ષિણનો સુબો નીજામ-ઉલ-મુલ્ક હઇદ્રાબાદમાં સ્વતંત્ર સત્તા ભોગવતો હતો; અને શેહેનશાહ તરીકે આજ્ઞા પ્રવર્તાવવા લાગ્યો. દીલ્હી રાજ્યની આ પ્રમાણે સામાન્ય અંશે પડતી આવી ગઇ હતી, તે એટલે સુધી કે ઇ૦ સ૦ ૧૭૩૫–૧૭૫૧ સુધીમાં તો સ્થાને સ્થાને સ્વરાજ્ય માટે બંડ બળવા જાગ્યા કરતા, અને તે શાંત કરવાને સારૂ શકિત કે ચાતુર્ય, તેમજ સંપ કે સંપેલ સામગ્રી એક વાત હતી નહીં. તેમાં વળી એજ સંધિ ઉપર ઇરાનમાંથી નાદીરશાહે હીંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવી જે ખુઆરી કરી તેનું ચિત્ર જે ઇતિહાસની આરશીમાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે તેનો આભાસ પ્રત્યેક વાચકને નિરંતર રહ્યા કરે તેવો છે. તે પછી જ્યાં કાંઇક શાંતિની સ્થિતિનું સહેજ માત્ર ભાન થવા લાગે છે, તેવામાં અહમદશાહ અબદલ્લીની સ્વારીઓ એક પછી એક ચઢી આવતાં છેક ઉથલપાથલનો વખત નજરે જોવાય છે. મહમદશાહ, અહમદશાહ, આલમગીર બીજો ઇત્યાદિ જે જે પાદશાહ ઔરંગઝેબ પછી દીલ્હી તખ્ત ઉપર બેઠા તેમાં ઘણાખરા સમય સાથે બાથ ભીડતાં નિર્બળ જેવા નીવડયા; અને તેને લીધે વજીર તથા ઉમરાવો કુસંપ, ફીતુર વીગેરે લક્ષણ પ્રધાનપણે જોવામાં આવતાં "વીષદઇ મારયો શાહ" એવી બાબત કાંઇ જવલ્લે બને તેમ ન હતું અને તેથી બહુ નવાઇ લાગે તેવી સ્થિતિ પણ નહતી. છેવટે ઇતિહાસની આરસીમાં જુદોજ કાચ ગોઠવાઇ પાણીપતના દુરાની સાથનાએ જે હીંદુસ્તાનની સમગ્ર રીતે અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ કરી છે. તે પણ એ કાળની બલીહારી પૂર્ણાંશે પ્રગટ કરવા સમર્થ છે.

આટલું સમગ્રપણે સ્થૂળ અવલોકન માત્ર રાજકીય ઇતિહાસ પરત્વે કરી આગળ વધવામાં કવિ અને કાવ્ય સંબંધી સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાનું ઉચિત લાગે છે, કારણ કે કાવ્યમાંથી તતકાળ સંબંધી સાંસારિક વ્યવસ્થા અમુક અંશે સમજાય એટલુંજ નહીં પરંતુ ધર્મ વિષે અમુક પ્રકાશ, પ્રસ્તુત વિષયને પુષ્ટિ મળે તેવી રીતિથી પડશે એવો ભરોસો છે.

પ્રથમારંભમાં સામળભટને ઉદ્દેશી બે બોલ કહેવા આવશ્યક છે. તેણે કરેલાં કાવ્યોની વરસવાર ટીપ કવિ નર્મદાશંકરે આપી છે તે આ પ્રમાણે છે:—

મડાપચીશી ... ૧૭૭૭ (સંવત)
પદ્માવતી ... ૧૭૭૪ "
રણછોડજીના શ્લોકો સં. ૧૭૮૧
સીંહાસન બત્રીશી—ઇત્યાદી:—સં. ૧૭૭૦-૧૭૮૦.

અર્થાત આ ગ્રંથકાર વિષે જ્યાં ત્યાં આજકાલ ચર્ચા ચાલી રહેલી છે તેનું છેક ચર્વિત ચર્વણ કરવામાં લાભ નથી, પરંતુ એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે "મદાલસા"નો કર્તા અનેક સાગરોમાં અવગાહન કરી અમરત્વ પ્રાપ્ત કરતો હતો ત્યારે "ભદ્રા ભામિની"નો કર્તા માત્ર એવી કલ્પિત વાર્તાના ગંભીર અખાતમાં નિમજજન કરી-કોઇ પ્રસંગે "રત્નમાળા" જેવા સમયોચિત કટકા રચવની જુજ વાત દુર રાખીએ તો-અન્ય પ્રકારે સાહીત્યનો પ્રેમ પ્રગટ કરવામાં મથ્યા કરતો હતો. જગતના વ્યવહારથી વિરકત રહી માંહે રચ્યા મચ્યા રહેનાર

अविद्यायामंतरे वर्तमाना स्वयंधोरा: पंडितं मन्यमाना:
जंघन्यमाना: परोयंतिमूढा: अंधेनैवानीयमाना यथांधा: ॥

એવા પુરૂષોનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રગટ કરનાર, તથા ખરૂં વૈરાગ્ય જ્ઞાન પ્રકાશિત કરનાર અખો ભકત સંસારની ઉટંક વાર્તાનો રસ ચખાડવાને બદલે શુષ્ક ઉપદેશથી હૃદયનો દ્રવ ઉત્પન કરવા અહર્નિશ યત્ન કરતો હતો. અમુક કાળ સુધી આ ત્રણ પ્રકારના ત્રણે કવીવરોના પ્રયાસો સમકાલીન હતા; પરંતુ જેટલે વર્ષે સામળભટ ૮૫ છળથી આવ્યા તેટલે અંશે પ્રકાશ પણ મોડો અસ્ત થયો.

કાવ્યદ્વારા નવલકથા પ્રગટ નજ થતી એમ છેક નહતું. પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં પુરાણ, દંતકથા, ઇતીહાસ ઈત્યાદી પ્રાચીન લેખોનો આધાર અવશ્ય રીતે લેવાતો, તેજ પ્રમાણે ઘણાખરા કવી પરત્વે સમજવું. બાગલાણના રતનજીની વાર્તારૂપે આખ્યાયીકાઓનું મુળ પણ

પુરાણની ગાથાઓમાં શોધી કઢાય, તેજ રીતે ગુજરાતના કાળીદાસ વગે રેનાં કાવ્યોની વાર્તાનું બનતું. પરંતુ સામળ અને જૈન કવી નેમવી જયજી—"શીલવતીનો રાસ" એ કાવ્યના કર્તા—નવલ વાર્તાના લખનાર તરીકે કીરતીને પોતાનીજ અવિભકતપણે—પ્રસ્તુત કાળમાં તો—કરી મુકી હતી એમ કહેતાં દોષ નહીં મનાય. ઉટંક વાર્તાના કથનમાં પાશ્ચાત્ય દેશના સંસ્કારી કવીઓ (classical poets) ની સમાન વીષય-મધ્યમાં ઝંપલાવી વસ્તુનો આરંભ ભાગ રસભેર પાછળથી લાવવાનો ક્રમ ન રાખતાં સાદી, સરળ, સહજ આવી જતી રીતિથી આ પૂર્વ દેશની નવલકથાનું કાવ્યદ્વારા કથન કરનાર વિષયને વર્ણવવામાં ક્રમે ક્રમે વાકચાતુર્ય પ્રગટ કરતો હતો. શબ્દ તેમજ અર્થ રચનામાં કુશળ, સામળભટ્ટ સુખચેનથી જાણે રમત કરતો હોય નહીં તેમ પોતાની વસ્તુનું કાર્ય થવા દેતો. "જોયું ચઉટું ચાવડીને ચોક, જોયાં મહોલ મેડી ને ગોખ; ગલી ગુંચી શેરી ને પોળ. જોઈ દુકાન દોશીની ઓળ, જોયાં દેસાઈ કેરાં હાટ. જોઈ દશ દીશાની વાટ." ઇત્યાદિ વચનોવડે શેહેરમાં કેટલા પ્રકારના દિશા-વિભાગ થઈ શકે છે તે બતાવતાં, શબ્દચાતુર્ય રસભેર પ્રગટ કરે છે, અને સાથેજ વસ્તુ-કાર્યનાં ત્વરા બતાવે છે. વસ્તુ એક અખિલ પણ સ્થૂળ હોય છે, અને તેને સૂક્ષ્મ કાંતવાને બદલે વચે વચે આ નવલકથાનો કવિવર્ય મુખ્ય "કાર્યાન્તરાન્તરાય મંતરેણ" વર્તે છે, અર્થાત સમયોચીત નીતીબોધ, સામાન્ય વ્યવહારપરત્વે ડાહપણ, કૌશલ્ય, તર્કવિકાસ ઇત્યાદીના પ્રબોધ કરવા ચુકતો નથી. નાયક નાયિકા તો શું પણ અન્ય પ્રાકૃત પાત્ર પણ દ્રષ્ટાંત તરીકે, સ્વનામધેયનું કથન સમસ્યામાંજ કરે છે; તેમાં પણ સ્ત્રી પુરૂષ તો કુટ વચનો, સમસ્યાઓ, પૂર્તિઓ ઇત્યાદિ યોજી સામાન્ય ચાતુર્યની પરીક્ષામાં વ્યાપૃત રહ્યાં હોય છે. આમ હોવાનાં કારણો બે કલ્પી શકાય: એકતો એકે કાંતો લોકોને આ વિષયો અતિ પરિચિત હોવાથી તેમાં રસ અધિક લેવાનો બની આવતો; અથવા, એ સંબંધી જ્ઞાનના અભાવને લીધે એવા પ્રકારની કેળવણી આપવાનું સત્રજે વહોરી લીધું હોય. બીજી કોટિને પુષ્ટિ આપનાર તે સમયની બીજી હકીકત છે તે એ કે વલ્લભ-પ્રેમાનંદનો પુત્ર—અમુક અમુક ગુર્જર ગિરાના સાહીત્યની ખામી છે તે હું પુર્ણ કરીશ એ ઉદ્દેશથી વર્તન કરતો હતો. વળી પ્રેમાનંદ પોતે પણ ગુજરાતી ભાષાની સમગ્રપણે અભિવૃદ્ધિમાં મથતાં સંસ્કૃતની સમાન કરી મુકવાના અનેક આરંભો પૂર્ણાહુતિએ પહોંચાડતા હતા. એ બેમાં ગમે તે કોટિ બળવત્તર હો, પરંતુ રસિકજન તે સમયે રસનો સ્વાદ સરળપણે ન કરાવવો ઉચિત માનતો હશે તે વાત તો નિર્વિવાદપણે સત્ય ગણાય.

[પ્રકરણ ૨ જુ.]

સામાન્ય નીતિબોધ, સામાન્ય વ્યવહાર જ્ઞાન તથા સામાન્ય વર્તનનું ગ્રહપણુ આવે તેવી વારતા, તેવાં અવાંતર વચનો, તેવાં ગોણભાવે રહેલાં કથનો, જ્યારે ત્યારે સંસ્કૃત મૂળ સહિત પણ મુકતાં સામળ ભટ્ટ ચુકતો નહી.

કામાતુર તેમ અતીવ સ્ત્રીલંપટ પુરૂષોને સ્ત્રીની અનેક પ્રકારે અવહેલના પ્રગટ કરી સુમાર્ગે દોરવાને ઇચ્છા રાખતો હોય નહી તે પ્રમાણે સામળ ભટ કોઇ પ્રસંગે સ્ત્રીને "નર્કદ્વાર" ગણતા પણ અચકાતો નથી, અને તેની સાથે કુલટા સ્ત્રીનું ત્રાસદાયક ચિત્ર આલેખાવામાં ચતુર એવો આ કવી તેઓના નીતિભંગ અને સમુદ્રવીચિ સમાન તેઓનો ચંચળ સ્વભાવ બહાર પાડતાં કંટાળો લાવતો નથી, અને નીતિનો પ્રચાર રાજકીય અંધાધુંધીમાં અનેક પ્રકારે થયા કરતો તેને જાણે કાવ્યના અમલથી અંકુશમાં રાખવા ઇચ્છતો હોય નહી તે પ્રમાણે વારંવાર વ્યવહારોપયોગી ઉપદેશનાં વચનો કહેતો જાય છે ત્યાં વાર્તાનું મુખ્ય વસ્તુ અટકે છે કે આગળ વધે છે તેની પરવાહ જરાપણ રહેતી નથી.

"જાર બુધી જેને મન વસી, લાજ મર્યાદા તેને કશી;
ગુણકાને મન શાની લાજ, આળસુને મન શેનું કાજ;
... ...
મદ્યપાન પીએ તે શાનો પવીત્ર, ભુંડુ તાકે તે શાનો મીત્ર." ઇત્યાદી.

આવાં આવાં દસ વીસેક કડીઓના સમૂહો જ્યાં ત્યાં જોઇયે ત્યારે તેની અસર વાચકને પૂર્ણ થાય એટલું તો નહી, પરંતુ વાચકોના મગજ ઉપર તે છાપ નિરંતર રહી જાય છે, અને તેથી કર્તાનું અમરત્વ ગામે ગામે જનસમુદાયમાં તેની કીર્તી રૂપે રહ્યા કરે છે. તે સિવાય વળી—

"જાગે જે કોઇ ધનનો ધાણી, જાગે જેને ચીંતા ઘણી;
જાગે રાત અંધારી ચોર, જાગે ઘન વરસંતે મોર;
જાગે જેના ઘરમાં સાપ, જાગે દીકરીઓના બાપ;
... ...
જાગે જે જપતો જુગદીશ, જાગે જેને દેવું શીશ." ઇત્યાદી.

અખિલ જગતની વ્યવહાર સ્વપનામાં અનેક સ્થિતિ, (અનેક દેશ કાળમાં રહી) ધરાવનારની, એક સામાનપણે રહેલ ચીંતાનો નિષ્કર્ષ કરી કાઢનાર આ ચતુર કવિ ધનાઢ્ય, રૂણાઢ્ય, રોગાર્ત, વૈરાર્ત, પુત્રી ભારાર્ત ઇત્યાદિને શ્વા, યુવા, મઘવાની સમાન એક સુત્રમાં ગુંથે છે અને તે ઉપદેશ હારાવલિ વાચક વર્ગના કંઠમાં ધરે છે. બીજી અનેકાા

હારાવલિ રચે છે જેમકે: યૌવનમદ, કામમદ, ધનમદ, દેહમદ, કોપમદ, વ્યસનમદ ઇત્યાદિ અંધપંકિત કરે છે અને એ વાચક વર્ગને અર્પણ કરે છે: તે સમયમાં નારીની સામે જાણે બધી વ્યવહારની તૈયારી કરવાની હોય નહી તે પ્રમાણે ગણી સામળ ભટ્ટના કેટલાંક વારતા–કાવ્યો સમાયાં છે, જે માહેનું નંદબત્રીસી મુખ્ય છે. "સ્ત્રી ચરીત્ર" એ શબ્દ તે કાળમાં કાંઇ જુદોજ ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરી હૃદયમાં કોઇ અન્ય પ્રકારનો રસ પેદા કરવા સમર્થ બનતો. રૂઢી કાળથી ચાલી આવતી હશે તે પ્રશ્ન એક બાજુ રાખીએ તોપણ આ સૈકામાં સામળના આક્ષેપો, કટાક્ષો તથા માર્મિક વચનોથી સિદ્ધ થઇ શકે છે કે સ્ત્રીની ચતુરાઇ છળ, ભેદ, કપટ, દગાબાજી, ખુન અને અનેક પ્રકારની અનીતિ કરવામાં સમાઇ હતી. તેનો પુરૂષ જો એવાજ કાવાદાવાને કાવત્રાં કરવામાં વિચક્ષણ હોય તો તે પુરૂષત્વવાળો ખરો નહી તો તેના ટકા બાદ સમજવાના હતા. સ્ત્રીઓ પુરૂષને કામજીત હરેક પ્રકારે કરવા સમર્થ છે એવી સમજણ દ્રઢ કરવા માટે શાસ્ત્ર ખંતભેર ખોળાઇ "શત યજ્ઞનો કરનાર નહુષ રાજા પણ કામને વશ થયો, પારાશર, ઈંદ્ર, ચંદ્ર ઇત્યાદીના દ્રષ્ટાંતો પુરવાર કરવામાં અગ્ર ભાગે ધરાય તો પછી કાંઇ આશ્ચર્ય નથી."

રાજ્ય સંબંધી અંધકારનો ચિતાર આપવામાં તો અનેક વાર્તા રચાઇ હશે. કરણ રાજાનું દ્રષ્ટાંત જાણે દ્રષ્ટી સમક્ષજ હોય નહી તેવું; નંદ બત્રીસીનું આખ્યાન જાણે એ પ્રમાણે એકવાર થયેલ ત્રાસદાયક અન્યાય કરતાં રાજા ડરે એવા ઉદ્દેશથી રચી હોય તેમ; રાજા પાસે અનીતિનું અધમ પગલું ભરાવી તેમાંથી ડાહપણવાળી રીતે પાછો હઠાવે છે. તે જાણે એક તરફથી ફરી કોઇ ન કરશો એવો ઉપદેશ દેતાં, સાથે સાથે તેવો અન્યાય ગુજારવાનો ભોગ થઇ પડેલ સ્ત્રીને પોતાના ખરા ધણીની પ્રતીતિ અને આસ્થા ફરી સ્થાપતાં શું શું મુશકેલી અને વિપતીઓ પડે છે, એ ચિત્ર અધિક અંશે રંગ અને રસવાળું થઇ ગયું છે. સ્ત્રીની અધમ સ્થિતિ એક પાસા; તો બીજી પાસા તેના ધણીને ખરી રીતે પ્રીતી ધરાવનાર નીતિવાળી સતી સાધવિ ઉપર અનેક પ્રકારે ગુજરતો ત્રાસ તત્સમયોચિત સ્ત્રી સ્વભાવ પ્રકટ કરે છે. પ્રાકૃતજન માટે પ્રાકૃત કહેવતાનુસાર: "રહે તે આપથી ને જાય તો બાપથી," તેને સવળો અર્થ દ્રષ્ટાંતરૂપે સિદ્ધ કરતો સામળ તે કાળની સ્ત્રીની સ્થિતિ દર્શાવે છે, કે કોઇક સારી સાધવી હોય તે ગમે તેવો લંપટ કામી પુરૂષ જારકર્મ કરવા ઇચ્છે તેની ઉત્કટ લાગણીને વશ ન થતાં પોતે બહુ ચતુરાઇ વાપરે તો બચી શકે છે. શિવાય રાજા પોતે રાજ્યનું તંત્ર ચલાવવું કે તત્સંબંધી વિચાર અને ચીંતામાં ગ્રસ્ત રહેવાનું ભૂલી જઇ આવી વિષય વાસનામાં મસ્ત રહેતા એ દર્શાવવાનો જાણે આશય હોય નહી તેમ કરી, પ્રજાની

સ્થિતિ કેવી હોવી જોઇએ એટલો ચિત્રનો ભાગ વાચકવૃંદને પૂર્ણ કરવાનો હક આપે છે. ન્યાયના ધોરણો કે વર્તનના સમાયેલ નિયમો સશાસ્ત્ર હતા તે ઉપર જાણે ફુગ વળી ગઇ હોય તેમ રાજાને તેનું ઘણી વખત ભાન રહેતું નથી, એવું સમજમાં ઉતરવા માટે પ્રતિહારે જેવા રાજાને ન્યાયાન્યાય ભેદ શિખવવા હીંમત ધરે છે, તો પછી ત્યાં રાજ્યતંત્ર કેવું હોવું જોઇયે તેનું નિરાકરણ કલ્પનાથીજ કરી શકે. સ્પષ્ટ કહે છે કે,

"રાજા થઇને લુંટી લેય, પ્રજા કોણ આગળ જઇ કહેય;
... ...
વહાર ત્યાંથી આવે ધાડ, તો પછી ક્યાંની કરશું આડ."

આ વચન પ્રસંગોપાત છતાં પણ વાર્તાનું સબળ મૂળ સુત્રજ હોય નહી; અને તે કાળની સ્થિતિનું ટુંકુ ચિત્ર ચિત્રયું હોય તેવો ભાસ થાય છે. એવા પ્રકારનું વર્તન કરનાર રાજા કોઇક હોય તોપણ પ્રજાએ સ્વધર્મ એકજ નિષ્ઠાથી સેવન કર્યા જવો, તે એટલે સુધી કે કદાચ રાજા નિર્લજ્જપણે વર્તે તોપણ તેને સમજાવી અને ચતુરાઇવાળી શાંતીથી ઉપાયો યોજી સનમાર્ગે દોરવા યત્ન કરવો. એવાજ બધા રાજાએ હતા એમ ન હતું પરંતુ કોઇ વખત એવા નીકળી આવતા હશે તે માટે બંને કોટી પ્રદર્શીત કરી કહે છે કે:

"એક શંખ નદીમાં પડયો, બીજો વીષ્ણુને કર ચડયો;
એક પથ્થર દેવળ પૂજાય, બીજો પરીયટ શલ્યા થાય;
... ...
એક નારી સ્વામીસું બળી, બીજી નાર પુરૂષસું હળી; ઇત્યાદી

આવા અનારાજ્યમાં સકળ પ્રજાને ન્યાય લેવાનું અથવા સત્યની પરીક્ષા કરવાનું સાધન સોગન, શપથ અગર ઇશ્વરને પોતાની વહારે બોલાવી આરાધના કરવાનું કે જે સત્યયુગ માટેજ સત્ય હતું તે આવા કળિયુગમાં પણ સ્વકર્તવ્ય સંબંધે જો ફલીભૂત થાય અને કરાતા કાર્યમાં ફળ મળે નો અન્ય કારણ પરત્વે અમુકનું સત્ય [illegible] થયું ગણાય. દ્યૂતમાં રમાતા પાસાનો દાવ સારો પડે ત્યારે ખાધેલા શપથના જોરનું કારણ માની ન્યાય તે ફળીભૂત થનારના પક્ષમાં અપાય અને તદનુસાર નીરાગુય કરાય. આ તો એક દ્રષ્ટાંત વડે એક સિદ્ધાંત ખરૂં થયું, કે જે બીજાં દ્રષ્ટાંતો પરત્વે ખરાં પડશે, એમ વ્યાપ્તિ ચાલ ચલાઉ ઘડી લેવાય. સતી સીતાની જેમ ઇશ્વર પ્રાર્થના વડે ખરૂં અંતઃકરણ ભકિત રસમાં ડુબાવી, તલ્લીન કરી દેતાં, સત્ય સહજ જડે છે; એ પણ દ્રષ્ટાંત વડેજ સીધ કરે છે.

અર્થાત એ સીધાંતનું ગમે તે હો; પરંતુ એટલું તો ખરૂં કે, વારતા–કાવ્યોમાં ધર્મની સહાય નાયક અથવા અન્ય પાત્રો ઘણીવાર લેતાં જોઇયે ત્યારે સાધારણ રીતે એવું ભાન થઇ શકે કે ધર્મ એ શરી રીઓનું એક વર્મ થઇ પડયો હતો અને તેજ માત્ર સુખદુઃખનો આશ્રય હતો. વ્યવહારમાં ગમે તો ફળ મળો યા ન મળો; પરંતુ વ્યવહાર સર્વ રીતે સફળ થાય માટે ધર્મ એકનિષ્ઠાથી પાળવામાં આવતો. ગતા નુગતિક લોકો પણ એક માણુસ પછી સ્ત્રી કે પુરૂષ–સત્ય પરાયણતા વડે ખરાં દીલથી કે ખોટા આડંબરથી ગમે તે રીતે જ્યારે એક મહા ગંભીર કાર્ય આરંભે ત્યારે તેઓ તેનું પરીણામ માત્ર ભકતીભાવથી જોવા તત્પર રહેતા એટલુંજ નહીં પણ તેને સહાય અનેક પ્રકારે કરતા, તથા દેવતુલ્ય માનતા. શામળભટ પોતે શીવમારગી હશે એવી ગણતરી માનય કરી આગળ વધીએ તોપણ દેવીભકતોને તે કબુલ રહે તે પ્રકારનું કાવ્ય નું લખાણ કરતા એટલુંજ નહીં પરંતુ વીષ્ણુના અનુયાયીઓને પ્રીતી રસ તેના કાવ્યોમાં ઉતપન થાય તેવું છે. અર્થાત જ્યારે શિવમાર્ગી તથા વૈષ્ણુવમાર્ગીઓના ઝઘડા જામી રહ્યા હતા અને ચોપાસ તે બે પક્ષોના અન્યોન્યપ્રતી થતા આક્ષેપોના ધ્વનિ કર્ણની બધિરતા ઉત્પાદન કરવા સમર્થ હતા, તેવામાં તેઓને ઉન્માર્ગગામી મટાડવાને નીશ્ચય કરેલ પ્રેમાનંદ, અખો અને શામળ પોતાનાં લખાણોથી શાંતી વળે તેમ ધરમકલહ નાશ કરવા મથતા હતા. તેનું મુખ્ય સિદ્ધાત એ લાગે છે કે ધરમનું સંરક્ષણ કરવાથી અને પરમાર્થ વૃત્તિએજ જેવો વ્યવહાર સાધ થાય છે તેવો કેવળ નીતિ રાખી વ્યવહારમાં વ્યાપરૂત રહેવાથી નહી. પ્રવ રૂતી મારગ નીતીના બળ વડે જાળવવો, પણ નીવરૂતી માર્ગને આશ્રયે નીભાવ તેનો કરયા જતો. એક પાસા, આ સમયનું સુક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીએ તો માલમ પડશે કે, શીવાજીએ આર્ય ધર્મનો ઉધાર કરવા માં ડયો હતો તેનું ફળ અમુક અંશે દ્રષ્ટીગોચર થવા લાગ્યું હતું: અને બીજી પાસા રાજકીયતંત્ર ડોલાયિરૂઢ થઇ ચુકયું હતું; એટલે લોકોની ચિત્તવૃત્તિ અસ્થીર તો છેકજ થઇ ગઇ હતી પણ ધર્મ પરત્વે એટલી દ્રઢ પ્રતીતી રહી હતી કે: અંગ્રેજ, મુસલમાન અને એજ બે સતાધારી ઓના નાના મોટા વરગ–જેવા કે દીલીના અને મહીસોરના મુસલમાની રાજ્ય કરતા વીગેરે, તેમજ ફ્રેંચ, વલંદા, અંગ્રેજ ઇત્યાદી–થી કરાતો યુગનો કેર, અધીક દબાણમન તથા અંતરાત્મા ઉપર કરાતો જતો, તેમ તેમ અંતરાત્માં પોતાના સહજ સ્થીતી સ્થાપક ગુણ વડે ધર્મ–સંસ્કાર અત્યંત દ્રઢ જામે માટે મથન કરતાં ચુકતો નહીં: એ અચુક અનુમાન તત્કાળનાં વૃત્તાંતો કરાવે છે. હજી માંહોમાંહે જોઇએ તો સીદ્ધ થાય છે, કે બહારના શત્રુ સામે દબાવ કરતી વેળા પોતાનાં શૈવી વૈષ્ણવી તથા અનેક પ્રકારના બીજા મતભેદનાં કારણો દુર રાખવામાં આવતાં: નહીં તો આર્ય ધર્મ–સનાતન–ધર્મ ટકી શકે નહીં.

વળી પુરાણો પ્રત્યેભાવ લોકોનો બહુ વધ્યો હતો તે એટલે સુધી કે પુરાણોનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પ્રેમાનંદ જેવા વિદ્વાન અને ઉત્સાહી કવિવર્યે કર્યું હતું અને અદભૂત પ્રીતિ–રસનો સ્વાદ લેવરાવ્યો હતો. તે ઉપરાંત, લોકોમાં પણ તે દાખલા, તે દલીલો એવા ઉપયોગી થઇ પડતી કે એવા લડાઇના તેમ ગભરાટના બારીક સમયમાં પણ સુધનવા, પાંચાલી, દશરથ, સીતા ઇત્યાદીના દ્રષ્ટાંતો થઇ ધૈર્યથી વિપત્તિને સમયે પણ ધર્મ ચુકવો નહીં. અને તે વેળા જેમ તેમ કરી કાઢી નાંખવી એ ઉપદેશ હરકોઇ પ્રયોગમાં ઉતારતું અને પાળતું હતું એમ લાગે છે. ભકતીમાં નમ્યું ન આપે એવો શામળ પણ પુરાણોનું ભાષાંતર ન કરતાં કલ્પીત વાર્તાનાં ઠાઠમાં પણ આ મુદ્દા સમાવતાં ચુકતો ન હતો.

[પ્રકરણ ૩ જું.]

હવે ભાષા પરત્વે જોઇએ તો વ્રજ ભાષામાં જેટલું ખેડાણ થયું હતું એટલે અંશે ગુર્જરગીરાને ખેડવી તેવો ઉદ્દેશ ઘણા કવીઓનો હતો. સામળે નૂતન માર્ગ તે સંબંધમાં પણ ખોળી કાઢયો અને બહોળે હાથે દોહરા, ચોપાઇ, છપ્પા, સવૈયા ઇત્યાદીનો ઉપયોગ કાવ્યમાં કરી પોતે અમર કીર્તી મેળવી. તે એવી રીતે કે નરસીંહ મેહેતાનાં પ્રભાતીઆં, દયારામ તથા મીરાનાં પદો તો સામળનાં ઉપર ગણેલ ચાર વૃતો. પ્રેમાનંદે "દ્રૌપદી હરણ" નામના કાવ્ય ગ્રંથમાં જે ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તો, ભિન્ન ભિન્ન રસો અને નાના પ્રકારના ઓજસ. અલંકાર, લાવણ્ય ઇત્યાદીથી ભરપુર ભાષા વાપરી છે. તેમ એકજ કાવ્યથી સ્તુતિ કરાય એવો તો નહીંજ, પરંતુ સામળભટે જુદી જુદી વાર્તાઓમાં ઉપરની સપાટી ઉપર સ્થુળ–સુક્ષ્મ નહી–દેહ રસ એવો જમાવ્યો છે કે વાર્તાના ગુંથાતા દોરને સાંધે સાંધે સ્વાદ આવ્યા કરે છે એટલા ઉપરથી સાક્ષર શીરોમણિ નવલરામભાઇ તેને માટે જે લખે છે તેનો મોટો ભાગ સત્ય નીવડે છે; કારણ કે તેની "બાનીમાં ટુકડા ટુકડા પડે છે." વળી નવલ કથાકારના ગ્રંથોમાં "ખંડ લહરી" હોય છે તો તદનુસાર સામળભટના કથનોથી રસ–લહરી પણ ખંડીત થતી જતે છેવટે એક સ્થૂળ અખંડ દેહ કાવ્ય પરત્વે વાંચકવર્ગના મનમાં ખડો થાય છે એમ કહી શકાય. આને માટે જવાબદારીનો બોજો તે કાળની કેળવણી પોતાને શીર ચઢાવે છે; અગર જો પ્રેમાનંદે પોતાની પ્રતિભા વડે અપાતી કેળવણી કરતાં અધીક અંશે પોતાને સંસ્કારી કર્યો, અને તે સંસ્કાર સહપ્રતીભા સ્વકાવ્યમાં પ્રકટીત કર્યાં. આ સમયમાં કેળવણીનો અભાવ હતો એમ તો નહીં પણ છિન્ન ભિન્ન થઇ ગઇ હતી, અને ઘણો થોડો ભાગ કેળવણી લઇ શકતો, એવું તો નીર્બાધપણે કહી શકાય. તેનો જેવો તેવો ચીતાર ભરૂચ જીલ્લાની કેળવણીખાતાંનો ઇતિહાસ લખનાર નીચે મુજબ દોરે છે:–

"પંચ વર્ષનો પુત્ર થતાં જન અક્ષર બોધ હતા કરતા
ગામેગામ નિશાળોમાં ગુરૂ પંડિત નામ હતા ધરતા
પંડીતનો પંડયો અપભ્રંશી વદાય છે જનમાં હજીએ,
વર્ણિવવા શુભ રીત તેમની આળસ અંગથકી તજીએ.
હીસાબસાધન આંક શીખવી સર્વાળાદીક ઝટ ગણુતાં,
નાનાવીધ લેખાં વ્યવહારીક શીખવતા મુખથી ભણુતાં.
ગણીતમાં લીલાવતી આદિક શીખવતા ગુરૂ સભ્ય રહી,
અક્ષરમાં વિવેક માતૃકા લિપિ વિવેકાદિક સહી.
લેખ પદ્ધતી સુત્ર પ્રશસ્તિ લેખ વિષયમાં શીખવતા,
પ્રબંધ વિક્રમ ભોજ આદિનાં વાંચન વિષયે આવી જતાં.
નિતીમાં ચાણાકય વિદુરનિતી, પંચોપાખ્યાનાદિ તથા,
સીધો વ્યાકરણે શીખવતાં કહ્યું મેં જાણ્યું જેમ યથા."

જો કેળવણી લેવા જાહેર રીતે કોઇને તથા વૃત્તિ હોય તો તે આ પ્રકારની મળી શકતી. તેમાં રાયથી રંક સુધી સર્વને સમાન ગણવામાં આવતું, અને ગુરૂ કે પંડયો જે અધ્યાપક હોય તે એક જાહેર શાળામાં હાલની જેમ નીમાય અને શીખવે નહિં. પરંતુ પોતાને ઘેર અથવા એકાદ એવું અલગ સ્થળ રાખી ત્યાં અભ્યાસ કરાવે એમ લાગે છે. પઠન તથા પાઠન; અધ્યયન તેમ અધ્યાપન. એ સ્વધર્મ ગણાયલ હોવાથી વ્યવહારનું મુખ્ય કાર્ય માની કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ અધ્યાપક બન્યા હતા કે જેની પાસે મોટો શિષ્ય સમુદાય—ગમે તે વર્ણનો હોય તોપણ—એકઠો અભ્યાસ માટે થતો હશે. એક ગુરૂ વધુ સર્વનો અધ્યાપક; અને શીષ્ય વર્ગમાં અનેક પંક્તિના, અનેક સાંસારિક સ્થિતિના તેમજ અનેક માનસિક શક્તિવાળા જ્યાં એકત્ર મળી વિદ્યાભ્યાસ કરે ત્યાં તેની જોઇયે તેવી સંભાળ વિદ્યા પરત્વે ન લેવાય તે તો સામાન્ય રીતે સમજી શકાય એવું છે એટલુંજ નહિં પણ જ્યાં એવો શંભુ મેળો સ્ત્રી પુરૂષોનો થાય ત્યાં અનેક પ્રકારના દુરાચાર તથા અનીતિ થવા સંભવ છે, કે જેનો આધાર લઇ કદાચ સામળભટની (રૂપાવતીની) એકાદ વાર્તાનું અસ્તિત્વ કાં ન હોય?

હવે કેળવણીની રીતી ટુંકમાં ઉપર વર્ણવવામાં આવી. વિક્રમ ભોજ ઇત્યાદિનાં ચરિત વંચાવાતાં હતાં અને તેનો સફળ ઉપયોગ સામળે કરેલ છે: તથા પંચોપાખ્યાનની રીતિ મુજબ વિષ્ણુશર્માની વાર્તા કહેવાની ખંત બહરીવાળી ઢબ સામળે ગ્રહણ કરી એમ કહીએ તો વિષ્ણુશર્માતો એક એક પર્વમાં તાત્કાલિક પૂર્ણતા—વાર્તા કથન તેમજ રસ જમાવટ

પરત્વે--રાખે છે કે જે સામળમાં એટલે અંશે ચાલાકીવાળી ન કહેવાય. એટલા અભ્યાસથી બુદ્ધિનો જોઈયે તેવો વિકાસ નજ થાય અને તેથી કેટલાક અધીક અભ્યાસના જીજ્ઞાસુઓ પુરાણ ઇત્યાદિ ગ્રંથોનું અધ્યયન અધીક બારીકીથી કરતા. સામળને રખિદાસજી મળ્યા હશે ત્યારથી, અધીક અભ્યાસ કરવાનું દૂર રાખી આશ્રયભૂત કણબીનું મન રંજન કરવાના, તથા પોતાની કમાણી સાથેજ કરતા જવાના, પ્રયાસમાં રચ્યો મચ્યો રહેતો હોવો જોઈયે. એજ વખતમાં કવિને આશ્રય આપનાર મળી આવતા એટલું સિદ્ધ થાય છે, તેમજ આશ્રય માત્ર નામનો રાખનાર તથા છેક વિદ્યાનો ક્રય વિક્રય નજ કરનાર એવા પણ નીકળી આવતા ખરા. નંદરબારના રાજાનો નામનો આશ્રિત ગણાતો છતાં, ભટ પ્રેમાનંદ સ્વકાર્યોમાં તેની સ્તુતિ કે કોઈ વાંચકવર્ગને અન્ય રીતે નીરર્થક શ્રમ આપનારૂં વાક્ય જોવામાં આવતું નથી. આવા સંયોગો અને તે સમાન બાજા સંયોગોવડે સામળભટની કેળવણી ન્યુન થઈ, કે જેને પરીણામે તેનાં માનસિક ફળો પણ પ્રેમાનંદ જેવાં ઉત્તમ પંક્તિનાં ન ગણાય. પોતે જ્યોતિષ, પિંગળ ઇત્યાદિ વિદ્યા ભણેલ તેથી સામળનાં કાવ્યોમાં તે સંબંધી ચતુરાઈ પ્રદર્શિત થાય છે; એ તો ખરૂં પણ જે સરળ, સાદી, રસીક ને જુસ્સાદાર ભાષા વડે તે અવારનવાર વ્યવહારીક બોધનાં વચનો, પ્રસંગોપાત તેમજ પ્રસંગાનુપાત કહે છે, તે સર્વદા સ્મરણીય તથા અનન્ય આનંદ આપનાર નીવડે છે. ઘણાખરા જ્યોતિષ તથા પીંગળ, અલંકાર ગ્રંથ ઇત્યાદિનો અભ્યાસ, ઉપર દર્શાવેલ સામાન્ય રીતે શીખવાતા વિષયો ઉપરાંત, કરતા હશે, એ નક્કી જણાય છે. સ્ત્રી કેળવણી વીષે પણ એટલું કહી શકાય કે ઉંચા કુળમાં અર્થાત ધનવાન કુટુંબમાં એ પ્રચાર હોવો જોઈએ. મદન મોહનાની વાર્તા ઉપરથી સીદ્ધ થયેલ મનાય કે:

"ભણવા મુકી ભામની, પુષ્ય નક્ષત્રને દીથ;
પડદો બાંધ્યો પટકુળનો, કોને ન દેખે કોય;
બહુ કક્કા બારાખડી, કૌમુદી કેરા કેણ:
સિંધુ થાસ્ત્રજ શીખ્યાં, ભણી વીદ્યા વેણ;

છએ ભાષામાં સતી થઈ, મગણતગણના ભેદ;
કાવ્ય કોક ગીતા ગાગીત, વાણી વ્યાકરણ વેદ;
મહીમા માણી માધુરી, ગુલાવરી ગુણગાન;
સંગીત થાસ્ત્ર ને સોરઠો, પટ વીધ તાણી તાન;

સાંધુ થઈ તે શાસ્ત્રની, અકલ અરણવ એહ;
અગમ નીગમ જ્યોતિષ જનીત, ન્યાય વાતપર નેહ;
સાખા સમસ્યા સોરઠા, દુહો દુમીલો લાખ;
પૂર્વ છાયો પરજીઓ, ભાતભાતની ભાખ."

આવું ભણતર જો પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરૂષને ભણાવાતું હોય તો તે યુગ કોઇ રીતે ચર્ચા પાત્ર નથી; પરંતુ કવીનું વર્ણન છે, અને કયા યુગને ઉદ્દેશી તે વર્ણન કરાયું છે, તે સિદ્ધ વાત નથી ત્યાંસુધી તેટલે અંશે પ્રસ્તુત સંવત્સરને લાગુ પડતું છે એમ તો નજ મનાય. પરંતુ અતિશયોક્તિ માની, સ્ત્રી કેળવણી છેકજ બંધ હતી એ સીદ્ધાંત પણ ગ્રાહ્ય ન ગણવું જોઇએ.

આ પ્રમાણે ગ્રંથકારના ગ્રંથથી સંસારની તેમ ધર્મની વ્યવસ્થા પ્રસ્તુત યુગમાં કેવી હશે તે વીષે સામાન્ય ચર્ચા થઇ. પ્રત્યેક કાવ્ય લઇ વિશેષ ચર્ચા કર્યે તો બહુ ઝિણું કાંતવા જેવું થાય અને કદાચ નીરસ બને, એ ભિતિ તો આરંભમાંજ ટાળવી જોઇએ, કારણકે આવા સમર્થ ગ્રંથકારનાં વચનો શિવાય આ વિષયનું યોગ્ય વર્ણન કરવાને બીજો બહુજ થોડો આધાર છે; એ વાત સર્વ માન્ય હોવાથી "પદમાવતી" જેવાં મોટાં મોટાં કાવ્યો લઇ પ્રસ્તુતકાર્ય ચાલુ કરવું ઉચ્ચીત છે. આ વાર્તા રાજાના ધર્મ શિખવે છે તે એટલે સુધી કે "અઘટિત ઘટના પટીયસી માયાના દિવ્ય ચમત્કારો" પ્રગટ કરતાં સુક્ષ્મ અને વિકટસંધી લાવી તેમાંથી ન્યાય માર્ગે કેમ જવું એ શીખવતાં સર્વોપરી બોધ ઇશ્વર–ભક્તિ નો લાવી મુકે છે. રાજાનો કુંવર પણ, રાજાની ઝાંઝ પડો વજડાવી જે ઘોષ કરી આજ્ઞા જાહેર ફેલાવી હોય, તેનો અનાદર કરે, તો તે અપરાધી ગણાય; અને પ્રાકૃત જન સમાન શિક્ષાને આધીન કરાય. રાજા અને રાજકુંવર બંને બીજી પાસા જોઇયે તો અબળાને દુઃખ ન થાય તેમ સ્વવર્તન રાખવા બંધાયેલ હતા. એ બે ધર્મમાં જો એક બીજાને વીરોધિ ભાવ થવાનું બની આમે તો જાહેરમાં સર્વ લોકના હિત માટે થયેલ પ્રથમ ધર્મ ગણી બીજાને પહેલા ધર્મને માટે ભોગ આપવો. ત્રીજી વાત એ લક્ષમાં આવે છે કે જ્ઞાતિનું બંધારણ છેક કઠણ થવા લાગ્યું હશે તે તોડવામાં લોક લાજના ડર ઇત્યાદિ શિક્ષાને તાબે થવું પડતું હશે. તોપણ એ શૃંખલા તોડનાર વિરલા પુરૂષો નીકળી આવતા; અને ઉન્માર્ગે તોડવા યત્ન કરે તો રાજા પણ એ યત્ન ગુન્હો ગણી શિક્ષા ફરમાવતા. અંગ્રેજી કવિ કિટસના "સેંટ એગ્નિસ ઇવ" ને ધોરણે શીવ પુજા નારી અર્ચન કરી જે ધારે તે વરની સાથે પોતે પરણવા સમર્થ થાય. એ હીસાબે પોતે વાણિયાણ છતાં રાજકુંવરને પરણવા ઇચ્છા ધરાવનાર સુલોચના સ્વયંવરની રૂઢી ન હોવા છતાં છલંગ મારી શૃંખલા તોડવાને આકાંક્ષા રાખતી, ચિત્રી છે: તો જ્ઞાતિભેદ ઘણો બળવાન થઇ ગયેલ હોવો જોઇએ, એટલું તઃ–બીજી વાત દુર રાખીએ તોપણ–સ્પષ્ટ જાણાય છે. રાજ્ય દરબારમાં રાત્રીને સમયે–નૃત્યં ગીતં તથા વાદ્યં ત્રયં સંગીતકં મતં એ આખ્યાનને આધારે–સંપૂર્ણ સંગીત જામી રહેતું હતું. અને

દરબારીઓ એવા મોજશોખમાં ઘણો વખત કાઢતા હતા; ત્યારે ન્યાય માટે ધારાનું અધ્યયન કે મૂળ બંધારણ કરવા સંબંધી તો તેઓને શ્રમ લેવાનો નહીં હોય, કે લેતા નહીં હોય; એ ગમે તે હો, પરંતુ કોઈ ગુંચવાડાને કે ગભરાટને વિકટ સમયે જ્યોતિર્ષીઓ નકી કરી આપે, અને સર્વ દરબારીઓ તેમ અન્ય લોકોની સભા ભરાય તેનો સમક્ષ જ્યોતિષીઓ તથા ચાર શાસ્ત્ર ભણેલ બ્રાહ્મણો નિર્ણય કરી અમુક માર્ગ બતાવે તદનુસાર રાજાને વર્તવાનું બને. એટલી વાત માન્ય કરીએ, તો તો એટલું અધિક પણ કબુલ રાખવું પડે, કે જ્યાં એવે વખતે બ્રાહ્મણો અને અન્ય સલાહકારો સ્વાર્થી હોય ત્યાં પ્રધાનની સમેત સર્વ રાજ્યતંત્રો, એ માણસો નિઃસ્વાર્થી થઇ ડોળે. આવી જાતનાં જ્યાં તંત્રો ત્યાં અંતઃપુરમાં પણ ઘણા પ્રપંચો થાય, અને સ્ત્રીજાતિ કુશળ હોય તો એ કોઈ વખત લગામ હાથમાં રાખી બધું તંત્ર દોરવા સમર્થ નીવડે ખરી. "રાજાને તો સાન નહીં, રાજાને તો કાન; માને કહ્યું પ્રધાનનું, માટે માગું માન." એવા અંતઃપુરમાં, અને તેમાં વળી જ્યાં દાસીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી એવા સંયોગમાં કાળાંધોળાં થવા સંભવ રહે, ત એટલે સુધી કે કુંવારી કન્યાને—પદ્માવતીને—પુષ્પસેન સાથે અન્યાયનો વ્યવહાર ત્રણેક વર્ષ પર્યંત ચાલ્યા કરે, તેનું તદન અજ્ઞાન ધરાવતો રાજા જો કદાપી એવું દુઃખ એવી વખતે સુધારવા કે દુર કરવા ધારે તો અંતે પાછા પડવાનું બને. જેવું રાજાનું તેવુંજ રાણીનું પણ અજ્ઞાન હતું એમ તો નહીં પરંતુ ખાયપીયે અને રમતગમતમાં સેવક વર્ગ સાથેરહે એટલે માતાને ચીંતાનું જેમ કારણ નહીં. તેમ સાથે કાળજી પણ બહુ ન રાખતી હોવી જોઇએ કે ઉમ્મરે આવેલ પુત્રીને શીળભંગ થાય એવે માર્ગે ન જવા દેવા એવી સજડ વ્યવસ્થા કરાતી હોય. રજપૂત તેમ ઉંચી જાતીના રાજાઓ સર્વમાં સ્વયંવરજ પ્રવર્તતો હતો એવું ન હતું; અને તદનુસાર સ્વદુહિતાના પાણિગ્રહણ યોગ્ય વર ખોળવા ભાટ અથવા બ્રાહ્મણ દેશોદેશ પર્યટન કરવા મોકલવામાં આવતા હતાં. તેવે સમયે જેવી બ્રાહ્મણ કે ભાટની વૃત્તિ તેવો વર મળી આવતો હતો. કારણ કે તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરી સ્વાર્થીપણાથી દોરાએલ શોધ કરનાર તો એક અધિક ધનના દાતાનેજ પસંદ કરે એ સ્વાભાવિક છે; "જોડી લાકડે માકડું, દક્ષિણા પાસું ક્ષિપ્રઃ વળતી અગ્યારાં ગણું એમ વીચાર્યું વિપ્ર." તદનુસાર નિરીક્ષણ કરીએતો સ્પષ્ટ લાગે છે કે ભાટ કે બ્રાહ્મણ ઉપર વીશ્વાસ મુકાય તે પછી વર સાથે કન્યાને આંધળાં થઇ બંને પક્ષના માબાપો જોડે તો એ કાંઇ ઓછું ધિક્કારવા લાયક કાર્ય નહીં. બ્રાહ્મણ અને ગમે તે શોધનાર હોય પરંતુ તેની ફરજ તો માત્ર ખબર લાવવાથી બંધ થાય છે; અને જે દેશ, જે નામ ઇત્યાદિ તેણે શોધ્યું હોય ત્યાં

આધક સૂક્ષ્મતાવાળી હકીકત આવ્યા પછીજ કન્યા કે વર દેવાય લેવાય તોજ સારૂં અને મનધાર્યું નીવડે. વળી એ શીવાય સાથે સાથે બીજું એટલું પણ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આવા આવા માત્ર દક્ષિણા પામવાના ઉદરંભર બ્રાહ્મણોના પ્રયોગોથીજ તેઓની પ્રતિષ્ઠામાં હાની થવા લાગી હશે: અર્થાત સ્વકર્તવ્ય-કુઠારથી પોતાના પગને ઈજા કરી હતી એમ માની શકાય. આ તો એક દ્રષ્ટાંત છે પણ એવાં અનેક દ્રષ્ટાંતો અને અને અનેક પ્રકારના સ્વાર્થી દ્રષ્ટાંતો મળી આવે કે જેને પરિણામે આ સ્થિતિ આવી હોય એમ માની શકાય.

[પ્રકરણ ૪ થું.]

સામળભટ, ભૂત, ડાકણી, યક્ષણી ઈત્યાદીનો સ્વકાર્યનાં સુકરપણા માટે ઉપયોગ કરે છે, તેમાં મૂળ ઉદેશ તે સમયના લોકોના મન ઉપર સબળ અસર કરનાર વહેમોનો ચિતાર દર્શાવાનોજ માની શકાય. વિકટ સમયે કોઇ દુઃસાધ્ય કાર્ય કરાવવાનું તેમને સોંપે છે અને તેથી ગુંચવણ દુર થાય છે. પરંતુ લોકમાં અતિ પ્રચલિત માન્યતા બહાર પાડવાની તક લે છે.

રજપુતોના વિવાહમાં મુખ્યત્વે કરી તે કાળમાં એકી બેકી વરકન્યા જેમ સામાન્ય રીતે સોપારી પૈસા વડે રમે છે તેમ ન હતું પણ પાસા વડે રમતાં. તે સીવાય બીજી લગ્નવિધિનો ભેદ કાંઇ જણાતો નથી. મંગળફેરા ફરી જે કંસાર વંદાડવાનો પ્રચાર હાલ પણ છે તે, તથા રજપુત રાજા સ્વપુત્રીને તેના પાણિગ્રહણ કરતા પતી સાથે પરણ્યા પછી વળાવતી વેળા દાયજો પુરી તેનું પ્રદર્શન કરે છે, તથા સાક્ષીભૂત સ્વબાંધવોને રાખે છે, તે પ્રમાણે તે કાળમાં પણ હોવું જોઇએ. ઉપરાંત જો આધક વૈભવ તથા ધનથી યુકત કન્યાનો બાપ હોય, તો બીજી સામગ્રી પણ વ્યવહારને તથા કીર્તીને અનુકુળ થતી આપવા ચુકતા નહીં. સર્વ વર્ણમાં પતિ વિરહ સમયે જે જે કામોત્તેજક પદાર્થોના ત્યાગ સશાસ્ત્ર અનુશાસિત કાળના કાળથી પરંપરાએ ચાલ્યો આવે છે. તે પણ તે વખતે માન્ય હતો; અર્થાત પલંગ, પાનઘૃત ઇત્યાદિ ખેલ અને જે જે સ્થિતિ પતિના વિરહથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય મનાયેલ છે તે તે તદનુસાર ત્યાગ કરાતાંજ.

સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તીરસ્કારથી જોવું અને તેમને વગોવવાં એ વર્તન સામળનું કેટલાકે માન્યું છે; એ ચર્ચા એકદેશી માત્ર ગણાય. જાતજાતની સ્ત્રીઓના વર્ણન સામળે કરેલ છે, તેમાં જ્યાં સ્તુતિ ઘટે ત્યાં સ્તુતિ

અને નિંદા ઘટે ત્યાં નિંદા કરે છે. પદ્મિની, ચિત્રિણી, હસ્તિની અને શંખિણી એ પ્રકારના ભેદ સ્વીકારી, પછી યોગ્યાયોગ્યતાના વિચારથીજ તેના ભેદ દર્શાવાય એમ તો છેક નહીં—એના કાવ્યો રચાયાં લાગે છે. "ભદ્રા ભામિની" માં પણ ઉંચ કુલોત્પન્ન કન્યા શાસ્ત્ર, વાકવિનોદ, ગાન તાન, શ્રંગાર ઇત્યાદિ અનેક કળાઓમાં પ્રવીણ હોય છે, એવું પણ બતાવ્યું છે તો પછી બીજી તરફથી ઘાંચાણ કે ગુણકાના ધંધાના અનેક તરેહના હીન, અધમ, ક્રૂર અને ત્રાસદાયક કામોથી થતી ખુવારી અને અને સાંસારિક પાયમાલી પણ સાથે સાથે વર્ણવે તો શું ખોટું ? સ્ત્રીઓ કેટલીક પરદાનશીન; અને તે છતાં પણ પાંસુલા બને છે, તે વાત બતાવેલી છે. ગુણિકા પોતાના ધંધો કેવળ પાંસુલા અને કુલટાનોજ છે, એવું સિદ્ધ કરે છે. એટલુંજ નહીં પણ મંત્ર વિગેરે મલિન વિદ્યા તેઓ એટલે અંશે જાણતી હતી કે, માણસ મટાડી જાનવર કરે; મૃત મનુષ્યને ઔષધી કે અન્ય ઉપચાર વડે પુનર્જીવીત કરે; અને એવાં અનેક ચરિત્રો બતાવે. અંતઃપુર બહાર નજ નીકળી શકે એવી રૂઢી કેટલીક જ્ઞાતિમાં દ્રઢ જામી હતી ત્યાં ઘણે અંશે અધિક ખરાબી થયેલ પરીણામ દર્શાવે છે. વળી કેટલીક જ્ઞાતિમાં તો વહુ કલંક હોય ત્યારે સાસુ સસરા વગેરેને બહુ દમે; અને તેઓને વર પણ વહુની સાથે મળી જઇ દુઃખ દેવા તત્પર થાય. ગ્રહસંસારની વ્યવસ્થામાં સાસુ વહુના કલહ ઘણીવાર વાર્તારૂપે, આખ્યાનરૂપે, નાટકરૂપે, બહાર પડેલ છે તે જોતાં કુટુંબમાં કુટુંબિની કોણ એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે, અને પ્રયોગમાં "ઉઠ સાસુ હવે કઇના વારો," એ આધારે જ્યારે વર્તન થાય ત્યારે વૃધ્ધ સાસુ સસરાને દુઃખ વેઠવું પડે અને પરતંત્રતાનાં સંકટો વચ્ચે બહુ સોસવું પડે છે તેમાં પણ જ્યારે વર વહુના પક્ષમાં જાય ત્યારે તો દુઃખનો પારજ ક્યાંથી રહ્યો !

હવે એ વિષય દુર રાખી અન્ય દિશામાં વિચરતાં માલમ પડે છે કે સામળભટના લખાણ મુજબ તો વેપાર રોજગારની મુશીબતો ઘણી હોવી જોઇએ અંગ્રેજ આવ્યા અને સ્થાયી થયા ત્યાંસુધી તો એ સ્થીતી હશે એમ એમ ભાન થાય છે. સાધન થોડાં એટલે સંખ્યાબંધ માલના વિક્રય માટે દેશદેશ પર્યટન કરતાં વેપારીઓ મોટી પોઠો લઇ, માલ લે દે કરવાના કામમાં વ્યાપૃત રહેતા હોવા જોઇએ. કેટલીકવાર તેમાંથી ઘણું ધન મેળવતા અને ઘણો બહોળો રોજગાર જામી પડતો. એતો સહેજ સમજાય એવું છે કે એવા મોટા વેપારીને વર્ષોનાં વર્ષો સ્વદેશના બહારના ભાગમાં કાઢવાનું બની આવે. જ્યારે બહારના મુલકમાં અમુક દીવસનું સ્થાન કરવાનું હોય ત્યારે તંબુ વગેરે નાંખી પડાવ કરતા; અને એવા સાધનો સહીતજ તેઓ ઘર બહાર નીકળવાનું રાખતા. એવો બહોળો વેપાર કરનાર બીજા તેની ઉપર આધાર રાખતા નાના અને ટુંક ભંડોળીઆ વેપા

રીને, પોતાનો માલ વેચી, બીજે દેશ પોતે ચાલ્યા જાય ત્યાં કેટલીકવાર વેચેલ માલની કીંમત મળી શકે એમ વ્યવસ્થા કરાવતા. તે ઉપરથી એમ માની શકાય કે લેણદેણનો સંબંધ મોટા પાયા ઉપર નહીં, તોપણ ઓળખાણ એકવાર એવા પ્રકારની થાય ત્યારે તેનો લાભ વારંવાર લેઇ શકાય એવી સ્થિતિમાં લોકો રહેતા. લોઢાના પાટ ઉપર ચાલતી અગ્નિની ગાડી કે ટપાલ માટે સરળતા ન હોવાથી, તે વખતે મુશ્કેલીઓ આવાગમનની, દેશવિદેશના માલને લાવવા લઇ જવાની અને હુંડી મોકલવા મંગવવાની, જે નડતી તે તો સહજ સમજાય એવી વાત છે. વળી રાજાઓ ઇજારે વેપાર કરનાર વહાણને કર ઇત્યાદિથી છુટા રાખે અને અન્ય ઉપર કરવેરો માલ લાવતી તથા બહાર લઇ જતી વખત નાંખે; એ હકીકત યુરોપના લગભગ તતકાળીન "એડમ-સ્મીથ" ના વખતમાં ધીક્કારાયેલ, અર્થશાસ્ત્રની વિરૂદ્ધની રૂઢિ સમાન, અહીં પણ હશે, એવું સિદ્ધ કરી આપે છે. વળી વેપાર કરવા માટે છેક ચીન, બ્રહ્મદેશ, જાવા, સીંહલદ્વીપ ઇત્યાદી દુરના સ્થાનો સુધી પણ લોકો જતા અને તેનો વેપાર વહાણ વતી થઇ શકતો. સમુદ્રયાનનો પ્રતિષેધ હશે તોપણ આટલા દેશો પરત્વે તે લાગુ પડતો ન હોવો જોઇએ. માન્યતા પણ એવી હતી કે જેમ જાવા સુધી દુર દેશ વેપાર માટે જવાય તેમ ધનની અભિવૃદ્ધિ અધિક અંશે થાય. "જાવે જે કો નર ગયો નાવે મંદીર માંય; જાય રળી જાવે થકી, પરીઆં પરીઆં ખાય"—ઇત્યાદિ વચનો સિદ્ધ કરી આપે છે કે લોકો જાવે જઇ બહુ પૈસાદાર થઇ આવતા પરંતુ ત્યાંસુધી જવાની વિષમતાને લીધે એવું સંકટ અને જોખમનું કામ ખેડનાર ભાગ્યેજ નીકળી આવતા. એવે સમયે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી વિદેશમાં ગાળવા પડે ત્યાં માતાપિતા, સ્ત્રી બાળક ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરવો, એ વાત કોઇને સ્વાભાવિક રીતે ન રૂચે એવી છે. તેમાં જ્યારે પરણીને તાજેતર કોઇ પરદેશ પ્રતિગમન કરે, અને લાંબો કાળ દેશથી દુર રહે, ત્યારે જો તેની સ્ત્રી સહધર્મચારિણીના ખરા ધર્મ ન સમજે તો અનીતિમાં આસક્ત રહે, એ પણ સહજ ગળે ઉતરે એવી હકીકત હોવાથી તેવા કુટુંબનું વર્ણન આ સમયને ઉચિત વાણી સામળે ઘણીવાર તે, વિસ્તાર અને રસિકપણે—કદાચ અતિશયોકિતથી અસંમત નહી હોય તેવી રીતે—વર્ણન કરેલ છે. તે એટલે સુધી કે દશબાર વર્ષો પછી પાછો ફરેલ વર પોતાની સ્ત્રીને ઓળખે કે ન ઓળખે અને સ્ત્રી પણ વર સંબંધી વિસ્મૃત થઇ જાય. એ પણ સત્ય છે કે દશબાર વર્ષ જેવા લાંબા અંતરમાં દેશકાળમાં શું શું ફેરફાર ન થાય તે કહી શકાતું નથી. તેવે સમયે સ્ત્રીની પરીક્ષા કરવા ઇચ્છતો પુરૂષ, રખડતી રઝળતી અને હીંદુ ગૃહ વ્યવસ્થા પ્રમાણે નહીં ચાલતી કુસંગ કરતાં જરાપણ આચકો નહીં ખાતી એવી તેની સ્ત્રી, જ્યારે અનીતિના સંગમાં રહી પતિપ્રેમ સ્વચ્છ, શુદ્ધ, અને અનન્યભાક છે, એવું

સ્વપ્નમાંથી પણ દૂર ત્યાગતી, જ્યારે માત્ર વેપારમાં વ્યાપૃત જને ગૃહસંસાર કે સાંસારિક કુડ કપટથી અજ્ઞાતપણે નિર્દોષ એવા પતિની સામે ટક્કર લેતી, તેનું "પણ" લેવા તત્પર થાય ત્યારે, ખુન ખરાબી થવા સંભવ પણ રહેતો હોવો જોઇએ, એ ઝટ સમજાય એવી વાત છે. ઘણી જ્ઞાતીમાં જોઇશું તો નીચેનું વર્ણન છેક અતિશયોક્તિવાળું નહીં લાગે:-

(રત્ન માળા)

"મુખ ઉપર નહીં મુઝ, તુછ દીસે નહીં ડહાડી,
કરે નીચનો સંગ, અંગ હીંડે ઉઘાડી;
નદી તળાવે જાય, ધાયપર મંદીર પેસે,
પરપુરૂષશું મગન, નગન થઇ નહાવા બેસે;
કઇકે માર્યા કંથ, કઇંકે પરણ્યા પરહરીયા;
સામળકહે સ્ત્રીહોય સાધ્વી, પુરણ બુધી પણ પાનીએ."

પંડીત કેરી નાર મુરખશું મોજો માણે,
કુળવંતાની નાર નીચને પુરૂષ પ્રમાણે;
નરપતી કેરી નાર ગમાર ગોલાશું ગંધે,
રામા ન જુએ રૂપ નહીં વીદ્યા કે વાણી,

વગેરે સ્ત્રીને છાની વાત કહે તે મુર્ખ માનો." ઇત્યાદી.

નાર વીના નર રંક, સંગ રાખે નહીં કોઇ,
નાર વીના નર ચોર, જોર જર બેસે ખોઇ;

એ કેળવણીના અભાવનું કારણ કેટલેક અંશે લેખાય તો વાંધો લેવા જેવું નથી. ઉપર વર્ણવેલ ચીત્ર તે સમયનું છે એમ કહેતાં લેશ માત્ર પણ આંચકો ખાવા જેવું નથી; કાંકે હાલ પણ આપણે તે ચિત્ર ખરૂં પડે છે, એમ ઘણેખરે ઠેકાણે જોઇ સકીએ. તેમાં વળી તે સમયનું તો "અનારાજક જનપદ" એટલે પુછવુંજ શું ? "કઇકે માર્યા કંથ, કઇકે પરણ્યા પરહરીયા" ઇત્યાદિ આક્ષેપો, ગુણકા જેવા નીચ માણસોની સંગતમાં રહેલાથી જે કુકર્મનું વર્ણન કરેલ છે તેવી જનસંસ્થા હોય ત્યારે કાં લાગુ ન પડે! રાજસ્થાનમાં સારૂં અને માઠું બંને હોય છે, અને એજ રીતે જગતની રચના પણ "વિષસંપૃકતાન્ન"ની જેમ જેવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલીકવાર ઇષ્ટ વસ્તુ જો અધીક અંશે હોય છે, અને સદગુણનો ભાગ વધારે બધારે બળવાન થાય છે ત્યારે તે સંસ્થા અધીક માનથી તોળાય છે. અલબત, રાજ્યસ્થાનમાં કન્યાને અભ્યાસ કરાવતા તેમજ અન્ય વર્ણમાં પણ હોવું જોઇએ. પરંતુ અભ્યાસમાંથી કેટલીકવાર અગ્નિ ઉઠે ત્યારે તે અગ્નિ ઉત્પાત અધિક કરે તોજ શાંતી પામે, કારણકે અગ્નિમાં યૌવન તથા કામ રૂપી ઈંધન બળે છે, તો પછી તેને પ્રદીપ્ત થતાં પહેલાં પ્રશમન વિધિ ન લાગુ પડે તો આગળ જતાં કેટલું હાનિકારક: પરીણામ

આવશે તે નજ કહી શકાય. એ દ્રષ્ટાંત ઉપરથી બીજા પ્રાકૃતજનને અનુકરણ કરવાનું બની આવે એ વાત પણ અસંભવીત નથી. "યદયદા ચર તિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેત રોજન: સયત્પ્રમાણું કુરૂતે લોકસ્તદનુ વર્તતે" તે મુજબ પાપ ઘોર થાય ત્યારે એવી પાંસુલાનો સ્વામી કે પીતા કે અન્ય દુર્ભાગ્ય વડીલ બળાત્કારે સ્વદેહ ત્યાગ કરે તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. કારણકે એનો ઉપાય તો સ્વભાવીક રીતે તો શોધી શકાય એવો નથી. વળી સમયનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ-તે તે કાવ્યો ઉપરથી-કરતાં લાગે છે કે ગમે તેવી ગુણકા કે અનીતિથી વર્તનાર સ્ત્રી હોય યા પુરૂષ હોય, અને પાપને અંતે પશ્ચાતાપ પુર્ણ ઉત્પન્ન થવાથી તે પાપ નિવારણાર્થે જો "કાશી જઇ કરવત મુકાવે" તો તેની તે તે પાપોમાંથી મુકિત અસ્ખલિત રીતે નીઃસંદેહપુર્વક થઇ જાય, એવી લોકોની માન્યતાને બ્રાહ્મણોનાં વચનો પુષ્ટી આપતાં હતાં. આ વહેમ છે; મીથ્યા તર્ક છે; પાપનો પાર આવા એકી વખતના પ્રાણુત્યાગથી થતો નથી; એવું લખનાર ગ્રંથકારોનો આશય એવો પણ કાં ન હોય કે લોકોની જો એવી કુમાર્ગે દુષ્ઠ અને દૃઢ પ્રતીતિ થાય તો પાપ કરતાં કોઇજ ડર રાખશે નહીં. એટલું તો તે વીષય પરત્વે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે દુષ્ઠ વાસનાઓનો આત્યંતીક ત્યાગ (અસંભવીત જ્યાંસુધી કર્મ-વીપાક ભોગવવો રહે ત્યાંસુધી) સામાન્ય રીતે મનાતા ઉપાયો વડે કરી, એકજ વખતના અતિ બલિષ્ટ ઘા વડે તેનો નાશ કરવો, તેથી અન્ય જન્મે કદાચ વાસનાનું બળ ઓછું થઇ જાય એમ માની શકાય; પરંતુ કરેલ પાપમાંથી મુકિત અને મોક્ષ મળે તે તો "ભ્રમ" છે. એ વચનજ કહી શકાય. તેવા કોઇ કારણથીજ કવીઓ તે માન્યતા ઉપર હાંસી કરી કાઢે છે. એજ જાતનાં અન્ય વહેમો હતા તેને વીષે પણ આપણું જ્ઞાન થાય છે. (૧) "પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા પંચશત જે કરે જેહ કરજોડ; મહાલે તે મથુરાપુરી, ક્ષણું માત્ર નહીં ખોટ." આ હકીકત છેક વહેમી નહીં પણ એકાંશે સત્યવાળી છે; અર્થાત જ્યારે ધર્મ ઉપર આસકતી રાખીને વ્યવહારમાં વ્યાપૃત રહેવું, એ મનુષ્ય કર્તવ્ય ગણાય ત્યારે અવશ્ય એમ બને કે વ્યવહારીક કાર્ય સમસ્તને ધર્મિક એટલે પારમાર્થિક કાર્ય સાથે જોડાય-ટુંકામાં વેપાર અગર બીજા હરકોઇ ધંધા ઉદ્યમને માટે દેશવીદેશ રખડી તે વખતમાં જણાયેલ (ભારતખંડજ) ભૂ-પર્યટન થાય ત્યારે વૈકુંઠમાં વાસ કરવાલાયક તે કરનાર માણસ તે થયો ગણાય. વળી બીજું જણાય છે કે વૈષ્ણવી અને શૈવી સંપ્રદાયવાળા પ્રત્યેક પોતપોતાના મતનું અનુશાસન પાળવામાં કેટલા ચુસ્ત હતા પોતાના પૃથ્વી ઉપર આવી રહેલ શાસ્ત્રમાં ગવાયેલ વૈકુંઠ તુલ્ય મથુરાના વાસની યોગ્યતા માટે પૃથ્વી પરિક્રમણ અમુકવાર કરવું જોઇએ, એવું બતાવે છે. શાસ્ત્રને આધારે સર્વ કોઇ હીંદુને માન્ય એટલું તો અવશ્ય રીતે છે કે અડસટ તીર્થે જઇ આવવાથી અઘ-નાશ સિદ્ધ થાય છે કે જે સીદ્ધિ માત્ર મુકતિનું દ્વાર ઉદ્‌ઘાટન કરવા સમર્થ છે.

બીજો વીષય એ કે અગર જો હીંદુઓ પરાપૂર્વથી ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતી પાળ થતા આવ્યા છે, અને હજી પણ ઘણે અંશે રહેલા છે, તે અમુક તે સમયે પણ રહે માટે શાસ્ત્રના વચનો મીથ્યા ન કરાય એવી ગોઠવ ણુથી અવારનવાર પ્રસંગને અનુકુળ પડે તેવી રીતે નીચે પ્રમાણે વચનો ટાંકયાં છે:—

"અદેખો જેહ અનંત, આંખે થાય તે અંધો;
નીંદે વિપ્રનો આહાર, બારમાસ રહે મંદો;
વળી ગૌસ્ત્રી બ્રાહ્મણ હત્યા કરે, જર લુટી જે જોડીઓ;
કવિ સામળ કહે એ પાપથી, કાયા કપ્રી કે કોઢીઓ."

જન્મ પુનર્જન્મ માનવા સંબંધી કાંઇ વાદવીવાદનું સ્થન ન કે શંકા અવકાશજ ન હતો. અને તદનુંસારે એક જન્મે અદેખાઇ કરનાર માણુ સની આંખમાં ઝેર રહેલું છે એવી માન્યતા ધરાવી એવા માણુસને બીજે જન્મે આંધળું બનવું પડે છે. વીપ્રોની પ્રતીષ્ઠા વધારવા માટે હોય નહીં જાણે એવી રીતે આશયથી વિપ્રની નીંદા કરનાર શાપ આપે છે કે બારે માસ માંદો રહે. સત્ય અને અતિશયોક્તિ સંયુકત વાકય માનીએ ત્યારે ઉપરનો મુદો સ્પષ્ઠ જણાય છે. પરંતુ એટલું છતાં એ તો નક્કીકે ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ જેટલે અંશે બને તેટલે અંશે રાય તથા રંક બંનેને રહેવું એ ધર્મ સામાન્યપણે મનાએલ હતો. વૃત્ત, જપ, તપ, તીર્થ, દાન ઇત્યાદિનું માહાત્મ્ય પણ અંતરથી ખરા સત્વથી પળાતું. એ વીષય તથા ધર્મનો સામાન્ય વીષય અધિક અંશે દયારામના ગ્રંથો વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં મુકવા સમર્થ હોય તે કવી સુધી પહોંચતાં સુધી વીસારે પાડવું યોગ્ય લાગે છે; કારણ કે વ્યવસ્થાનનું વર્ણન કરનાર સામળ હોવાથી સંસાર વિષે તેના ગ્રંથો હકીકત જેવી પુરી પાડે છે તેવી બીજા ગ્રંથો થોડા પાડે, એ ગણત્રી અસ્થાને નહીં કહેવાય.

વિપ્રોમાં પણ ગુરૂને માનપુર:સર લેખવામાં આવે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

"ગુરૂ એ ગોવીંદ જાણવા, ગુરૂ એ માત પીતાય;
ગુરૂ સમું દૈવત નહીં, એ સત્ય વાણ કહેવાય;."

નીતિનો બોધ કરનાર અને ધર્મવિધિ પાળવાનો દ્રઢ ઉપદેશક કવી વિદ્યાદાન આપનારનેજ ખરો ગુરૂ માની માતપીતા દેવવત માન આપવું એમ શીખામણ આપે તેમાં કાંઇ ખોટું નથી. પુરાણમાં પ્રવીણ કથા વીગેરે વાંચી ઉપદેશ કરનારને પણ માન આપવું શાસન કરે તે પણ અયોગ્ય ન ગણાય. પરંતુ એવો કવી સ્વાર્થી બ્રાહ્મણ સ્વાર્થ દેખાડો કરી

તાદ્દશ સ્વરૂપ દર્શાવવા યત્ન કરે તો તે અસ્થાને ન કહેવાય; અને એ પ્રમાણે તેનું કરેલ ઉપર યોગ્ય સ્થળે ચર્ચાએલ હોવાથી, તે કવી સમભાવથી બંને કોટીને લેખતો હતો એ સીદ્ધ થાય છે. ગુરૂ અનેક તરેહની વિદ્યા ભણાવે, જેવી કે:–"ચોરાસી વિદ્યા, ચોસઠ કળા, ચૌદ વિદ્યા ગુણુ જાણુ;" ત્યારે તો તે ગુરૂ બત્રીશ લક્ષણો અને તેના શિષ્યો પણ તેવાજ હોવા જોઇયે. પરંતુ એ વાત તો ભાગ્યે પ્રયોગમાં સત્ય નીવડતી હશે. પ્રયોગમાં તો સામાન્ય રીતે જોતાં ઉપર લખ્યા મુજબ: "હીસાબ નામું ને ખતપત્ર, ગુણાકાર હડાકાર સહ; વીકટ હીસાબ કરે છે બહુ;... કાવ્યદોષ નૈષધને ન્યાય, છંદ પ્રબંધ કવિત ભાષાય; ચોપાઇ, દુહો, છપો જાણુ, અર્થશાસ્ત્રનું પૂરૂં જ્ઞાન;" શીખવવામાં આવતું હોવું જોઇયે; અને તે પણ જે કવિ–ગુરૂ હોય તેજ એવું શીખવી સકે, "ગુરૂ ગમ્ય જ્ઞાન" એ વચનને સત્ય કરનાર તે સમય હોવો જોઇયે, કારણ કે ગુરૂ શીખવવા સિવાય બીજો ધંધો ઉદ્યમ કાંઇ નહોતા કરતા એ અનુમાન ખોટું નથી; અને બીજા લોકો ભણ્યા હોય છતાં "ત્રિપક્ષી વિદ્યા" એ આધારે ભણે છે તે તો બીજા ધંધા રોજગારના વ્યવસાયમાં કામ લાગે તેટલું રાખવા માટે, અને બાકીનું વિસારે પાડવા માટેજ એમ સમજતા હોવા જોઇએ. કેટલાક તો ભણવા ગણવાની બાધા રાખેલ પણ નીકળી આવતા હતા કે જેવાઓ! "એકને અરડો કહે, બેને કહે છે બાઉ; ત્રણને તરડો કહે, ચોથાને કહે ખાઉં."

[પ્રકરણ ૫ મું.]

છોકરો મોટો થાય કે તેણે ધંધે લાગવું જોઇએ; પછી પોતાના ભણતરના બળવડે કે કાંઇ બુદ્ધિના પ્રભાવવડે. એ ન હોય તેની અવગણના થાય, એ પ્રકારની વ્યવહાર સંસ્થા આજે છે તેવી તે કાળમાં હતી. સામળ પણ સપુત, કપુતનાં લક્ષણ વર્ણવે છે તેમાં એ વિધિ મુખ્ય માન્યો છે. ધંધાના પણ ઘણા પ્રકાર હતા તેમાં રાજ્ય ઉપર બહુ આધાર રહેતો. વહાણ રસ્તે માલ લાવવો લઇ જવો; હીરા માણેકનો ક્રયવીક્રય; સોના રૂપા વગેરે ધાતુનો વેપાર; હુંડીઆમણ, વ્યાજવટંતર; દોશીવટું કે વછીઆતું, ઇત્યાદિ તત્કાળોચિત વ્યાપાર અનેક પ્રકારના હતા, તે સર્વેને રાજ્યસત્તા ઉપર મુખ્ય આધાર રખવો પડતો. વળી રાજાની સભામાંજ કેટલીક હકીકત નીવેદન કરવી પડતી; કેટલીક વખતે રાજા ઉત્તેજન આપતા, અને વેપાર માટે બને તેટલી, અમલ પહોંચે તે તે સ્થાને સરળતા કરવામાં પણ ચુકતા નહીં, પંડિતોને પણ રાજા વિગેરે શ્રીમંત લોકોનો આશ્રય શોધવો પડતો એટલુંજ નહીં પણ પંડિતાઇની પરીક્ષા

અથવા સ્પર્ધા રાજા સમક્ષ તારતમ્ય ભાવ સમેત નિર્ણય કરાતી:" પંડિત તેડયા પુરપતી, રહેના નગર મોઝાર; આઠે પહોરે અહમેવમાં, અદકો મન અહંકાર." પંડિત એ શબ્દ શાસ્ત્રાધ્યયન કરનાર માટે વપરાતો અને તેજ પ્રમાણે જ્યોતિષી વિદ્યાધ્યયન કરેલ પંડિત કહેવાય એ નક્કી નહતું. કોઇ ગંભીર કાર્ય રાજમાં આવી પડે ત્યારે પણ તેજ રીતે રાજ સભા ભરી તે કાર્યની વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે કરવામાં આવતી. જેમકે, જ્યા રે કાંઇ અક્ષર ઉકેલવાના હોય ત્યારે ગામના બધા વિદ્વાનો એકત્ર કરાય અને તેમની પરીક્ષા થાય. વળી રાજા જેવા મહાન પુરૂષોને સ્વવચન ભંગ કરતાં સ્વપ્રાણ ત્યાગ રૂચીકર લાગતો, તેજ પ્રમાણે આજ્ઞા ભંગનું પણ સમજાતું કે; "દંષ્ટા ભંગં સહંતે...........(પરંતુ) આજ્ઞા ભગં સહંતે નૃવર નૃપતયસ્ત્વાદશા: સાર્વભૌમાં!॥ વળી: "વચને રાય હરિશ્ચંદ્ર નીચ ઘેર પાણી ભરીયાં; વચને પાંડવે વન, વરસ તેર નિર્ગમિયાં." અન્ય પ્રકારે જોતાં, રાજાને અને પ્રાકૃત જનને સ્ત્રીજીત રહેવું એ ગર્હણા પાત્ર ગણાતું: "નારી વશ જે નાવ, બુધ તેની તો બાળો."

શ્રૌત અને સ્માર્ત સૂત્રોના વચનને આધારે લગ્નવિધિ કરવામાં આવતી. સ્મૃતિકારોની આજ્ઞાનુસાર વિવાહ તે નીચ જ્ઞાતિમાં ઉંચ જ્ઞાતિનાં સ્ત્રી કે પુરૂષના થયો હોય તો તે કનિષ્ઠ પક્ષ ગણાય, અને ધિક્કારવાપાત્ર થઇ પડે. દાખલા તરીકે રાજપુત્રી રાજપુત્રનેજ વરે; પણ જો પ્રધાનપુત્રને વરે તો શાસ્ત્ર તેમજ રૂઢી અને સામાન્ય રૂચીની વિરૂદ્ધ તે ગણાય: "શા માટે ચાકરને વરો, નીચ બુદ્ધિ કાં એવી ધરો." અધમ ગતિવાળા લોકોની વાત દુર મુકીએ તો સારા લોકોને પાપ કરતાં ડર લાગતો તે એટલે સુધી કે નિર્દોષપણે કોઇની નિંદ્રામાંથી કોઇને જગાડવોએ નહીં એમ મનાતું. "છળ કરતાં નવ લાગે વાર, તે પાપનો મારે શીર ભાર: કાચી નિંદ્રાએ જગાડે કોય, ગામ ભાગ્યાનું પાપજ હોય." જેવું આ કેટલાક જન પરત્વે સત્ય તેવુંજ પુત્ર પુત્રીના પરીણય નું સત્ય: કરણ કે કોઇ કોઇ કન્યા સ્વપતિની વિદ્યા વિગેરે વિષયોની પરીક્ષા કરે તે પછી તેને વરે, એવો નિશ્ચય કરેલી માલમ પડતી. તેમ જ એવી પરીક્ષામાં પસાર થઇ સંતોષ સર્વ વાતે વળે એવો પતિ જડયો હોય તો પછી તે ગમે તે જ્ઞાતિનો હોય પણ તેને વરવામાં બાધ નથી એમ સમજણ કોઇ કોઇ કન્યાઓ ધરાવતી; કે જેઓને તેનાં માત પિતા તથા અન્ય વડીલો તરફથી એવી ઇચ્છા તૃપ્ત કરતાં અટકાયત થયલી પણ જોવાય છે. તે માટેજ રૂપાવતી-ક્ષત્રિયની કન્યા-તે ગુરૂપુત્ર બ્રાહ્મણ વર-સાથે પરણવા ગઈ ત્યારે સંકટો આવી પડ્યાં. ગમે તે હોય;

સમય એવો હતો કે લોકો સન્માર્ગે ચાલતા એવો સમુદાય પણ નાનો ન હોવો જોઇયે; અને તેમાં પણ નાની નાની બાબતોમાં પાપ કરતાં મોટો ડર રાખતા; એટલું સીદ્ધ થાય છે:

"બ્રહ્મહત્યાદિક પાતિક કરે, મુકી થાપણ જે કો હરે;
પરદારાસુ રાખે રંગ, કરે મદ્યપાનીનો સંગ.
ચાડી ચોરી ચિંતે ચહાય, ઉંચો જન નીચ વસ્તું ખાય:
દેવ રૂપને દે કોઇ દોષ, જુડા જે કોઇ જોવે જોષ.
ખોટાં વૈદાં, ખોટાં દાન, ખોટાં વાંચે વેદ વખાણ;
ભાગે ગોચર ભાગે ગામ, નિંદે વિષ્ણુ નિંદે સત્ય.
આપઘાત કરીને જે મરે, પારકું દ્રવ્ય કપટથી હરે;
પારકુ' સુખ દેખી જે બળે, ઓછું હોથ ને અદકું કરે.
વાળે અજા ધેનુ કે ઢોર, નામ ધરાવે ચાડી ચોર;
રળ્યું નારનું જે કોઇ ખાય, ગંગા મેલી કુપે નહાય."—ઇત્યાદિ.

પાપની જ્યાં આવી ગણત્રી હોય તેવા સ્થળ અને કાળમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીયાણી સાથે વરે તો જ્ઞાતિ બહાર કાઢવા પાત્ર થાય તે સહજ સમજાય એવી વાત છે. ગાંધર્વ વિવાહથી વરે તે વાત સ્તુતિપાત્ર નહીં ગણાતી હોવી જોઇયે; કાંકે રાજાઓ આગળના યુગમાં એ વિધિથી પણ વરતા અને એજ રીતે દુષ્યંત શકુંતલાનું બન્યું હતું. છતાં આ સમયમાં તે વાત સર્વમાન્ય લેખાતી નહીં હોય, કારણ અટકળવામાં આવે તો એ લાગે કે કદાચ એ છુટ આપ્યા પછી હાનિ અધિક અંશે માલુમ પડી હોય અને "અનારાજકે જનપદે" શું શું ખરાબી ન થઇ હોય તે કહી શકાતું નથી. વળી બ્રાહ્મણોએ પણ પોતાનું મહાત્મ્ય, ગાંધર્વ વિધિ જો બધે પ્રવર્તે તો દિન પ્રતિદિન ઘટતું જાય, અને બીજી વિધિઓમાં તેઓની અધિક આવશ્યકતા રહેવાથી વધતુ' જાય, માટે આનો તિરસ્કાર કાં ન ઉપ્તંન કર્યો હોય? બધી લગ્નવિધિ વખતે કુળદેવીનું અર્ચંત સ્તવન વગેરે કરવામાં આવતું, અને તે ઉપરથી કુટુંબનું અવિભકતપણું અન્યોઅન્ય સહાયક થવાપણું એવી એવી સારી સંસ્થા હશે એવું સુચન કરે છે. "સંગીત" ઉપર કહેલ અર્થમાં જાણતો વર કે કન્યા અધીક અંશે પસંદ પડે; અને રાજસ્થાનમાં તો તે જ્ઞાન આવશ્યક ગુણાવહ લેખાતું:—"સાત સ્વર ને ત્રણ છે ગ્રામ; છત્રીસ રાગણી કેરાં ઠામ: પ્રથમ પહોર કહેવાય લલીત, ... ચાર ઘડી ચહડતાં ભૈરવી થાય, સવા પહોરે બીલાવર ગાય:, આશાવરી છે એની સંગ, પછી મધ્યાહને સારંગ." વળી તાંડવ નૃત્ય શિવજીની પાસ, બીજું ઇંદ્ર કરે નિવાસ; તેથી નરનું સંગીત ગાન, ગાંધર્વ જન કરે તો તાન; તાનસેન સરી

આ જે થાય, પુરણ રાગ તે ધરના ગાય." વળી વીણા વગાડી વીનેચટ ઉપર અબળા કરે નૃત્ય; તાલ સ્વર ને રાગણી, મળ્યું વીણામાં સત્ય." બીજી રીતે જોઇશું તો વિલાસીની સ્ત્રીનું ગમે તે હો, પરંતુ અપાંસુલા તો પતિવિરહમાં વિધવા જેવો લગભગ શોક પાળે, અને સૌભાગ્યવતીનાં જોઇતાં ચીન્હો ઉપરાંત બીજો કામોદ્દિપક શણગાર સજે નહી:-

શ્વેત વસ્ત્ર અંગે ધરી, બેઠી વિલાસીની નાર;
શણગાર સોળે સજ્યા, ધરે શોક મન મોઝાર;
સેજ નહી શણગાર નહી, કાજળ ને નહી હાર;
નહી તંબોળ નહી સોગઠાં, નહી તેલ ફુલેલ સાર;
આસની અવની ઉપરે, કરમાં ઝાલી માળ."

પતિધર્મ એકનિષ્ઠાથી પાળતી સ્ત્રીઓ દ્રઢ રીતે અને અવિશંકપણે એ સ્થિતિનુંજ સેવન કરવાની. તેજ રીતે જ્યારે ઇચ્છા કે વાંચ્છના ઉત્કંઠ રીતીથી વેગ કરી રહી હોય તે તૃપ્તિ માટે પણ આવું શિયળવૃત ધારણ કરી રાખવું પડે છે, તે ઉપરાંત ઉપાસનાની પણ જરૂર રહે છે:

"ઉપાસું હવે સમશતી, કલ્પના મન એવી કરે;
દિપ કીધાં દશ વીશ, અક્ષત ને કુમકુમ ધરીઆં;
પ્રતિમા વિષ્ણુ ઇશ, શ્રીફળ ને ફોફળ ભરીઆં."

જે લોકો આવી રીતે કાયાને કષ્ટીમાં મુકી ઈંદ્રિયદમન કરવા સમર્થ હોય તો તે સુખ દુઃખ એ બે દ્વંદ્વોથી જરાપણ વિહ્વલિત થવા પામતાં નથી. મૃત્યુ પણ તેવાઓના મન ઉપર દુઃખદાયક અસર કરવા શકિતમાન નીવડતું નથી; કારણ કે તેઓ સામાન્ય તત્વજ્ઞાનવડે મનનું સમાધાન ઝટ કરી શકે છે:

" જે જાયું તે જાય, જેહ ખિલ્યું તે ખરશે;
ભરિયું તે ઠલવાય, ચડ્યું તે તો ઉતરશે;
લીલું તે સુકાય, નવું તે જુનું થાશે,
આવરદા વશ સર્વ, કાળ સહુ કોને ખાશે;
ગયા ઈંદ્ર કંઇ કોડ, ગયા બ્રહ્મા કંઇ ભૂલ્યા;
ગયા દેવ દિગ્પાળ, ગયા માંધાતા મહિપત;
ગયા દિલિપ હરિશ્ચંદ્ર, ગયા છાકેલા છત્રપત;
વળી ગયા જનક ને જાદવો, જો વળી લાવ્યા જાહ્નવી;
થાવર કોઇ રહ્યા નથી, કોણ માત્ર માનવી."

આ રીતિનોજ વૈરાગ્ય બોધ ભવાઈઓમાં આવે છે તે ઉપરથી લાગે છે કે ઉંચ તેમજ નીચ બંને એકસમાન રીતે પોતાની સ્થિતિ પરત્વે

સંતોષ માની લાભાલાભ જયાજય વગેરેથી વિરક્ત રહેવા પ્રયાસ સતત કરતા હશે. માત્ર સ્વાર્થને વળગી રહેનાર પણ હશે, અને હતા; વળી ભર્તૃહરીના કથનમાં કહેવાયેલ : તે હિ માનવ, રાક્ષસા : પરહિતા ન્સ્વાર્થાય નિઘ્નન્તિયે એ કોટીમાં સમાવેશ કરવા તુલ્ય પરહિતનો સ્વાર્થને માટે નાશ કરનાર માનવ–રાક્ષસો, તે સમયે ન હતા એમ ન કહી શકાય, અર્થાત કવાંક કયાંક હતા એવું સિદ્ધ પણ થાય છે; તેમજ વળી જે પ્રકારના પુરૂષોનું નામ શોધવામાં ભર્તૃહરીના કોષની સહાયવડે પણ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે, તેવા સ્વાર્થ નાશ કરીને પણ પરહીતનો નાશ કરનાર અધમાધમ પુરૂષોનાં કોઈ કોઈ સ્થળે ચરિત એકાદ વખત વંચાયેલ છે તો એવાં પણ હશે. પરંતુ ધર્માચરણી મહાત્માઓ કે જેનું વર્તન અનુકરણીય ગણાય એવો ભાગ કોઈ રીતે છેક નાનો નહીં હોય. પુરાણ ડાહ્યા જનો, શાસ્ત્ર વિશારદ લોકો અને અન્ય પ્રકારની રૂઢી વગેરેથી પરિચિત પુરૂષો વારંવાર બોધ દીધા કરતા; અને તેવા વચનનાં અનુકરણ કરનારનાં દ્રષ્ટાંતો પણ મોજુદ છે કે જેઓ પરમાર્થમાંજ બને ત્યાંસુધી સ્વાર્થ સમજી પોતાનું સર્વાંશે વર્તન કરતા હતા. તેઓ ઉત્તરાવસ્થામાં સ્વકૃતિનું પુનરાલોચન સ્વાંતરથી કરતા, અને કરેલ જુજ પાપવાળાં કર્મોનો પશ્ચાતાપ થતો કે જેથી દુષ્ટ વાસનાનો ત્યાગ તેઓને માટે સરળ થયો એમ હરકોઈ નિડરપણે માની શકે.

" પરમાર્થ નવ પ્રીછીયો, પરાર્થ ન સુણ્યો કાન;
દેહ જીવતો શ્વાન છે, તે છે રાંઝડ રાન. "

આવાં ધીટકારનાં વચનો એક પાસા; અને બીજી પાસા નૃસિંહ મહેતા જેવાનાં અમર ચરિતો લોકનાં ચિત્ત ઉપર વારંવાર સયુક્તિક નાંખવામાં આવતાં. જેમ વેદ, વેદાંગ, વેદાંત અને દર્શનો, સ્મૃતીઓ, આ પૂર્વે અમુક સૈકા પહેલાં પ્રવર્તતાં અને આધારભૂત ગણાતાં; તેમ આ પ્રસ્તુત સૈકામાં પુરાણ, સ્મૃતીઓ વગેરે વ્યવહારને અનુકૂળ અધિક અંશે હોવાથી તેનું અધ્યયન કરાતું, અને દાખલા દલીલો તેમાં સજીવ હોવાથી તે વારંવાર ટાંકવામાં આવતાં. કેવળ શુષ્ક બોધ દર્શનકારો વગેરેનો હોવાથી, તેજ સતેજ અને રસિક કરવાની આવા સાંસારિક દ્રષ્ટિવાળા પુરૂષોના જમાનામાં અધીક આવશ્યકતા હતી એ સહુજ સમજાય એવી વાત છે. કારણ કે હાલ તો ગ્રહ, કુટુંબ, જ્ઞાતિ દેશ ઇત્યાદિના વ્યવહાર પરત્વેજ શાંતી ન હતી, અને તેમાં ગંભીર ઉથલપાથલ વારંવાર જ્યાં થયા કરતી હોય ત્યાં તે સમયને બરાબર અનુકુળ બોધતો, મનુષ્યોનો પુરાણ ઇતિહાસ વગરેમાંથી લીધેથી, કરી શકાય. વર્તનના જ્યાં તાત્કાળિક વાંધો આવે ત્યાં ઋષિ મુનીઓના સત્યયુગનાં વર્તનો કે બોધવચનો અસરકારક નજ થાય ત્યાં અશ્વમેધ કે જ્યોતિષ્ટોમ યાગ; ખેચરી મુદ્રા કે

સહસ્રદળપદ્મ; ઇડા પિંગળા ને સુષુમ્ણાના અમુક નિયમોથી કુંડલિની જાગ્રતી કરાય છે કે ત્રિવેણીને તટે ન્હાવાનું થાય છે; ઇત્યાદિ વિષયોનું અધ્યયન કદાચ કરાય, પણ વર્તન સચોટ થવા માટે તો પુરાણેતિહાસાદિકનાં દ્રષ્ટાંતોની સહાયવડેજ એ સીદ્ધ થઇ શકે. નૃસિંહ મહેતાએ એ પગલું ભરી આરંભ કર્યો હતો, તે માટે તેને પણ ઇશ્વરાંશ માની; તેનું વર્તન પણ એવું હતું માટે, તે વારંવાર પાંડવ સુધન્વાદિની સાથે દ્રષ્ટાંતને યોગ્ય બની જનમંડળમાં અમૃતત્વ પામી ગયેલ હોવાથી, તેને માટે પણ અનુકરણનો બોધ થતો.

"નૃસિંહ નાગર નામ; કામ જુઓ એ કીધું,
સસડતે પાણીએ સમોવડ વણ દેશ દેખંતે દીધું;
મામેરૂં મનગમતું કર્યું, હુંડી શીકારી હાથમાં." ઇત્યાદિ.

આ ઉપરથી લોકોએ પોતાનાં મન દુઃખને વખતે કેવી રીતે સંતુષ્ટ તથા શાંત રાખવાં, એ બોધ કરતાં વાંચકને ખ્યાલ આપ્યો છે કે, એ રીતિ તે કાળમાં આ પ્રકારની હતી. વ્યવહારમાં અનેક સંસ્થા, અનેક પ્રકાર જોવામાં આવે છે. તદનુસાર કોઇક સ્થળે લોકો જ્યાં એથી વિપરીત વર્તન રાખી અધીક દુઃખ પામતા હશે તેને માટે એ બોધવચન છે; કારણ કોઇ ભાગમાં એવું પણ હોય કે:

સુખે ભરે નાર, સુખે શણગારજ સુઝે,
સુખે ભરે સ્વાદ, સુખે વાહનપર બેસે;
દુઃખે ભરે માત, તાત વાતો વહાલાની:
દુઃખે ભરે દેવ, કથા કાનડ કાળાની.

[પ્રકરણ ૬ ઠું.]

ચોસઠ યોગિનીઓ, ગાંધર્વ, અપસરા વગરે જે જે આગળના યુગથી ચાલતું આવ્યું છે તે તે ઉપર લોકોની શ્રધા અસ્તિત્વ અને સહાયક પરત્વે એકસરખીજ હતી. એ સર્વ પુરાણનું દ્રઢ જ્ઞાન હોવાને લીધે હતું. એ પુરાણનું જ્ઞાન તો એટલે સુધી તીવ્ર હતું કે કેટલાક સ્થળે જેવાં કે પીનની વાર્તામાં સ્ત્રી પણ પુરૂષના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવા તત્પર થાય છે.

"સર્વ લોક પૂજાએ શીશ, આપે લીંગ પૂજાએ ઇશ."

આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાનાં અનેક કારણો હોય તો તેમાં એ પણ એક ખરૂં કે પુરાણનું જ્ઞાન ઘણા લોકોને હતું તે સ્પષ્ટ રીતે કાવ્ય વાચકોને સમજાવવું; ઉપરાંત કલહ કરનાર વિરૂદ્ધ મત વિરૂદ્ધ સંપ્રદાય

વાળાઓ જે શિવલિંગ પૂજનની હાંસી કરતા હોય તેને આધાર આપી, પાખંડ મતું દુર કરવા, તેમજ શિવ પ્રત્યે ખરી શ્રધ્ધા ઉત્પન્ન કરવા પણ એ લખ્યું હોય; તો તે વાત તે સમયે હતી એ અન્ય રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે તેને આથી પુષ્ટી મળે છે. એ કથાના તત્વ કે સવિસ્તર વર્ણન સાથે અહીં કાંઇ લેવાદેવા નથી, માટે તે વાત દુર રાખી આગળ ચર્ચા જારી રાખવી ઠીક લાગે છે. એટલું તો સત્ય કે શીવની ભકિત લોકોમાં જામે અને વિષ્ણું તરફ ઈર્ષાની દ્રષ્ટિએ જુવે તેમ ન થવા દેવા સામળના સતત પ્રયાસો થયા કરતા. લોકોમાં આવા ધર્મયુદ્ધ; અર્થાત મતમતાંતરોના અધિક પ્રચાર દિનપ્રતિદિન થતો જવાથી જે દુરાગ્રહથી થતો કલહ; તે બન્નેને સમાધાન ઉપર લાવવા તથા શમન કરવા આવી રીતે પ્રસંગોપાત્ત પુરાણનું ખરૂં રહસ્ય સમજાવે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રિમુર્તિ તો માત્ર કેવળ બ્રહ્મની માયામય મૂર્તિઓ છે, અને વસ્તુત: ભેદ તેમાં નથી, તથા તેવા ભેદ અને ભેદને પરિણામે થતા કલહ શાંત થવા જરૂર છે માટે ખરૂં શાસ્ત્રજ્ઞાન કરી સમજવું જોઈયે કે:—

"ઈચ્છા થકી એ ઉપન્યું, સકળ લોકને દેવ;
વિચાર કરે ત્રીગુણ મળી, શી વિધ કરશું સેવ;
નામરૂપ નરશું નહી, એકો અકલ સ્વરૂપ:
કુણ પ્રકારે પૂજશું, કહે હરીહર બ્રહ્માભૂપ:—ઈત્યાદિ.

દેવિ તેમજ અનેક પ્રકારના દેવ એ બધું બ્રહ્મ ને માયા છે, એવા સ્પષ્ટાક્ષરથી બોધ સામળે કરેલ એમ તેનાં કાવ્યોમાં જોવામાં આવતું નથી; પરંતુ નીરર્થક ઝઘડા ન કરાય માટે બધા દેવદેવી સમાન ગણુવાની શિખામણ તો આપ્યાજ કરે છે. ગ્રહસ્થાશ્રમવાળાને તો તિર્થ અને દેવ દેવીને ભકિતભાવથી ભજવા, અને તેસર્વે એકસરખી રીતેજ મહાન સર્વશકિતમાન ઇશ્વરનાં અંશ કે સ્વરૂપ છે, એવુંજ જ્ઞાન નિરંતર રાખ્યા કરવું. ગૌબ્રાહ્મણને માન આપવું! તેમાં બ્રાહ્મણો વિષે થોડુંક ઉપર કહ્યું તો હવે ગાય માટે ટુંકમાં કહીએ કે તે સમયમાં પરાપૂર્વથી મનાતું આવેલ વચનજ ગ્રાહ્ય હતું: ગાય એ ગૌરીની દેહ છે.

"ભ્રગુટિમાં બ્રહ્માનો વાસ, મહારૂદ્ર લેલાવટ પાસ;
વિષ્ણુજી વપુએ જઇ વસે, અડસઠ તિર્થ મરમમસે;
બ્રહ્માંડનો ઉર ઉપર ભેદ, ચાર સ્થાનક વસે છે વેદ;
સાત સમુદ્ર ઉદરમધ્ય હોય, ધેનુ મહીમાં કરે નહી કોય;-ઇત્યાદિ.
નીત ગવાનક કહાડી જમે, તેને યમદૂતો નવ દમે;
ધેનુદાન કરે જન જેહ, વેતરણી ઉતરશે તેહ.

આ બધામાં આગળના સંસ્કૃત ગ્રંથકારો પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન ઉતારવામાં આવ્યું, અને તેનો લાભ વાચક વૃંદને આપ્યો. તેજ રીતે જોઈએ તો બીજી ઘણી બાબતો આગળના યુગોમાંથી લીધેલ પણ મૂળ શોધી કાઢેલ ન હોય, એવી શબ્દ રચનાથી માંડીને તે છેક સામુદ્રિક વિદ્યા સુધી સામળ વગેરે કવિ વર્ગમાં આ યુગમાં સામાન્ય રીતે જોવાય છે. તેનાં દ્રષ્ટાંતો માત્ર એકાદ બે આપવાંજ ઠીક પડશે; "શરદીંદુ સરખું વદન છે, દંત દાડીમ બીજ." એ અન્ય કવિની ઉક્તિ પૂર્ણેન્દુ વદન ઉપરથી લીધેલ સામળના વચનને છેક મળતું આવે છે: વદન શરદીંદુ જશું........દંત પંક્તિ દાડીમ........કળી........ઇત્યાદી.

આવીજ રીતે દ્રષ્ટાંતો અનેક નીકળે અને તે વીશેષ કરી સાહિત્યનો વિષય ગણાય; તો અહીં અસ્થાને થવા ભિતી રહે એ સ્વાભાવિક છે. વળી રૂપનું વર્ણન સામુદ્રિકને અનુસરતું કવિ સંપ્રદાયથી ઉચિત મનાયું છે માટે સામળ પણ લખે છે તે સામુદ્રિકનાંજ જાણે વચનો હોય નહીં તેવાં છે:-

કનિષ્ઠિકા આદે તરજની, આઠે રેખા હોય;
ધારણ ધન રેખા તણી, કળી ન શકે કોય;
આનામિકા મધ્યમા વીષે, ઉર્ધ્વ રેખા બળવંત;
તે પાછળ જે જાગતી, જશરેખા જશવંત:
હથેલી વચ્ચે હાથીઓ, સાથીયો છે સરદાર;
તે કેડે ત્રિશૂળ છે, દેશ પતિ દાતાર:-ઇત્યાદી.

છ ભાષામાંથી બને તેટલીનો અભ્યાસ કરેલ વિદ્વાન ગણાતો; તે છ ભાષા નીચે પ્રમાણે હતી:-

"સંસ્કૃત ભાષા સરસ, માગધી મોટે મુલ્યે;
ગ્વાલેરી ગુણનિધ, અપભ્રંશી તે તુલ્યે:
દેશી ભાષા દાખ, પિશાચી પઢજો પ્રીતે:
ચારણ ચોથી ભિખ, રાજદ્વારે શુભ રીતે."

ગુજરાતીના સાહિત્યામાં વૃદ્ધિ કરવા ઇચ્છતા માણસો તેમજ અન્ય જનો પણ જેને વિદ્યાનો શોખ હોય, તે આ છમાંથી ગમે તેટલી ભાષા શિખવાનું મન કરે તેનું કારણ એ હતું કે ગુજરાતી સાથે તે સર્વને નિકટ સંબંધ હોવા છતાં, તેમાં વાચવાના વિષયો પુષ્કળ નીકળી આવતા.

સારા ગ્રહસ્થના કુટુંબનો મુખ્ય માણસ જ્યારે મરણ પામે તે પહેલાં અવિભકતપણે રહેતા બીજા કુટુંબના માણસોને અવસાન સમયે જે જે આજ્ઞાઓ તેણે કરી હોય તે તે અક્ષરશઃ માનવી પડે. પછી

ગમે તેવી તે આજ્ઞા હોય. "લક્ષબુદ્ધિની" વાર્તાનું મંડાણુજ એ ઉપર છે. તેવામાં કાંઇ વાંધો, વિકટતા આવે તો માંહોમાંહે સમાધાન કરવા પ્રયાસ કરે; અને છતાં નિષફળ જાય તો પછી તેનો ન્યાય રાજા પાસે કરાવા જવું પડે. રાજા કે તેના માણસો ન્યાય ચુકવતા હોવા જોઇયે; કારણકે "નૃપત ઘરનો ચુકવે ન્યાય, તેનું નામ કાજી કહેવાય;" અને એ ન્યાયાધિકારીનો કાયમ ખપ શહેરમાં નહીં પડતો હોય એમ મનાય; કારણકે, નહી તો તેને માટે કોર્ટો, ઇન્સાફની અદાલતો જાહેર રાખવી જોઇયે. હવે આવી વાત આપણા પ્રસ્તુત સમયપર તો લાગુ પડતી નજ મનાય, એમ છેક ગણવું નહી, કારણકે તે વખતે બધે સ્થળે રાજા કે પાદશાહની સત્તાથી સપુરત થયેલ સત્તાધિકારીઓ કદાચ હોય પરંતુ રીતિસર, ધોરણ મુજબ, અને ધારા પ્રમાણેજ ન્યાય ચુકવવા સારૂ અદાલતો બાંધેલ હોય તેમાં અહરનીશ આવીને બેસતા એવું ન હોવું જોઇયે. વળી બીજી રીતે ગ્રહસ્થોને ઉપર સુચના કર્યા પ્રમાણે "ગવાનિક" કાઢવાનું, સદાવૃત આપલાનું કે કાંઇ દાન પુન્ય માર્ગે ધનવ્યય કરલાનું આવશ્યક ગણાયેલ હતું. અતિથિ સત્કાર પણ એજ રીતે ધર્મનો અંશ ગણાતો. આ અને એ વગેરે જે જે ધર્માર્થનાં કર્મો કરતા તે તે સર્વે સશાસ્ત્ર હતા, તેથી છેક સ્મૃતિકારો અને દર્શનકારોના યુગોથી ચાલ્યા આવતાં હતાં, એ સિદ્ધ થઇ શકે એવી વાત છે.

હવે આટલે અંશે વિષયને ચર્ચ્યા પછી એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સામળ ભટ્ટ યુગને મુખે રહેલ છે તે ઠીક પરંતુ તેનાં કાવ્યો પ્રતિ અધિક પક્ષપાત શા હેતુથી કરાયો તે તો સમજવું જોઇયે. ઉત્તરમાં એટલુંજ કે તેની કાવ્યરૂપે થયેલ વાર્તાઓમાં પુરાણોનાં ભાષાંતર કે તત્સમાનજ રચના માત્ર હોય તો તેપણ અન્ય કવિ સમાનજ લેખાત; પરંતુ જે જે વાતાઓ તેણે રચી છે, તેમાંથી શમ્યાનુકુળ એટલું તો પ્રસ્તુત વિષયને ઉપયોગી નીકળી આવે છે કે, તેને હજી પણ સૂક્ષ્મતર દ્રષ્ટિથી અવલોકન કરી, સવિસ્તર લંબાવાય તો જે નિષ્કર્ષ થાય તેના વડેજ નિરમાણ કરાયેલી અવધી ભરાઇ રહે માટે સ્થળ સંકોચને કારણેજ તેનું દીર્ઘ અને સ્થૂળ અવલોકનજ એકી સાથે કર્યું, તથા બાકીનું દુર રાખ્યું છે.

હવે ક્રમશ: બીજા કવિ સંબંધે કાંઇક આધાર ખોળી ચર્ચા કરવી યોગ્ય લાગ્યાથી હાલ તુરત સામળ ભટ્ટની વાર્તા-કથાનું વિસર્જન કરવું ઠીક છે. પ્રલ્હાદ અને ધ્રુવનાં આખ્યાન કર્તા કાળીદાસને ઉતારતાં પ્રથમ એટલું કહેવું જોઇએ કે તે બંનેનાં નામ સાથે નિરંતર સ્મરણ કરવા યોગ્ય એ કવિ સ્વકૃતિથી બની રહ્યો છે. આ સમયમાં જ્યારે ધર્મને લીધે મારામારી થયા કરતી અને શિવ ભકતો શિવની સ્તુતિમાં

વ્યાપૃત રહેતો, તથા વિષ્ણુ ભકતો તે ઇષ્ટ દેવની સ્તુતિજ આત્યંતિક રીતે કર્તા, ત્યારે કાળીદાસ વિષ્ણુનો ભકત હોવાથી તેને વિષે કાવ્ય રચી અમર થયેલ છે. તે કવિને પ્રેમાનંદ, સામળની જેમ શિવનું સ્તુતિ વચન વિષ્ણુની સ્તુતિ વચનની સમાન કોટી ઉપર મુકતાં વાંચવામાં આવ્યો નથી; છતાં એટલું મનાય કે તેને શિવ ભકિત માટે દુરાગ્રહ બુદ્ધિથી દ્વેષ તો નહી હોય પરંતુ માત્ર અન્યન્ય ભકિત વડે સ્વસંપ્રદાયમાં આસકત રહેતો હશે. ભાષાંતર ગ્રંથોમાં ઘણે ભાગે તો મૂળને કાંઇપણ રીતે ફેરવ્યા વિનાજ ઉતારાતું, અને તદનુસાર કાલિદાસનું ભાષાંતર છે; માત્ર ભાષા અને ઉપરની બીજી રચનાનો ભેદ રહયો જણાય છે. ધ્રુવા ખ્યાનની છેવટના ભાગમાં

"આપ આપના ધર્મ પાળવા, જે લખ્યુ ગિરવાણ;
ગિરવાણ શાસ્ત્ર ભણે રે બ્રહ્મ, આયુદ્ધ બાંધવા ક્ષત્રિય ધર્મ;
વૈશ્યને કરવા ખેતી વેપાર, શૂદ્રને સેવાનો અધિકાર;
સેવા તે સઘળી વર્ણને, હરી ભજો નિત્ય;
વર્ણ ધર્મ સૌ પાળીયે સાચું, બોલીયે તે શુભ રીત;
સાચું બોલી સંતોષ વાળીયે, મોહ માયા મત્સર ટાળીયે;
ન કરો કુડ કપટ અન્યાય, સાચી શિખામણ દે છે રાય."

આ પ્રમાણે ધ્રુવ જેવું મુળમાં, તેવુંજ ભાષાંતરમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળવા માટે બોલે છે. શાસ્ત્રના વચન અક્ષરશઃ પાળવા અને સ્વધર્મ ચ્યુતિ પણ ન થવા દેવી, તો પછી સ્વધર્મનો લોપ તો નજ થવા દેવો, એ આશયથી કવિવર્યો નીરંતર બોધ કર્યા કરતા. પછી ભકિતમાં વિષ્ણુને ઇષ્ટદેવ માનો કે શીવને માનો પણ તે ભકિત દ્રઢ તથા અનન્ય હોવી જોઇયે. એ ઉપરાંત જગતની તુચ્છતા તેમ નિઃસારતા ઉપર પુર્ણ ધ્યાન સરસ મણીધર નીશ કરે, ધંધો ધુમર વાદી તણો. સંસારમાં આ ખેંચવામાં આવતું. પ્રહ્લાદ-આખ્યાનમાં:-

"ભગતને ભગવાનરે, મનમાં વ્હાલા છે સદા;
મોહ, માયા, લોભ મેલી, રામ સમરો સર્વદા.
સંત દેખી કનક કામની, હરખ હારે ઉરનો;
વ્યાલને જેમ વીષ લાગે, મધુર શબ્દ મયુરનો.
જેણે ચાખ્યો રામરસ, તેને અવર રસ અળખામણો;
સરસ માણીધર નીશ કરે, ધંધો ધુમર વાદી તણો.
સંસારમાં આ સંતના, મનમાં વસે વિખપાન;
જવર ચડે ત્યારે ઝેર લાગે, મનુષ્ટને મિષ્ટાન.
તેવી ભકિત પ્રહલાદજી, સંસાર કેરૂં સુખ;
રાજનું કારજ કરે, પણ રામ સમરે મુખ."

આ પ્રમાણે ગ્રહસ્થાશ્રમના ધર્મ પણ ખરા ભકતજનો પાળે. રાજ્યની સમૃદ્ધિ કે ગમે તેવી સિદ્ધિ હોય પરંતુ તે ભકતસિદ્ધિ આગળ તુચ્છ માત્ર છે. "સંસારમાં સરસો રહે ને મુજ ઉપર મન" ઇત્યાદિ વચનો એ સાર્થક કરનાર વર્તન રાખવું જોઇયે. કરેલ કર્મના ફળની તૃષ્ણાથી લોભાય તો મોહ અને પરિણામે પાપ પુન્યથી લેપ થાય, માટે રાજ્યનું કે ગ્રહનું કાર્ય કરતે છતે પણ અનાસકત રહી; નિરંતર ભકિતમાં મગ્ન રહેવાનો માર્ગ સારો ગણ્યો છે. નિવૃત્તિ ધર્મનેજ વળગી રહેવાની પરંપરાવાળા 'આર્યજનો સાંસારિક કર્મો કર્યા જાય છતાં ધર્મને વિસારે પાડતા નહી, એ કારણેજ સનાતન ધર્મ અદ્યાપિ સંરક્ષિત રહેલ છે. તે પરંપરા પુરાણા વખતથી ચાલી આવે છે તે સિદ્ધ છે, અને તેનુંજ અનુવર્તન ખંતથી કરાતું આ સમયમાં પણ જોવામાં આવે છે; તે એટલે સુધી કે પુરાણનાં અક્ષરશ: ભાષાંતર કરાય તોજ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા સારૂ, તેઓ સફળ થાય. ભાષા ગીર્વાણનું માન અને તે ઉપર આસ્થા તો હજી પણ ઘણે સ્થળે અપૂર્વ હતી; પરંતુ કોઇક ભાગોમાં અનેક કોઇ જનો પરત્વે પ્રાકૃત અર્થાત ગુજરાતી ભાષામાં રચના કરવી પડતી, તેનાં કારણો અનેક છે. મુખ્ય એ છે કે ગુજરાતી સર્વને સમજવી સરળ પડે, અને તેનાથી ઉદ્ધાર કરવાનો હેતુ સત્વર પાર પડે. વળી ગુજરાતીને ખેડવાનો હેતુ ઘણા લોકોનો હતો, તે ફળીભૂત કરવા મથન થયા કરતું; અને અપભ્રંશ ભાષા વગેરેનો પ્રચાર બંધ પડવાથી તથા તેના જેવી ઉંચી સ્થિતિમાં ગુજરાતીને મુકવાનો હેતુ હોવાથી, તેમ જે જે અપભ્રંશ પ્રાકૃત આદિમાં હોય તે તે ગુજરાતીમાં ઉતારવાના આશયથી, ગુજરાતીમાં કૃતિ રચવી એ મુદ્દો સર્વને ગ્રાહ્ય થઇ પડયો. ગીર્વાણ ભાષાનાજ શબ્દો ગુજરાતી છંદોમાં ઉતારાયા:

"પ્રલ્હાદ, નારદ, પરાશર, પુંડરીક ને વેદવ્યાસ;
સનક અંબરીષ, નારદાદિક ને ભીમક પ્રભુના દાસ;
રાય રૂકમાંગદ ને વિભીષણ વળી ધનંજય ભકત."

એ શબ્દો કયા સંસ્કૃત પુરાણો વાંચનારને સ્મરણમાં નહી સ્ફુરાવે કે મૂળ પણ ભાષાંતરનીજ સમાન છે: **પ્રલ્હાદ નારદ પરાશર પુંડરીક વ્યાસાંબરીષશુક શૌનક ભીષ્મદાલ્ભ્યામ્ રૂકમાંગદાર્જુન વસિષ્ઠ વિભીષણાદી નેતાનહં.** ॥ ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે છંદો બધા કાવ્યો પુરાણ વગેરેનાં સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થવા લાગ્યાં, તેથી લોકોને અધિક આલ્હાદજનક નીવડે તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી. વળી જે થોડે અંશે સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રીતિ પાછી તેની દુહિતા પોતાના કલેવરથી માતાની સમૃદ્ધિ દર્શાવવા સમર્થ થાય દુહિતા તેમજ માતા બંને પ્રત્યે

પ્રેમભાવ લોકોનાં હૃદયોમાં ફરી પ્રકટ થયા વિના રહેજ નહી. હવે સંસ્કૃત કવિની કૃતિનું અનુકરણ કરનાર વર્ગ મોટો હતો, માંટે અહીં પણ દયારામ વિષે છેવટની ચર્ચા કરતાં પહેલાં અન્ય કવિઓનું લખાણ યથામતિ અવલોકન કરવામાં લેવું ઉચિત લાગે છે, અને તે ઉપરથી સમયનું પણ જ્ઞાન ઘણે અંશે થઇ રહેશે.

પ્રકરણ ૭ મું.

આ સ્થળે એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે અમુક સૈકાની અવધિમાં જે જે કવિવર્યોનું અસ્તિત્વ આવી જતું હોય તેની કૃતિ ભલે તે અવધિ વીત્યા પછી પ્રકાશ પામી હોય, છતાં તે તે સમયના હકીકત પૂરણ કરવામાં સહાયભૂત લેખી શકાય, માટે એવી કૃતિસહ એવાં કવિવર્યો આ સ્થળે અવલોકન માટે ઉતારાય તો દોષ ગણાય નહીં માટે એટલું ઉમેરી ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જરૂર છે. વટપત્રનિવાસી કવિ ગિરિધર ઉપર સુચવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃતનું ભાષાંતર છેક મૂળને આધારેજ કરતો હતો એમ નહીં પરંતુ કૃષ્ણલીલા રામાયણ ઇંત્સાદિ ગ્રંથો જે તેણે રચ્યાં તેનો હેતુ ગુજરાતી માત્ર જાણનારાઓને લાભ થાય એવો હતો. ગિરિધર કવિના અસ્તિત્વનાં ખરાં વરસ જાણવામાં આવ્યાં નથી, પરંતુ તેને આ સમયને સ્વાધીન કરીએ તો અયોગ્ય નથી. તેના ગ્રંથમાં શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહારાજનું પોતે સ્વીકારેલું શિષ્યપદ સ્પષ્ટ જોવાય છે, અને કૃષ્ણનો દૃઢાનુરાગી ભકત હતો એ વાત પણ સમજાય છે.

“તૈલંગકુલ વનરૂપી દિવાકર, શ્રીમદ વલ્લભરાજ;
કવિમળહરણ, ભવતરણ નૌકા, આચારજ શીરતાજ;
જેણે ભકિતમાર્ગ ધર્મ સ્થાપન કર્યો ભુતળ માંહે,.......
ઉપાસના દ્રઢ ભકિત નવધાએ, ભજ્યાં નંદકુમાર,
શ્રી કૃષ્ણ નામનો મંત્ર આપી, તાર્યા જીવ અપાર; ”

ઇત્સાદિ આવા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું અધિક વૃતાંત તો અહી અસ્થાને ગણાય; પરંતુ મુસલમાની રાજ્યમાં ધર્મનો જ્યારે લોપ થવા માંડયો, જ્યારે અધ્યયનમાં લોકો પછાત પડી જતા થયા; જ્યારે બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મત્વ છુટે એવું વર્તન ચલાવવા માંડયું અને જ્યારે ટુંકામાં કહીએ તો સ્થિતિ પણ સર્વની ભિન્ન ભિન્ન અને છેક દુર્બળ થવા લાગી ત્યારે સ્વામીનારાયણના સહજાનંદ મહારાજ અને વૈષ્ણવી મતના વલ્લભાચાર્ય મહારાજે જે સેવા કરી છે તેનો ખરો ચિતાર તો માત્ર તત્તસમયાનુકૂળ

કૃષ્ણમાં કોઇ વિશેષ પ્રતિભાવાળાની કલમજ આપી શકે પરંતુ તેના તરફ ફ્ક્ત ઇશ્વરના અવતાર તરીકેની લોકોની પ્રીતિ અને ભકિત જોતાં તો એ જ લાગે છે કે તેણે ધર્મનો લોપ માત્ર અટકાવી સનાતન ધર્મ પાછો સતેજ કર્યો. અધિક ચર્ચા અસ્થાને થાય. શ્રીમદ્‌ ભાગવત ઉપર ટીકા રચી અને સૂત્ર ભાષ્ય ગ્રંથ લખ્યો તેજ પ્રમાણે વૈષ્ણવી સંપ્રદાયના વલ્લભાચાર્યજીના શિષ્યોએ તેનું અનુકરણ કરવું જોઇએ તે માટે જાણે હોય નહી તેવી રીતે ગ્રંથો રચવા લાગ્યા સર્વનો હેતુ એ રહ્યો કે જેમ બને તેમ સ્વમત–સંપ્રદાયનાં ધોરણો સબળ કરવા તરફ સતત યત્નો કરવા, અને અધોગતી પામતા જનોનો એ દ્વારા ઉદ્ધાર કરવો. ઘણા લોકો મુસલમાતી રાજ્યમાં મુસલમાની ધર્મ ગ્રહણ કરતા અને કેટલાકને બળાત્કારથી ગ્રહણ કરાવાતો; તેવા અને વળી જે લોકો ધર્મ પોતાનો રાખતે છતે તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું અનુકુળ હોય ત્યારેજ ધર્મ પાળે; એવા એવા સર્વ પ્રકારના લોકોને ધર્મનું નિરંતર સ્મરણ રહે, અને તેઓનું જ્ઞાન તથા ભકિત દ્રઢ થાય, તે માટે આવા આવા પ્રયાસો થયા કરતા. ઇષ્ટદેવ પ્રમાણેજ ઇષ્ટદેવી ઉપર આસ્થા પ્રકટ થતી તેમાં પણ જે દેવ તેનીજ વામાર્ધજાનિ દેવી તે શિવભકતોને શિવશકિત; વિષ્ણુભકતોને વિષ્ણુની લક્ષ્મી, સ્તવન માટે લાવવાની હતી તેમાં વાચાની અધીશ્વરીનું સ્તવન મંગળાચરણદ્વારા કરવું હોય ત્યાં પણ કવિજન તદ્દનુસારજ સ્તવન કરતા; તેમાં પ્રેમાનંદ સામળ જેવા એવો પક્ષપાત કે દુરાગ્રહ દેખાવા દેતા નહી, વાગદેવી સરસ્વતીનું તત્સ્વરૂપથીજ વર્ણન કરી આરાધનાના બે બોલ કહેતા. ગીરધર કવિ:--

"વાગીશવદની હૃદય રંજની, વક્ષ સ્થળે શ્રી નિવાસ;
તે નૃહરીને હું નમું, દુખ વિઘ્ન થાય વિનાશ."

એ રીતે સર્વ દેવ તથા દેવી પ્રત્યે કરેલ નમસ્કાર કેશવને અર્પણ કરાય છે, એ સમજણે ગ્રંથારંભના મંગળાચારમાં પણ જોવાતું.

"અનેક કળાથી વિભૂષિત ગુર્જર કવિ ભકત–જ્ઞાની મહાત્માઓના જીવિતના આદર્શ રૂપ" તેઓની કૃતી જન સમુદાયને થઇ પડે છે. "ધીમાનં મહાત્માઓ બોધે છે કે પ્રાણીમાત્રની કાયિક, વાચિક તથા માનસિક પ્રવૃતિ આંતર સંતોષ, તૃપ્તિ, આનંદ કે સુખાર્થે છે. આવી વૃતિવાળા કવિઓનું જીવન સદાજ અલૌકીક હોય છે તેઓ ઉચ્ચ ગ્રાહવાળા વિચારો દર્શાવી, નવી પ્રજાને, નવા નવા તરંગના રંગ દર્શાવે છે. જુદા જુદા કાળના મોટા પુરૂષોના કાર્યો અને શબ્દો બીજાઓને વિચારનાં નવા પ્રદેશોમાં ધુમાવે છે, અથવા કર્તવ્યમાં નવું બળ અપે છે. આવા મહાત્માઓના સંબ્દો કે કાર્યો–જો કે તેઓનાં ચરિત્રો અલભ્ય છે તોપણ–આપણું જીવિત, આપણો આચાર, આપણો વ્યવહાર, આપણી

નીતિ, રીતિ અને સ્વરૂપાનું સંધાનનાં સાધન વગેરેમાં ઉપયોગી થઇ પડે છે. કવિઓના જીવન વૃત્તમાંથી કે તેઓનાં જીવનમાંથી દેશાચાલ, વિદ્યાની વૃદ્ધિ–વિનોદ, રહેણી–કરણી, આચાર, વ્યવહારને ધર્મ પદ્ધતિ, સર્વાંશે નહી તો કેટલાક અંશે પણ પ્રાપ્ય છે." આ છેવટના વાકયાનુસાર લાભ થવા સંભવ છે માટેજ કવિની કૃતિનું અવગાહન શ્રેયસ્કર આ પ્રસ્તુત વિષય પરત્વે માન્યું છે; અને તેટલા માટેજ એક પછી એક–કવિ કૃતિ લઇ, દેશકાળ વિષે વાત કરવી યોગ્ય ગણી છે. ઉપરની ચર્ચાના સૂત્રને અનુસંધાને બોલતાં એમ કહેવું પડે છે કે કવિ ગીરધરના કહેવા મુજબ વ્યવહારિક અનેક વિદ્યા ચાતુરી હોય તોપણ તે વડે પરમાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. તે સિદ્ધ કરવામાં તો જુદા–ગુરૂ–ગમ્ય જ્ઞાનની આવશયકતા રહે છે; એવો ગુરૂ તે ધીરા અને અખાની વ્યાખ્યા પ્રમાણેનો સમજવો. ઉપર કહ્યા મુજબ કવિઓ જ્યારે પુરાણ ઉપર આધાર રાખી ગ્રંથો લખતા ત્યારે પુરાણને પગલે પગલે અનુસરણ કર્તા એ વાતનિઃસંદેહ છે. તેનાં કારણમાં બોલીએ તો ઉપર સૂચવેલ છે તે ઉપરાંત કથાભટો, વ્યાસો ઇત્યાદિ પાસેથી સાંભળવાને પરિચિત થયેલ લોકોને કાંઇ નવીન–ભાષાનું અંતર થતાં પણ–લાગે નહી, અને આસ્થા હોય તેવીને તેવી રહે તથા ઉલટી અધિક થાય. વળી પોતે પણ પ્રાકૃત અર્થાત ગુજરાતી પદબંધ કરી સંસ્કૃત પ્રમાણે અનેક ઇષ્ટ દેવ દેવીનાં ચરીત ગાય, તે પોતે અલ્પ બુદ્ધિવાળો છે એવા નમ્ર વચન વડે વિવેક પુરઃસર આરંભ કરે: વલભભટ્ટ–પ્રેમાનંદના પુત્રની જેમ તો કોઇક સ્થળેજ જોવામાં આવતું હશે કે આ કવિજન મોટા આરોપથી આરંભ કરે. હવે સાદ્રશ્ય કેવું અને કેટલે અંશે છે તે નકી કરવા માટે બે બોલ લખવા યોગ્ય લાગે છે: "પંગુર ઉલંઘેગીરી મોટા, મુગો બોલે વાણ, જો પરમાનંદ કૃપા કરે તો મૂરખ થાય સુજાણ" મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિં યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદ માધવં શ્રોતાજનો તેવું માણભટ, કથાભટ તથા વ્યાસજી પાસેથી ગ્રહણ કરવાને પરિચિત તેવું આવા ગ્રંથોમાંથી ગ્રહણ કરવા સમર્થ થાય એવી યુક્તિ કરતાં ચુકતા નહી. "કરજોડીને કહે દાસ ગીરીધર બોલો શ્રોતાજન શ્રીહરી" વળી ગીતામાં નમોસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલ નેત્ર ઇત્યાદિ છે તે પ્રમાણે; અને જેમ નારાયણ નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવનરોત્તમં દેવીં સરસ્વતીં ચૈવતતો જયમુદીરયેત્ । એ વ્યાસજીના કથાક્રમને અનુસાર પ્રથમ નરનારાયણની સ્તુતિ કરવી જોઇએ. તે પછી સરસ્વતીનું સ્તવન અને પછી ગ્રંથનું અવતારણ. "જય" અર્થાત મી૦ સી. વી. વૈદના અર્થ પ્રમાણે લેતાં પણ જે મહાભારતના પ્રથમ ભાગ અસ્તીત્વમાં હોય તેનું ઉચ્ચારણ અને કથન; એ પ્રમાણે પણ અર્થ લઇને એકજ સ્થળે અવાય

છે. આવી રીતે સંસ્કૃતનો આધાર અને તેનું અનુકરણ ન હોય તો; શ્રોતાજનની મનની સ્થિરતા ડગમગે, એવી ભીતીથી વારંવાર વિસ્તાર પડે છે કે "હવે શ્રોતાજન સંદેહ નવ કરશો, સુણી અદભુત લખવું બ્રહ્માંડ કથામાં એહ કથા છે, વ્યાસવચન નિરધાર"

આ પ્રમાણે, બ્રહ્માંડ પુરાણમાં છે અને મારૂં કથન કાંઇ નવીન પદબંધ કે નુતન પ્રયોગ નથી એ વાત સ્પષ્ટ કરવા સારૂ આમ કહેવાની જરૂર ગણે છે. "સહસ્ત્ર શીર્ષા" એ પુરૂષ સૂકત મંત્રનો આરાત્રિંક કરીને, દશાવતારનું કથન કરીને, પુરાણના વ્યાસજીનું આવાહન કરવું યોગ્ય ગણાયું છે તેમજ નરસિંહ મેહેતાનું કથન પણ ટાંકવું જરૂરનું છે, ઉપર એક વખત ઉચિત સ્થાને સુચન કરયું છે તે મુજબ નરસિંહ મેહેતાના વચનો મહામુનિ વ્યાકુતુલ્ય લેખાઇ તેનો આધાર ઉત્તર ભાગમાં થઇ ગયલા કવિજનો લે છે.

એ શિવાય બીજું એ કે સંસ્કૃત કાવ્યોમાં સર્ગબંદ્ધ ખંડબંદ્ધ ઇત્યાદિ જે રીતી જોવામાં આવે છે તેમજ પુરાણોમાં સ્કંધ અધ્યાય ઇત્યાદી કાવ્ય રચના પ્રતવે વિભાગ થયા જાણીએ છઇએ, તે પ્રમાણે અધ્યાય અને તેના અવાંતર વિભાગ કડવાં અને તેના "છાયો" ઇત્યાદિ રીતિવડે ગુજરાતિમાં કાવ્ય કરનારાઓ પોતાના ગ્રંથો લખવાનું યોગ્ય માનતા હતા. કારણ બીજાં અનેક હશે પરંતુ એક એ પણ કાં ન હોય કે લાંબા લાંબા સર્ગો અને અધ્યાયો તેમજ સ્કંધોમાં સંધાન અને અનુસંધાન કરવામાં કંટાળો જો કોઇ વાચકને કે શ્રોતાજનને આવતો હોય તે જાણ્યો હોય તો તેવો કંટાળો દુર કરવાના, તેમજ અધિક રસવાળું કાવ્ય માત્ર આવા જુજ કારણે બગડી જવા સંભવ રહે તો તે ટાળવાના હેતુથી હોય. વળી એ પણ હતું કે જ્ઞાની કવિજનો રૂપક બનાવી કે કંઇ સંવાદ જોડી કાઢી જ્ઞાનનો બોધ કરવાનું યોગ્ય જાણતા; જેવાં કે "જીવરાજ શેઠની મુસાફરી" "મન વિચાર સંવાદ" વીગેરે. એજ પ્રમાણે ભકત કવિજનો "મહીના" અને "કક્કો" એ બે વડે કૃષ્ણના કીર્તન પ્રકારની ભકિત પ્રદર્શિત કરતા હતા. સમયને અનુકુળ રહેવાનું કવીઓ યોજે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રસ્તુત કવિ ગીરધર પણ એ રીતે "બાર મહીના" વિરહાવસ્થામાં શી રીતે કાઢયા તેનું વર્ણન કરતું કાવ્ય લખે છે.

આ રીતે કૃષ્ણકીર્તન અને રાધાપ્રેમ એ બંને હેતુ વર્ણનના રાખી તે કાળના કવિજનો કાવ્ય કરતા એ પ્રસ્તુત સમય પરત્વે ઘણાને લાગુ પડે એવું છે. તો તેવામાંથી વળી પ્રીતમદાસ કવિને ઉદ્દેશી કાંઇ બે બોલ કહેવા પ્રાપ્ત થાય છે. રા૦ ઇચ્છારામભાઇ લખે છે તેમ "ભાટ ભાટ ભાટુડી લૈ કોટે બાંધી ચાટુડી" તથા "ચારણ ચારણ ચારણીઆ, કોટે

ખાંડ્યું ઘંટીનું પડ" તે કહેવત અનુસાર શુદ્ધ ઓજસ, ગુણુ અલંકાર, રસ ઇત્યાદિના અધિક અંશે દેખાવ વિનાનાં કાવ્યોનું જેને નામ પણુ યોગ્ય નથી, એવાં કવિતા એ વર્ગ લખે છે; અને પોતાના કવિતા રચવાનો પરંપરાનો ધર્મ કે ધંધો વિસારે મુકતા જાય છે. પરંતુ પ્રીતમદાસ એ આક્ષેપોતસરગનું માનવંત અપવાદ છે એમ કહેવાયું છે. તેમ ધીરો ભકત બીજું કે પહેલું એ ગમે તે મનાય પરંતુ એ પણુ અપવાદ તરીકે તો લેખવામાં છેજ.

આ કવિ વિષે લખતાં પહેલાં, તેના સમય વિષે લખવું, ઉપોદ્ઘાત રૂપે ગણાવાથી તે પ્રસ્તાવ પ્રથમ કરવો રૂચીકર થશે. આ સમયમાં પણુ લોકો આગળના સમયની સમાનજ સનાતન ધર્મ માટે આસકિત ધરાવતા હતા. મુસલમાની રાજ્યમાં જેમ હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ કાલને અનુકૂળ થાય એવું વલ્લભીસંપ્રદાયે અધીક ડોળ અને ઉપર ઉપરના ભપકાવાળું શોધી કાઢી પ્રર્વતાવ્યું હતું અને અસંખ્ય અનુયાયી વર્ગ તેમજ બીજા તે સંપ્રદાયના પ્રચારકો મળી આવ્યા હતા; તેમજ આ યુગમાં જોઇએ તો એવોજ અનુકૂળતાવાળો સંપ્રદાય—સ્વામીનારાયણુના—અસ્તીત્વમાં આવી ચુકયો હતો. પ્રથમ તે મત પ્રર્વતકોની માન્યતા મૂર્તિપુજા વિરૂદ્ધ હતી; પરંતુ કાલને વશવર્તી બની જઇ ધીરે ધીરે તેઓ મૂર્તિને રૂપાંતરે ગ્રાહ્ય ગણુવા લાગ્યા. શિવજી જોગી કરતાં આવા કાળમાં વિષ્ણુ ભોગી ઇષ્ટદેવ તરીકે વધારે સમુદાયમાં માન્ય થાય, અને સનાતન ધર્મ જળવાય. એ કોઇનો દર્શાવેલ અભિપ્રાય સત્ય છે. અને તે પ્રમાણે વલ્લભાચાર્યના જેમ સ્વામી નારાયણુના સાધુ—નેતાઓ પણુ વિષ્ણુભકિત અને ભાગવત એ બે પ્રધાનપદે ધર્મના સંબંધમાં તો ગણુવા લાગ્યા. હવે આ સમય પણુ પેશ્વા, મરાઠા, અને યુરોપીજનોના કલહનોજ હોવાથી અને જાન માલની પણુ—આગળ જેટલે દરજજે નહી તોપણુ—પૂર્ણ સ્થિરતા કે નિર્ભય પણું ન હોવાથી વ્યવહારીક અસ્વસ્થતા સુચવે છે. બહિઃસૃષ્ટિનો કોલાહલ અંતરાત્માને ડહોળી નાંખે તો એ સ્વાભાવીક છે, તો પછી અવલંબનાર્થે કોઇ સ્થળો શોધવાનો પ્રયાસ અંતરાત્મા કરે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. સંપ નહીં, એતો ઇતિહાસના પાટીઆ ઉપર હિંદુસ્તાન માટે પુરાણા કાળથી લખાઇ આવેલ વર્ણો હજીપણુ લીલા હતા ત્યારે જે કાંઇ નિકટ આશ્રયભૂત પદાર્થ આવી જાય તેનો લાભ લેવા અંતરવૃત્તિની તત્પરતા હોવીજ જોઇએ વળી ધર્મગુરૂઓ અર્થાત બ્રાહ્મણો જ્યારે આવે વખતે, સનાતન ધર્મનું સંરક્ષણુ કરવાનાજ હેતુથી તો ખરૂં પરંતુ અન્ય સંપ્રદાય કે મતમતાંતર તરફ જરા પણુ વલણુ ન બતાવવાના દુરાગ્રહ વડે, તે પંથનું ગ્રહણુ કરનારાઓનો તિરસ્કાર કરતાં છતાં, સ્વધર્મ જાંબંધી ઉપદેશ કરવામાં પોતાનુ સામર્થ્ય હારી બેઠા હતા, તેવામાં તો જે

નજીક અને કાળને અનુકૂળ માર્ગ દેખાય તેનો સરલતા વડે સ્વીકાર કરાતો હોય તો તે કોણ ચુકે ? તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય વર્ણે સંખ્યાબંધ તે મતોનો સ્વીકાર કરવા માંડયો, તેમાં પાખંડતા, ધુર્તતા ઇત્યાદિ અંધ પરંપરા જોવાય તો પોતાને પાપે વહોરી લીધેલી વિપત્તિનો ત્યાગ પણ ન કરાય અને તે વીષે વાર્તાની લોંકડી–શૃગાલા–ની સમાન, કોઇને કહીને પણનો સત્ય સાંત્વનોપાય ન શોધાય, ત્યારે તો તેજ અંધ પરંપરા વધારવાનો પ્રયાસ કરવોજ યોગ્ય મનાય. એ રીતે 'સ્વામીનારા યણના સંપ્રદાય પાળનાર દિન પ્રતિદિન વધતા ગયા હોય તો કાં એમ ન બને ? આથી વર્ણ ધર્મ વધ્યા; આશ્રમ ધર્મ પળાતા બંધ થયા; જ્ઞાતી ભેદ વધ્યો, અને છેવટે નાનાં નાનાં તડાં એટલે અંશે અધીક બંધા યાં કે કુસંપ એજ પ્રધાન ગુણ ગુજરાતના લોકોમાં જોવો અવશેષ રહ્યો પિતા એક પંથનો અને એક આચરણનો, તો પુત્ર અન્ય ધર્મનો અને અન્ય આચારનો. આમાં કેટલાક તો કુમાર્ગે જવાના આશયથી અમુક ધર્મ–પંથ સ્વીકારતા હશે તો કેટલાક સત્ય કયાં સશે તેનો ગભરાટ થતાં તેની શોધ માટે જ્યાં ત્યાં ઝંપલાતા હશે; અને છેવટે પાંખડપણું અને ધૂર્તતા ધ્યાનમાં આવતી હશે ત્યારે અખા, વલભ, પ્રીતમ ઇત્યાદિ કવિ જનોની જેમ બધો પટાંતર દુર કરતાં વગોવાણું જોડતા હશે અથવા મુંગે મ્હોંએ દુર ખશી જઇ નમી માર્ગ આપવા જેવું કરી વળી બીજા પંથમાં ભટકાઇ છેક અવસાન સુધી પણ સત્ય નહીં શોધાયું હોય.

આવે વખતે સંસ્કૃત ઉપર શ્રદ્ધા હોય તેવી રહે તે છતાં જ્યારે સ્વધર્મ વ્યાખ્યાન સંસ્કૃતમાં હોય તે હાથમાં આવે તેમ ન હોય અને જો હાથમાં પાના કે પુસ્તક આવી શકે તો તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરનાર ગુરૂઓ સારા મળી આવવાની વિષયતા હોય; ત્યારે તો અવશ્ય પ્રાકૃત તરફ રૂચી લોકસમુદાયની થવી જોઇએ. પ્રાકૃત જે ગયા સૈકાથી અર્થાત ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીમાં અધિક અંશે ખેડાવા લાગી હતી, તેમાં વધારે વૃદ્ધિ થતી ચાલી, જ્ઞાન તે કેવળ કે ભકિત સમેત અથવા વળી શરૃંગાર પ્રેમ સહ વર્તમાન ભકિત એ ત્રણમાંથી ગમે તે વિષય ચર્ચવામાં આવે, પરંતુ તે પ્રત્યેક સંસ્કૃતને આધારે પ્રાકૃતમાં ઉતારાતો. આથી નીતિ તથા વૈરાગ્ય સંબંધી હરકોઇ ગાઇ કે વાંચી શકતું અને રાધાકૃષ્ણનાં અનેક પ્રકારનાં ગીત તો ગમે તે માણસ ગાય એવી સ્થિતીમાં મુકાયાં. સમયા નુકૂળ રસથી ભરપૂર સમયને અનુકૂળ પડે તેટલુંજ જ્ઞાન અને સમયને અનુકૂળ પડે તેટલોજ ધર્મનો વિષય એ બધા ગ્રંથોદ્વારા પ્રકાશ થવા પામ્યાં. કર્મ અને અહર્નિશ ધર્માચરણ, શાસ્ત્રની વિધિ અને નિષેધ એ વગેરે વેદોકત ધર્મ, શ્રત સ્માર્ત સૂત્ર ઇત્યાદિનો ધર્મ ઉપરથી બારોબાર અંકુશ ઉઠી ગયો, અને પુરાણોદ્વારા, કાવ્યગ્રંથોદ્વારા એ આડકત્રી રીતે,

થોડે અંશે ટકી રહ્યો. વિદ્યાનો પ્રચાર બંધ થયો; અધ્યયનનાં સ્થળો ચારેક સૈકાથી ઘટતાં જતાં હતાં તે છેક દુર્બળ અવસ્થામાં આવી માત્ર ગણ્યાં ગાંઠ્યાં જગ્યામાં સ્વકાર્ય ચલાવતાં હશે.

પ્રકરણ ૮ મું.

આ વખતે એટલું કહેવું પડે છે કે, પ્રીતમભટ અને વલ્લભભટ બંનેને એક સાથે વિવેચન માટે ઉતારીએ તો અયોગ્ય નથી; કારણ કે આગળ પ્રીતમદાસનું વર્ણન કર્યું તેની બીજેજ વલ્લભદાસના પણ સમયનું અવલોકન મુકયું છે, એ એજ ઉદ્દેશથી કે બંને વિષે સાથેજ ચર્ચા થઇ શકે. વચે આવી જતા કાળીદાસ વીષે બે બોલ કહી તે પહેલાં પતાવી દીધું. હવે ચરોતરના બંને રહીશ હતા; અમદાવાદના વલ્લભ અને સંધેસરનો ભાટ પ્રીતમ; તે સંવત ૧૮૦૦ ના છે છેલ્લા અને સંવત ૧૯૦૦ ના પ્રથમ પાદમાં અસ્તિત્વ ધારતા હતા એવું નિર્ભિયપણે મનાય, એમ આગલા ચરિત્રકારોના કહેવાથી તેમજ તેઓના ગ્રંથના વરસો ઉપરથી સિદ્ધ થઇ શકે છે. ભકિત અને જ્ઞાન એ બે વિભાગ તે બંનેના ગ્રંથો ના સમાનપણે કરાય; બંનેની ભકિત વિનયવાળી અને કવિતા પણ સમગ્ર રીતે લેખીએ તો "સાર્થ રસભરી, જોશથી ઉભરાતી, કોમળ, સરળ અને અલંકારથી ભરપુર" છે. અગર જો તે સમયની ભકિત શ્રંગારીજ હતી, છતાં એ ચેપ બંનેને લાગવા પામ્યા ન હતા. પ્રથમ વલ્લભ વિષે લખીએ તો તેને તો એમ બનવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે બાલ્યાવસ્થાથી વૈશ્નવી સંપ્રદાયમાં ઉછરેલા અને સમજણ ખીલ્યા પછી તે સંપ્રદાયના દોષો પોતે સંપૂર્ણ સમજી ગયો; તે એટલે અંશે કે પક્ષાપક્ષી ભાવ, નીચ ઉંચ ભાવ ઇત્યાદિ જે સંપને હાનિકારક યોજના, પૈસા અને કીર્ત્તિને લોભે, ધર્મગુરૂઓ કરી બેઠા હતા તે સઘળીની સામે અખા નીસમાન ધર્મ-યુદ્ધ માંડી બેઠો; અને છેવટે પોતે વૈષ્ણવ મટી, શકિતનો ભકત બની ગયો, તે એવો ખરા દીલથી બન્યો કે હજી પણ એનાં કાવ્યો વાંચતાં અમુક જાતથી "વડક" ઉભરાઇ જતી કવિતામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કોઇ પ્રસંગે વાંચનારને વીરરસ, અદ્‌ભુતરસ, શાંતરસ ઇત્યાદિ અનેક રસમાં ઝંપલાવે, એવી સમર્થ જોવામાં આવે છે. જગજાહેર દંતકથા ફરી લખવાથી ચર્વિત ચર્વણ થાય અને તેમાં કાંઇ લાભ નથી માટે તે દુર રાખી એટલું બોલવું બસ છે કે તે સમય આવા કીસ્સાઓને અનુકુળ પણ હશે.

શિવાજી અને ઔરંગઝેબના મરણ પછી ઘણે વરસે મરાઠી રાજ્યના સ્થાપનાર બાલાજી વિશ્વનાથના મરણ પછી, અને પાણીપતના છેલ્લા દારૂ

"ણુ યુદ્ધ ૧૭૬૧ પૂર્વે જે સંકટમય કાળ વરત્યો તે વખતે કાંઈક મરાઠા રાજ્યકર્તાને ધર્મ પ્રત્યે તીવ્ર લાગણી પ્રદર્શિત કરવાનું બની આવવાથી ગુજરાતની હિંદુ પ્રજા સઘળી સ્વધર્મના અનુષ્ઠાન પ્રત્યે ઉત્તેજીત થઈ હોવી જોઈએ. એવે વખતે કાંઈ ક્ષુભિત હૃદય પણ થયું હશે, તે બે પ્રકારેઃ—એક તો ધર્મને પુનરૂજ્જિવિત કરવાને કારણે; અને બીજું ઉપાધીભૂત ાવધીકર પુરૂષોના ત્રાસને કારણે. આવે વખતે ગુરૂઓ જે જે અખા તથા પ્રેમાનંદના સમયથી થતા આવેલા, અને જે જે મતમતાંતરની સ્થાપના થઈ હતી તેના અગ્રણીઓ બનતા આવેલા તેનું થોરેઘણે અંશે વર્ણન અખાના યુગમાં આવી ગયું. ઉપરાંત એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેઓ પોતાનો અર્થ સાધવા નિરંતર તત્પર રહેતા. ઘણે ભાગે તેઓ વંશપરંપરાથીજ ગુરૂપદ ભોગવતા હોતા હોવા જોઈએ, એટલે ગુરૂ અને શિષ્યભાવ દ્રઢ રીતે સ્થાપિત ટકયો રહે; પરંતુ એમ કરવા જતાં એક હાની એ થઈ આવી કે તેઓ વિદ્યાભ્યાસ છોડી દઈ, માત્ર એજ આજીવિકા—સાધન મુખ્ય છે એમ માની લોકો ધર્મને બહાને સધર્મ કર્મ ઈત્યાદિથી રહેલા હશે તોપણ ગુરૂએ નામ પડતાંજ, અંધપરંપરા ન્યાયે માનપુરઃસર તેઓની પ્રત્યે જોશે અને વર્તશે; એમ દ્રઢ વૃત્તિ રાખી ત્રાસ અનેક પ્રકારે પોતાના આચરણમાં બતાવવા લાગ્યા. આવા અનાડીપણા સામે સર ને ટક્કર ઝીલવાની હામ હોતી નથી, તે તો યુગનો સ્વામી થવાને લાયક, "કારલાઈલ" ના કહેવા મુજબ જનસમુદાયનો નાયક થવાને પાત્ર, સુધારાના ઈતિહાસમાં પ્રગટ થતા પ્રસિદ્ધ ચરિતવાળા "કરસનદાસ મુળજી" ની સાથે તુલના કરવા યોગ્ય, એવા ગુરૂઓને ઝંપાપાત કરનાર તો એક અખો ભકત અને બીજે નંબરે ગણીએ તો વલ્લભભકત એ બે નીકળ્યા. એની માન્યતાજ એવી હતી કે કલી કાંઈ ખાસ યુગ છે, અને તેનું મૂર્તિમાન રૂપ વ્યવહારમાં જડતું નથી એવું નથી: પરંતુ એવા અનર્થ પરંપરાના કર્તાએજ કલિનું એક સ્વરૂપ સમજવું. કહે છે કેઃ— "વિપરીતધારી વેષ ને હો બહુચરી અનર્થ કરે છે રાજ" ઈત્યાદિ. એવે વખતે ગુરૂઓ જ્યાં લોકો ભોળા ભાવે તેમની સેવા કરવા તત્પર હોય ત્યાં અથવા લોકોની આસ્થા પુરણ જામેલી રહે એવા અનેક પ્રકારના ઢોંગ કરે તે ફળીભુત થાય, એવે એવે સ્થળે પોતાનો ઈલમ ચલાવવા માંડયા. આ ઈલમમાં મુખ્ય સાધન જ્યોતિષ થઈ પડયું હોવું જોઈએ. કારણ કે જોશીનો ધંધો વધારે અધોગતીને પામ્યો હોય એમ વર્ણન થયેલું વાંચવામાં આવે છે. સામળે જ્યોતિષીનો ઉદ્યમ કરી નિર્વાહ કરનારને સારી પંકિતના લેખ્યા તે પણ વાત ખરી; કેમકે એ ધંધો સત્ય શોધવાનો અને અમુક સમષ્ટિની વ્યષ્ટિ પરત્વે થતી અસરને ઓળખી તે ઉપરથી ભવિષ્યનો વર્તારો પાડવાનો છે; છતાં કેટલાકના હાથમાં ગેરઉપયોગ પણ થયો હોય. કાં તો નહીં તો વલ્લભ અને પ્રીતમ બંને એક

સરખે અવાજે તેને ધિક્કારનાં વચનવડે અધિક્ષેપ કરવા ઉઠત નહીં:–
"કથા કહે કુપાત્રને હો બહુચરી, ગમે જોશીના જોશ;" (વલ્લભ) "ગમે
ગરોડા જોશ પોમલીઓ કર જોતી:" (પ્રીતમ).

ધર્મને બહાને તો કંઇક ઢોંગ મંડાયા હતા એ વાત નિર્વિવાદ છે.
કેટલાક ગુરૂઓ સારી વૃત્તિના નહી તેથી લોકોને તેઓ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઘ
ટી ગઇ; એ પણ નિ:સંદેહજ છે. તેમાં અખા વલ્લભની એક કોટિ ત
થા ધીરા પ્રીતમ (ભાટેભાટની) બીજી કોટિ; અર્થાત્ અખા વલ્લભ જેવા
ને ગુરૂઓ માત્ર નડતરરૂપ ભાસતા અને ગુરૂ તે સત્યય સ્પષ્ટ અને રૂજુ
પણે સમજાવનાર એક લાખમાં માત્ર જાણે એકજ હોય નહીં એમ ભા
ન કરાવતા, ગુરૂ વિના ચલાવવા ભલામણ કરે છે અને જ્ઞાન તો ગુરૂ
ગમ્યજ છે એ સૂત્રની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરવા તત્પર થયા હોય એમ જ
ણાય છે. ધીરો અને પ્રીતમ વીગેરેની પંક્તિના જનો, જેને ગુરૂથી કંઇ
લાભ થયો અને જે લાભ સાથે એટલું ઉમેરવા તક લેવી જોઇએ કે
અખાને પણ થયેલું છે છતાં તેણે એવા ગુરૂ શોધવાની ઘણી વિકટતા,
તેથી કોઇને ખાડામાં ન પડવા દેવાના સારા ઉદ્દેશથી તેણે એ વીશમ
માર્ગ લેવા ભલામણ સરખી પણ ન કરી–તેવાઓએ ગુરૂનાં લક્ષણ આ
પ્યાં કે જે વિષે વધારે વિસ્તારથી આગળ લખવાનું છે, તે લક્ષણવાળા
ગુરૂઓ મળે તોજ ગુરૂ કરવા, એ વાત બંને કોટીને સમાન ભાવ ધરા
વવાનું કરી મુકે છે. ટુંકામાં તેઓનો ક્રોધ, લોભ વગેરે દૂષણોથી ભર
પૂર સ્વભાવજ તેઓને નાલાયક બનાવવા સમર્થ હતો કૃષ્ણારામ કવી
ગાય છે તે પ્રમાણે:–"શાસ્ત્ર તણી નહીં સાન વામ મારગે વાલે; કરીને
મદિરાપાન મોટા થઇને મહાલે; મારણ મોહન જાર ઉચાટ ન આરાધે;"
ઇત્યાદિ ગુણોવાળા જો ગુરૂઓ થવા માંડે તો અવશ્ય તેઓ પોતાના
અંતેવાસી તરીકે માત્ર મૂર્ખ જનોજ મેળવી શકે. ખરા ભકત
કે ભણેલા અથવા ડાહ્યા માણસો તો તેવાઓનો ત્યાગજ કરે.

આટલી વાત ગુરૂપરત્વે કહી તે માત્ર પ્રીતમદાસની કથા ઉપરથી
આડે રસ્તે જઇને સમયની સંસ્થાને સંબંધે જે જે ચર્ચા વચનો યોગ્ય
ગણ્યાં તે કહેવાના આશયથીજ. સમયની સર્વ સંસ્થા પરત્વે તો કૃષ્ણા
રામનાં વચનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપર ટાંક્યાં છે તેમાંથી ઘણું પ્રાપ્ત થઇ
શકે, પરંતુ પ્રત્યેકને માટે આવો સ્થળ રોકવા માંડીએ તો અપ્રસ્તુત
પણાનો દોષ વ્હોરી લેવાનો બની આવે માટે તે કવિતા પોતેજ, એ
માટે બસ ગણી, પ્રીતમદાસ વિષે બે બોલ કહેવા તરફ વળવું ઠીક છે.
બ્રાહ્મણ તેમજ બીજા અતિથિનો પૂર્ણ સત્કાર કરવો જોઇએ; અને
બ્રાહ્મણને તો માનપૂર્વકજ રાખવા જોઇએ, એ સનાતન ધર્મ મનાથાથી
સર્વ કોઇ એ પ્રમાણે કરતું એમ તો ન મનાય; પરંતુ સારા આચાર

વાળા અને ભકિતભાવધારી પુરૂષો એ પ્રમાણે વર્તતા એ પણ જોવામાં આવે છે. વિદ્વાન લોકોની સંખ્યા ઘણી થોડી અને સદધર્મનું શીક્ષણ આપે એવા શાસ્ત્રી કે પુરાણી ડાહ્યા માણસો પણ વિરલા; વળી સંસ્કૃત ભાષાનો તો અભ્યાસ છે કે બંધ થવા આવ્યો હતો એમ કહેવું પણ અયોગ્ય નહી ગણાય; તો એવે એવે કારણે જીજ્ઞાસુ વર્ગ ધર્મ માટે શિક્ષણ લેવાનાં ફાંફાં મારતા, જ્યાં ત્યાં ભરાય એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. પ્રીતમદાસ આ પ્રમાણે "બ્રહ્મનિષ્ઠ સાધુઓનો આદરસત્કાર કરવામાં મોળો પડયો ન્હોતો." સ્થિતિ દુર્બળ હોય કે ન હોય, પરંતુ ધર્મ એ પરમાર્થ સાધક; અને બીજાં બધાં વ્યવહારિક શ્રેયઃસાધક; એટલે ધર્મ માટે અર્થનું અર્જન અને ધરમાર્થેજ અર્જીત કરેલાં અર્થનો વ્યય એ સશાસ્ત્ર વાત, રૂઢિથી ચાલી આવેલા હોવાથી પ્રીતમે તે પ્રમાણે વર્તન કરવા માંડેલું. આ વખતે એટલું એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાં જેવું છે કે વેદાંત વિગેરે સામાન્ય રીતે વૈરાગ્યનું જ્ઞાન તો મુખથી અપાતું તેમાં કોઇ રીતે ગ્રંથોની આવશ્યકતા રહેતી નહીં. અખાએ પણ એવી રીતેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય એમ કહેવાય છે; અને પ્રીતમ પણ એ મુજબજ. તો પછી એવી રીતિનો બોધ કરનાર, કથા શ્રવણું કરાવનાર અને કથાનું શ્રવણ કરનાર શ્રોતાજનોનો સમુહ એ બધું પરંપરા બંધાયલું હોવાને લીધે જે શ્રેણિયે પૂર્વજો ગયા આવ્યા તેજ શ્રેણીયે વર્તવું એવા નિશ્ચય વાળા જનો હજી પણ ટકી રહેલા હોવાથી—હોવું જોઇએ; પછી થોડે અંશે હોય કે અધિક અંશે, એ સિદ્ધ નથી. આવામાં કેટલાક ગુરૂઓ પાખંડી ને ધૂર્ત હોય તો તેના શ્રોતાઓ અને અનુયાયીઓ અંધ પરંપરા ન્યાયે વર્તનાર હોયજ. સંસ્કૃતનું પણ અધ્યયન કરનાર અને તેમાં પણ વ્યાસ સૂત્ર ઉપરનું શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય વાંચનાર વર્ગ ગમે તેટલો નાનો પણ અસ્તિત્વમાં હતો; અને ષડ્દર્શન ઉપર પ્રીતિ તેમજ તેમાંના પ્રત્યેક તરફ ખેંચતાણ કરનાર સમુદાય પણ હશે કે જે ઉપરથી અખાનાં વચનો "ષડ્દર્શનના જુજવા મતો" ઇત્યાદી. અને "શબરી સંસ્કૃત ભણી હતી કયાં ભાઇ," ઇત્યાદી. આ સમયને માટે પણ યથાર્થ નીવડતાં. આવી સ્થિતિ છતાં પણ ષડદર્શનના અનેક ગ્રંથો માંહેથી કોઇ એકનું પણ પદ્યાત્મક ભાષાંતર કરેલું જોવામાં આવતું નથી. માત્ર પુરાણોના ઇતિવૃતો તથા અનેક આખ્યાનો થયેલાં છે. તેમજ સ્કંદોનાં ભાષાંતર કરાયાં છે. કોઇએ વેદાંત સુત્ર કે યોગવાસિષ્ઠનું કાવ્ય કે ગદ્ય રૂપે ભાષાંતર કરી ગુર્જરગિરાના સાહિત્યમાં એ પ્રકારે અભિવૃદ્ધિ કરી જણાતી નથી. નરહરી કવિના ગીતાજીના ભાષાંતર તથા ધીરા ભકતના યોગ ઉપર વ્યાખ્યાન ઉપરાંત ભાગ્યેજ અન્ય કવિની એ દીશામાં કૃતિ હાલ તો જાણુવામાં હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે (૧) કાંતો ષડ્દર્શન વિગેરેને શુષ્ક માની

તે જનસમુદાયને સામાન્ય રીતે હીતકર ન માન્યાં હોય અને પુરાણો-દ્રષ્ટાંતો વાદો ઇત્યાદિ વડે તે કાર્ય કરવા સમર્થ છે એમ માન્યું હોય; (૨) અથવા તો તે વિષય અને દુખથી ગ્રાહ્ય કરવા યોગ્ય ગ્રંથોના શિખવનાર થોડા રહ્યા હોય ગમે તે હોય પણ તે બધા પ્રત્યે માત્ર આણુસમજની શ્રધ્ધા રહેલી હોવાથી દુરાગ્રહ વધવા લાગ્યો, અને કોઇ સ્થળે અનાદર વધવા લાગ્યો. શુષ્કવેદાંત કે નિરર્થક કર્મ મીમાંસા, નીરસ સાંખ્ય ન્યાય કે વૈશેષિક મતો તેમજ આયાસજનક યોગ, એ બધાં દુર રહ્યાં અને તે સર્વનું દોહન-ગીતા અને પુરાણ ગાથાનું તેમાં સમાયેલા જે પ્રેમભાવ તે ભકિતનું-સાંખ્ય અને સજીવ સ્વરૂપ બન્યો. તે એટલે અંશે કે અમુક યુગો સુધી તો એજ પ્રેમશુદ્ધ રહ્યો પરંતુ કાલક્રમ કરીને તે ગદાપતીત ભાવ પામ્યો. વીચાર વીચારમાં ભેર છે; મત મતમાં ફેર છે; અને રૂચિ ભિન્ન ભિન્ન છે; એટલે શૃંગારી પ્રેમની ઉચ્ચતર ભાવના માનનારા લોકો પણ નીકળી આવે કે જેઓ તે પ્રેમને સમયાનુ કૃળજ છે એટલું માન આપવા ઉપરાંત, એમ પણ ધારે કે તે છેવટે શુદ્ધતર ભકિતમાં લીન થાય છે; પરંતુ તે વાદવિવાદ સાથે અહીં કાંઇ પ્રયોજન ન હોવાથી તે એક તરફ મુકવું યોગ્ય છે. ટુંકામાં એટલું તો સચજ છે કે એ પ્રેમભાવ અધિક પરિણામ પામ્યો; અધિક વિકારવાળો થયો અને કાળ બળે તો પછી પરિણામ અને વિકાર એ બે વિરાગમાં શોભે કે સંભવે નહિં. અને બીજી રીતે પણ જો મુકિત એજ ઇષ્ટ વાત હોય તથા સાંસારિક પદાર્થોથી જન્ય નથી એ વાત અનુસંધાને હોય, તોજ પ્રેમ એ રાગ હોય દ્વદ્વનો ભાગ બને, માટે અગ્રાહ્ય ગણાય; નહીં તો કાંઇ વિરોધ નથી. એ સમયમાં વ્યવહારિક પદાર્થોથી જન્મ અને તેને વીરોધી કોઇ રીતે નહીં-એવું ભકિતથી મુકિતનું લક્ષણ માનવામાં આવ્યું હતું તો પછી ષડ્દર્શનની સામુ જોવા પ્રયોજન નથી રહેતું એટલુંજ નહીં, પરંતુ ષડ્દર્શન તો માત્ર સંસ્કૃત ભણેલા જ્ઞાનને અર્થેજ અધ્યયનનો વિષય બનાવતા. આવે વખતે લોકો પ્રાકૃત ઉપર આધાર રાખવા લાગ્યા અને નરસિંહ પ્રેમાનંદ વગેરેનાં વિખ્યાત કાવ્યો પ્રત્યે પ્રેમ વધ્યો. સારા હૃદયવાળાઓ પુરાણો ઉપરથી શુદ્ધ પ્રેમવાળી ભકિત અને તે નહીં તો કેવળ જ્ઞાન એજ આવશ્યક માની, તેવી જાતીની કવિતા રચી સ્તુતિનો લાભ સાધવામાં રોકાયા. સામાન્ય જનો ઠાઠ અને બાહ્યરના ડોળ આડંબર વીગેરેથી મોહિત થયા; અને પરિણામે તેઓ તે પ્રકારનાં કાવ્યો રચી પોતાની ભકિત પ્રગટ કરવા લાગ્યા. સમાન્ય જનો અવ્યકત કરતાં વ્યકતથી અધીક પ્રસન્ન રહે છે અને તેઓનાં હૃદય જેમ વૈદ્યુતિક શકિતથી પુર્ણ લોહચુંબક જેવો પદાર્થ અસમાન ગુણવાળો હોય તોજ અન્ય પદાર્થોને આ કર્ષે એ ન્યાયે શુષ્ક હૃદય અને શુષ્ક વેદાંત (દર્શનો માહેનું) એ સજાતીય ગુણ અથવા સમાન ગુણ બંનેમર તો

ગણાવાથી આકર્ષણશકિત ઉત્પન્ન થઇ શકિત નથી; તો તેવાં હૃદયોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષય તો કેવળ રસવાળો હોવો જોઇએ. એ માટેજ આ ચાર પાંચ સૈકામાં શ્રંગાર પ્રધાન ભકિતભાવ પ્રાદુર્ભૂત જોવામાં આવે છે. ભકિતનું વિષય પણ અવ્યકત કે અગ્રાહ્ય, નિરગુણ, નિરલેપ, નિરાકાર, એવો નહીં; પરંતુ વ્યકિત કૃષ્ણ પરમાત્મા, અથવા ઇશ્વર શકિતનો ગમે તે અવતારિત અંશ. અંશ ગમે તો નર કે નારી. ઇશ્વર અર્ધાંગે જાયા સમેત છે, એટલે એ વ્યકત સ્વરૂપ કૃષ્ણ-રાધા, શિવ-ગૌરી ઇત્યાદિ બધાંનું ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. કદાચ કોઇને વળી કેવળ શકિતસ્વરૂપ રૂચીકર જણાયું તો તેણે શકિત નારી સમાન, ગણી તેને આદ્યજનયિત્રી ગણી તેની ભકિત પ્રદર્શિત કરી હશે. પરંતુ હાજરા હજુર દેવ દેવીઓ અધિક અંશે રૂચીકર મનાય એ સિદ્ધ છે.

[પ્રકરણ ૯ મું.]

સમયને અનુકૂળ પ્રાકૃત લગભગ થઇ ગયું હતું, તેમજ હિંદી ભાષા ઉપર પણ લોકોની પ્રીતી થોડીઘણી થઇ હોવી જોઇએ: કારણ કે કાવ્યની રચનામાં ઘણાખરા પ્રસ્તુત સૈકાના લેખકો હિંદી, વ્રજ ઇત્યાદિ ભાષાની કવિતા રચે છે, એટલુંજ નહીં પણ રાગ, તાલ પરત્વે જોઇશું તોપણ પ્રાકૃતમાંથી લીધેલા ઘણાખરા છે. સારંગ, મારૂ, કાનડો, પદ ઇત્યાદિ રાગો તથા રૂપક, ચોતાલો ઇત્યાદિ તાલ સંસ્કૃતમાં ન હતા પરંતુ થોડે ઘણે અંશે જયદેવ કવિના હાથથી રચાયેલા અને તેથી ઉત્પન્ન કરાયેલા પ્રીતિના ચેપ વડે જાણે પ્રાકૃત હિંદી વગેરેમાં ઉતાર્યું હોય નહીં તે પ્રમાણે જે જે રાગ તાલ વગેરેએ આધુનિક ભાષા-દુહિતામાં છે તેનું અનુકરણ કરવું આ પ્રસ્તુત વિષયના યુગના કર્તાઓએ ઉચીત ધાર્યું. વલભ ભટ પણ એજ પ્રમાણે કરી ગયેલા છે:-

(રાગ મારૂ; તાલ રૂપક.)

" એતો મ્હારી અરજ સુણજો, મ્હારા રાજ:—એ૦
શ્રી સલખનપુરી સાહેબા હો રાજ,
મેં બીન દામ ગુલામ નામરો:
એ માહારા શીરતાજ, મ્હારા રાજ—એ૦
બીપતી બીડારન ત્રીપુરે તારણ,
સુ[illegible]ર ણ શ ખ ર રાં કા જ;
બ હુ ચ ર બા ળી, બો હે બ ર દા ળી.
વલભ ગરીબ નીવાજ: માહારાજ.—એ૦ "

આ સમયમાં થઇ ગયેલા રણછોડ ભકત, રઘુનાથદાસ ઇત્યાદિ નાના કવિઓ તો "રાધા વીવાહ" "ઓધવજીનો સંદેશો" વગેરે અનેક કૃષ્ણ ભકિતની કવિતા રચી પોતે સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ કરતા ગયા, અને સાથે ધર્મની આસ્થા વધારતા ગયા. નરભેરામ જેવા તો સામળની જેમ નીતિ, પ્રેમ વગેરેના વિષયો ઉપર લખી સામાન્ય વર્તન પ્રયોગ વ્યવહારે પક્ષે દર્શાવવાનું યોગ્ય માની રહ્યા. પરંતુ આ બધાઓ નાના પ્રકાશવાળા ગ્રહોનું પરિભ્રમણ પુરાણ ધર્મરૂપી સૂર્યની આસપાસ હતું એટલુંજ નહી પણ અખો, સામળ, નરસિંહ, પ્રેમાનંદ ઇત્યાદિ કવિ શીરોમણીની આસપાસ પણ હતું એમ માની શકાય. દ્રષ્ટાંત તરીકે અખા તથા સામળની ઝોક મિશ્રિતપણે નરભેરામમાં જોવાય છે તેઃ—

"નથી મૂર્તિકામાં પ્રભુ, નથી પાતાળમાં પેઠો;
કનકની મૂરતિ કરે, નથી ઇશ્વર મહી બેઠો;
નથી ઘોરોમાં પીર, નથી [illegible]નોને દેરે;
અસલ જુવે નહી કોય, સઉ નકલોને હેરે;
છે રામ નામ અક્ષર અસલ, બીજું નકલ કહેવાય છે;
કહે નરભેરામ ગુરૂ થકી, પ્રેમે પ્રગટજ થાય છે.

આ બધા કયારે ચોકસ અસ્તિત્વમાં હતા તે વિશે વિશેષ શોધ થયેલી નથીઃ તોપણ એ આ પ્રસ્તુત યુગના અમુક ભાગમાં થયેલા હોવા જોઇએ. તે ધારણાથી અહીં તેઓ વિષે બે બોલ કહ્યા તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય. આ યુગના કવિ વિષે એટલું કહી શકાય કે તેઓ સામળ ઇત્યાદિની પેઠે બ્રાહ્મણ હતા એમજ નહી, પરંતુ ભાટ વગેરે જ્ઞાતિમાંથી પણ હતા. કપડવંજ તાબે તોરણાનો વણિયો કવિ રણછોડ ભકત તે અને રઘુનાથદાસ એ તો સામાન્ય રીતે કૃષ્ણ રાધિકાની શણગાર સમેત મૂર્તિનું કથન કિર્તન કરનારા હતા. તેઓના ગ્રંથો પણ ઝાઝા બહાર પડેલા નથી અને કવિ તરીકે બીજા વર્ગમાં માત્ર દાખલ થઇ શકે એવા છે. પરંતુ ઉપર કહેલ નરભેરામ તથા ભરૂચ જીલ્લામાં આવી રહેલા આમોદના બ્રાહ્મણ ગોવિંદરામ સમયની સંસ્થાને ઠોક મારતાં વચનો કહેનાર હતા એમ થોડે અંશે કહ્યું હોય તો અયોગ્ય નહીં મનાય. તેમાં પણ ગોવિંદરામે તો તેના સમયના ચારે વર્ણનું પોતાની મતિ અનુસાર વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપયોગી થઇ પડશેઃ—

"પ્રથમ કળીજુગનાં બ્રાહ્મણના લક્ષણ કહી સંભળાવું જીરે
ઉત્તમ જાતી માણુસ થઇને કરશે મદિરાપાનજીરે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.
ભૈરવ આદિ દેવને ભજશે, નહીં ભજે ભગવાનરે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

ગાયત્રી સંધ્યા પરહરશે, કૃષી કર્મ તે કરશેજી;
બ્રાહ્મણી ખેતર ભાત લઇ જાશે તે ખાઇને પેટ ભરશેરે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

માજમ મફર લસણ પલાંડુ ખાશે ખાંતે ખાંતેજીરે;
ભાંગ અફીણ ઘુંટીને પીશે; કરશે ફેલ બહુ ભાતેરે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

કન્યાઓના પૈસા લેશે, દેશ પરદેશે દેશેજીરે;
શાસ્ત્રી પુરાણને ભણુવા મેલી, વૈદાં કરી ધન લેશેરે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

... ...

ચોરે ચકલે બેસી દવાજ્વર નારી કથાઓ ગાશેજીરે;
કોસબોખના પાણી પીશે, બીજાને પણ પાશેરે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

શમદમ તપ શાંતિ શૌચાદિક, એ બ્રાહ્મણના ધર્મજીરે;
તેનો ત્યાગ કરીને દ્વીજર, કરશે કુડાં કર્મરે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

હવે ક્ષત્રીય માટે લખે છે તે:—

"જીવદયા કરવી ક્ષત્રીને, તે કરશે જીવ હીંસાજીરે;
ચોરી ચાડી ખાતર પાડી, ભેળાં કરશે પૈશારે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

રાજાને રાજાના ચાકર લાંચ લોકની ખાશેજીરે;
જુડી જુડી સાખ્યો પુરી, અવળા ન્યાય તોળાશેરે."
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

પછી વૈશ્ય વિષે કહે છે તે:—

"સાચા ધર્મને ખોટા કહેશે ખોટાને સત્ય ગાશેજીરે;
ઉત્તમ જાતિ નાતરૂં કરશે, નહીં ખપે તેનું ખાશેરે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

કેટલાંક માણસ દીકરીઓને બાળપણામાં હણશેજીરે;
પરણાવ્યાનું દામ ખર્ચ્યાની દાઝે પાપ નહીં ગણશેજીરે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

કુડાં રાખશે કાટલાં ઘરમાં લોકને ઠગવા સારૂંજીરે;
ઓછું દેશે અદકું લેશે કરે કર્મ નઠારૂં રે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

કન્યા. કેરૂં દામ ન લેવું તેનું ફળ છે મોટુંજીરે;
તે કન્યાના પૈસા લેશે, કરશે કર્મ બહુ ખોટું રે;
કળીજુગ આવ્યોજીરે.

સાસુની શીખામણ વહુઓ અંતરમાં નહીં ધારેજી રે;
માતાને વહુ નિત્ય દબાવશે તોએ પુત્ર નહીં વારેરે;
કળીજુગ આવ્યોજી રે.
સાસુ કેરાં મેણાં ઉપર વહુ મેણાં બહુ લાવેજી રે;
દીકરાં સમજી રાજી થાશે સાસુ નણદી રીસાવેરે;
કળીજુગ આવ્યોજી રે.
ધણીને વહુઓ ધોકે મારશે, પરનર દેખી રાજીજી રે;
નારી પતિને શીખામણ દેશે, તેને કહેશે પાજીરે;
કળીજુગ આવ્યોજી રે.
સસરા સાળાને ત્રેવડશે, ભાઇઓ સાથે વેરજીરે;
બેન ભાણેજ ઘેર આવશે, તો લાગશે કડવું ઝેરરે;
કળીજુગ આવ્યોજી રે.
જંત્ર મંત્ર ને દોરા ધાગા ઘેર ઘેર કરતા ફરશેજીરે;
ત્યાગ વૈરાગ ને ધ્યાન ભજન સો, ત્યાગ કરી ધન હરશેરે;
કળીજુગ આવ્યોરે. ઇત્યાદી.

આ પ્રમાણે ચિત્ર ઓળખનાર કવિ વ્યવહારનાં સ્વિસ્તર વર્ણનમાં પ્રવેશ કરી રંગો ચિત્ર વિચિત્ર ભરી સંસ્થા પ્રદર્શિત કરે છે. તે વખતે સ્ત્રીઓમાં કુસંપ તો હાલ અને આગલા ઘણા જમાનાની માફક હશે; અને સાસુ વહુના ઝઘડા ઘણે સ્થળે વગોવાતા જોવામાં આવતા હોય પણ ખરા. હવે બે કલપના સંભવે (૧) કાંતો તે સમયમાં પ્રકાશ કરતી ગુણવાળી બાજુ આછા રંગની થોડા વિસ્તારવાળી હોવી જોઇએ. અને (૨) કાં તો તે અધિક વિસ્તારવાળી કરવાના હેતુથી આ કુમાર્ગ ગામીઓ સામે ઉગામેલો ચાબક તેઓનું એવા વિષયથી રક્ષણ કરે, એ માટે એકજ બાજુ ચિત્રેલી છે. કદાચ એમ પણ હોય કે બાળ લગ્નની રૂઢી અતિશય ઉગ્રપણે પ્રવર્તતી હોય તો પરિણામ ઘણાં ત્રાસદાયક થવા સંભવ રહે. તો વિધવાઓ વધી પડે; અને બીજું કજોડાનો ટોટો ન રહે. આ સ્થિતિ હશેજ એમ અનુમાન વલભનાં કજોડાંના ગરબા ઉપરથી કરવું નિર્બાધિત માની શકાય. કજોડાના ગરબામાં વલભ ભટે ઘરડો ધણી અને બાળક અણસમજુ કન્યાના વિવાહને ફીટકાર કર્યો છે, તો તેથી ઉલટું પણ બાળલગ્ન હતાં તે ખરૂં હોવુંજ જોઇયે. બાળલગ્ન વિષે આ સમયના બીજા એકાદ કવિના લખાણમાં વાંચવામાં આવે છે અને એ પણ સ્વાભાવિક છે કે તે બંને નિષિદ્ધ પક્ષો પ્રવર્તતા હશે, કારણકે પૈસો ઘણા સંકટથી રળી શકાતો; ધંધો ઉદ્યમ હતો નહીં, શાસ્ત્ર અને ધર્મને દુર ત્યાગ કરી દીધાં હતાં; સંપ હતો નહીં તેથી સારી શીખામણ આપનાર પણ મળવા દુર્લભ; એ વિગેરે કારણોથી બાળલગ્ન, કજોડાં ઇત્યાદિના વગોણાં અધિક અંશે હતાં, એમ કહેવામાં દોષ નથી:

ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થતા અન્ય લઘુ કાવ્યકારોની ગણના કરીએ તો ધનદાશ, રાજે, રામકૃષ્ણુ આદી આધુનિક હરિભટ એ સર્વ એક શ્વાસે એક કોટીમાં મુકવા યોગ્ય છે કારણકે તેઓનાં કાવ્યો ઘણે ભાગે વૈષ્ણવી સંપ્રદાયનાં હોઇ રણછોડ ભકતની જેમ રાધાકૃષ્ણની સ્તુતિ અને કિર્તન કરનારાં જોવામાં આવ્યાં છે. એજ રીતે ગોવીંદદાસ વિષે પણ કહી ગયા પરંતુ તે બધા વિષે આ ઉપરાંત સાહિત્ય કે ધર્મ પરત્વે પ્રસ્તાવ રચતી વેળા અધિક કહેવા યોગ્ય નથી માટે આટલા બોલો લખી તેમને પતાવી દેતાં તેનીજ પંકિતમાં વિરાજમાન થતા દ્વારકાંને વિષે કંઇક કહેવું ઠીક મનાશે. ડાકોરનો રહીશ વિષ્ણુ ભકત હતો અને આ પ્રસ્તુત સમયમાં અસ્તિત્વ ધારતો હતો એટલું ચોક્કસ કહેવા ઉપરાંત તેના જન્મ મરણનાં વર્ષો વિષે તો માત્ર અજ્ઞાનજ પ્રકટ કરવું જોઇએ. સમય સમયના કવિ વિષે લખનારને એક નડતર વાત મુખ્યત્વે કરીને એ રહેલી છે કે અમુક અમુક કવિ કયે વર્ષે મરણ પામ્યા, તેના ગૃહ સંસારની સ્થિતિ શી હતી; તેનો અભ્યાસ કેટલો, કયાંથી, અને કેવી રીતે એ વિગેરેની સંપૂર્ણ તો શું પણ સંતોષકારક હકીકત પણ તેઓની કવિતામાંથી નીકળતી નથી; ત્યારે બહારની દેશકાળની સ્થિતિ ઉપરથી માત્ર અનુમાન કરાય તો એ સિદ્ધ થયા તરીકે મનાયજ નહીં. તેમ તેના સંબંધી કે કોઇ ગામના બીજા રહેવાશીઓ તરફથી કાંઇપણ તેમને વિષે લખાયેલું તો શેનુજ હોય તેઓએ રચેલા ગ્રંથો એકંદરે કેટલા છે તે સર્વેનાં નામ સરખાં પણ જાણવાનું કામ વિષમ છે, તો પછી તેમાં સર્વમાં શું શું લખેલું કે લખાણ ઉપર અવલોકન વિવેચનની તો વાતજ શેની કરવાની? એવી જ્યારે સાહિત્યના ઇતિહાસની સ્થિતિ છે ત્યારે વર્ષને આધારે અનુક્રમે કવિને એક પછી એક ઉતારતા જવા તથા પ્રસ્તુત વિષયની પુષ્ટિને અર્થે તેઓનાં કાવ્ય કથનનું દોહન કરવું, તે પણ વિષમજ ગણાય. માટે ક્રમ જે રાખ્યો છે તે એટલો કે સમય ઉઘાડનાર તથા સમાપ્તિએ લાવનાર એ બે બરાબર યથાસ્થિત રહે, અને વચલ કાળના થઇ ગયેલા કવિમાંથી પંકિત પાડી, લખાણની વસ્તુ તેમ મર્યાદા ઉપર આધાર રાખી, તેઓ વિષે બને તેટલું યથામતિ વિવેચન કરવું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

એટલું સામાન્ય રીતે કહેવું જોઇએ કે, આટલા કવિઓ વિષે જે જે ચર્ચા કરવામાં આવી, તેમ જે પૂર્વ યુગના કવિ થઇ ગયા, તેમાં ઘણાખરા કવિઓ ચારૂતર ભૂમિના રહીશ હતા, એમ કહી શકાય. કાઠીયા વાડના તો માત્ર આદ્ય કવિ નૃસિંહ મેહેતા અને તે પછી થયેલા સ્વામી

નારાયણુ સંપ્રદાયના કેવળ વેદાંત માર્ગ ફેલાવનાર મનોહર સ્વામી જેવા શંકર ઇત્યાદિ જેવા ગણ્યા ગાંઠયા નીકળી આવે; અને એજ પ્રમાણે થોડા કવિઓ ભરૂચ, સુરત ઇત્યાદિ ગામોના ગણી શકાય. તે મુજબ દ્વારકો કવિ દ્વારિકાદાસ—આ સમયનો અને ભાલેજ ગામ તથા ડાકોર વચ્ચે રહેણાક રાખનાર હતો. તેણે રાધાકૃષ્ણનાં શણગાર ઇત્યાદિ કીર્તન કર્યાં તે ઉપરાંત એક નવો માર્ગ પોતા માટે શોધી કાઢયો તેથી જરા અધીક માનપૂર્વક તેને ઉતારવો ઉચિત છે. તેણે રૂતુ પરત્વે શણગારનું ગાન કરતાં જે વસંત વર્ણન કરેલું છે તે ગયા યુગના કવિમાં ભાગ્યે જોવામાં આવે છે. આ પ્રસ્તુત યુગમાંનો દયારામનાં કાવ્યો તે સંબંધી અસંખ્ય છે, એજ પ્રમાણે થોડે ઘણે અંશે બીજાનાં પણ છે. પરંતુ ટુંકામાં આ સમયે કાંઇ શાંતિ—રાજકીય તેમજ વ્યવહારીક-હોવી જોઇએ, નહીં તો આવા ઋતુવિનોદ વ્યંજક વચનોનો પ્રાદુર્ભાવ થવા પામે નહી; વળી કાંઇક વસંત ખેલવાની તૃષ્ણા પણ અધીક થઇ હોય અને તે રીતિ સમયને અતિ અનુકુળ નીવડી હોય. ગમે તેમ હો; પરંતુ શિવાનંદ કવિએ શિવની સ્તુતિમાં, દ્વારકાએ કૃષ્ણ સ્તુતિમાં, દયારામે પણ કૃષ્ણ સ્તુતિમાં; એમ ઘણે થોડે અંશે કવિઓનાં કથનમાં એ વાત સ્પષ્ટ પ્રદર્શિત કરેલી છે. ઋતુ ઋતુના વિનોદ એ કાંઇ કોલાહલના સમયમાં સંભવે નહીં, અને ઋતુનાં વર્ણન પણ કવિઓના હૃદયમાં "અનારાજકે જનપદે" ઉછાળા મારી રહે એ મનાય પણ નહીં. છતાં આ સમય શાંતિનો છેક ન હતો, એ વાત નિ:સંદેહ રીતે રાજકીય ઇતિહાસ પ્રગટ કરે છે; તો એમ માનવું પડે કે આ સમયે લોકોને કાંઇ ચિતની સ્થિરતા અને સ્વાસ્થય સંપાદન થયું હશે. સ્વધર્મનિષ્ઠ અને સમાન ધર્મ ધારી રાજસત્તાની ઉપમા સ્વરાજ્યસત્તા સામે સતેજ રહેલ હોવી જોઇએ; અને ટુંકામાં મરાઠી, પેશ્વાઇ તેજ જામી પડયું હતું -એટલે અંશે ચિતની વિહ્વળતા દુર ગઇ. એકબીજી રીતે અનુમાન થઇ શકે તે પણ સાથેજ મુકવું જોઇએ કે બહુ હર્ષ ઉભરાય તે સંકટને સમયે પણ જ્યારે મૃત્યુ મસ્તક ઉપર ઝઝુમી રહ્યું હોય, અને જીવનાશા ટળી ગયેલ હોય ત્યારે જીવિત માટે અમુક પ્રકારનો પ્રમાદ થાય છે તે થયો હોય, એવો સંભવ રહે; પરંતુ ઉપરનું અનુમાન ઓછા બાધવાળું મનાશે. આ વિષે અધીક ચર્ચા દયારામ કવિ વખતે કરવી ઠીક છે.

"રાસનો ગરબો" લખનાર રૂપરામ; "ચંદ્રાવળીનો ગરબો" લખનાર દુર્ગાદાસ; "પ્રેમચાતુરી" વાળો નાથસ્વામી; દાણ વિજય તે "અઢાર નાતરાં" નો કર્તા; "કૃષ્ણ પ્રેમ" નાં પ્રકીર્ણ પદ રચનાર રવીદાસ; "કૃષ્ણ સ્વરૂપ" રચનાર માધવદાસ; "જમના સ્તુતિ" નો ગાનાર જીવણ; "કૃષ્ણ લીલા" વાળો ભાવન ભકત; "થાળ" ગાનાર કુબેર; "ઉપદેશ"

કરનાર લક્ષ્મીદાસ; "રાધા વિનોદ" ગાનાર મુકુંદ; "થાળ" ગાનાર બીજો કવિ મીઠો; "સીતાજીના માસ" ગાનાર રામૈયો; "કૃષ્ણ ગોપી લીલા" નો કર્તા શાંતિદાસ, એવા અનેક કવિયો નાના મોટા આ સમયમાં થઇ ગયા, પરંતુ તેઓનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ જોઇએ તેવો નથી. કાવ્યદોહનના છ ભાગોમાં ઘણી ખરી કવિતા તેઓની આવી જાય છે, અને તે ઉપરથી તેઓની ખ્યાતિ સ્થિર થઇ રહી છે. પરંતુ તેઓની કવિતાનું મથાળું બતાવે છે. તેમ તેઓ એ સમયને રૂચતું કથન કૃષ્ણ સંબંધીજ કરેલ છે; અને પસ્તુત વિષયને અધિક પુષ્ટિ આપે એવું સમયના ધર્મ કર્મ સાહિત્ય ઇત્યાદિ સંબંધી અધિક પ્રામ થાય તેવું તેમાં ન હોવાથી તેઓને પણ પતાવી દેવા ઠીક છે.

વલ્લભ ભટ જેવો માતાજીનો ભકત, દેવી–શકિતનો ઉપાસક બીજો, અમદાવાદનો મેવાડો બ્રાહ્મણ હરગોવન છે, ને તે આ સમયમાં અસ્તિત્વમાં હતો. તેણે સુરતમાં રહેણાક રાખેલ હોવાથી જ્યારે સંવત ૧૮૭૨ ચૈત્ર શુદ ૭ ને ગુરૂવારે સુરતમાં અંબાજી માતાની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે તે વિષે ગરબી રચી છે; તેથી તે અધિક ખ્યાતિ પ્રામ કરી શકયો એમ કહેવાય. એ શિવાય તેની કવિતા વલ્લભની કવિતાને ન પહોંચે, એમ એક સામાન્ય રીતે લખતાં પહેલાં વાસ્તવિકપણે તો કારણો આગળ ધરવાં જોઇએ, પણ તેમ કરવું અસ્થાને ગણાય; માટે એટલુંજ બસ સમજવું પડે, પદ્ધતિ પણ કવનની બંનેની ફેરવાળી, કારણકે વલ્લભ પુરાણો ઉપર આધાર રાખી, જ્ઞાન માર્ગે સ્તુતિને દોરી જાય છે; ત્યારે હરગોવન તેના રાધિકાના જેવા શણગાર અને સ્થૂળ મુર્તિનું વર્ણન કરવામાં ગુંથાયેલ છે. સૂક્ષ્મ તેમજ વિભુ સ્વરૂપને વર્ણવે તેવી ગરબીઓ વલ્લભની છે.

હવે ડુંગર બારોટ, દેવા સાહેબ, બુટીઓ ભકત, લીંબડીનો દાદો મીઠો (મીઠો–"થાળ" નો કર્તા) એ ચાર જણા તો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાનું કાર્ય સ્વીકારી લઇ; અખા, ભોજા વિગેરેની સમાન ચાબખા મારે છે, તે વાંચનારના હૃદયને કોઇ કોઇ સમયે વેધક નીવડે છે. તેમાં દેવા સાહેબ કહે છે કે:–

"કાળ કર્મ માયા નહીં ત્યાં, નહીં નિકટ નહીં દુર;
સંતપણાર્થી સમજી લેવું, ચૈતન બ્રહ્મ હજુર;
અધ્યાતમ જ્ઞાન સંગેરે, માયા મોહ સઘળું દીધું;
જુઓ ને વિચારી રે, નિગમે શું રે કહ્યું;
આરોપીને કેવું રે, શિવ ન અલગ રહ્યું;–ઇત્યાદિ૦

ડુંગર બારોટ લખે છે કે:-

"સાગર મોટો છે સંસારનોરે,
તેનો પ્રાણી કદિયે નાવે પાર;
"માયાના મજુરરે જાણો સર્વે જતનેરે,
માથે સૌને માયા મોટો માર;
મિથ્યા છે બાજી જગતની જુઠડીરે,
તેમાં વાહ્યા દેવદાનવંત સુજાણ."-ઈત્યાદિ૦

બુટીઆ ભકત કહે છે કે:-

"જીવ શિવ એક છે રે,
જો તને જડે જીવની રે જાત;-ઈત્યાદિ૦

વળી "જ્યાં સુધી જીવની જાણ જાણી નહીં,
તાં સુધી તાણુ બે તાણુ રહે છે;"
વળી "વાદવિવાદમાં હરિ ન આવે હાથમાં,
મન મેરૂ ઝાલવા જાય પણ પાય લુલા"
વળી "શબ્દના ઠાઠમાં વાત સુઝી નહીં,
આવવું જાવવું એજ માટે;"
અને "જાત જાણ્યા પછી જેમ મૃત્યુ ટળે,
પારો ગળી પાણીમાંથી પાછો ન આવે."

આ બધા ઉપદેશના કવનો કરનારા સંસ્કૃત કે કોઈ અન્ય ભાષા ગ્રંથોનું ધોરણસર અધ્યયન કરી, પોતાનું જ્ઞાન બતાવતા, એમ કહી શકાય. કારણ કે તેઓની ભાષા, કાવ્યરચના વગેરે ઉપરથી જોઈ શકાય કે તેઓ ગુરૂ પરંપરાએ પ્રાપ્ત કરેલ વિદ્યાનું, પોતાના હૃદયના ઉભરા આવે ત્યારે પ્રદર્શન કરી, વિદ્યાદાન અન્યને દેતા. એવા લોકોને શીખવા માટે આ સમયમાં ખાસ સ્થાનો હતાં. પ્રથમથી હીંદુ સંસાર વ્યવસ્થામાં શાખાભેદ, શાળાભેદ, વિદ્યા ગ્રહણ કરવાના સ્થાનમાં ભેદ તો જોવાયેલ છેજ. છેક વેદ અને વેદાંગોના વખતથી આરંભી બોલીએ તોપણ અનેક વિદ્યા માટે સ્થળો ભિન્ન ભિન્ન હતાં. તેજ પ્રમાણે ચાલી આવતી શ્રેણી, ઉપાધીવડે કોઈ પ્રકારનો વિકાર પામી જેની સાથે પ્રારબ્ધના ખેલ માંડી ભજવવાના હતા તેના સંસર્ગથી કાંઈક બદલાઈ ગુરૂને ઘેર જઈ અભ્યાસ કરાતો. તે ઉપરાંત જાહેર રીતે ગુરૂ પણ કથા વાર્તા કહેવાનું સ્થળે અમુક નિર્માણ કરતા કે જ્યાં શ્રોતાજનોના સમુદાય એકત્ર મળે અને અધીક જીજ્ઞાસુ વર્ગ પોતાના સંતોષ માટે ખાસ અવકાશ લેતા. કોઈ સ્થળે અખેડા જેવું સ્થાન કરી બેઠેલા ગુરૂ વિષે પણ આ સમયના વ્યાખ્યાણોમાં વાંચવામાં આવે છે. પ્રેમાનંદ કવિની શાળામાં સાહીત્ય રચવાની ક્રિયા

સાથેજ બીજું શાસ્ત્ર વગેરેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હતું, એ ગતયુગને સંબંધ ધરાવનાર હકીકત છે માટે દુર રાખીએ. પરંતુ આ યુગ પરત્વે લઇએ તો ત્રિવિક્રમાનંદનો અખાડો યાને જ્ઞાન-શાળા મુકી શકાય, ને શાળામાં મુખ્ય અને સામાન્ય કાર્ય તો કથા શ્રવણ, ભજન, કીર્તન ઇત્યાદિ કે જેમાં મોટો સમુદાય ભાગ લઇ શકે એવું હતું; અને સર્વ એવે સ્થળે એમજ હોવું જોઈએ. એવા અખાડાની ગાદી સ્થાપિત હોય છે, અને એક પછી એક ગુરૂ પછી બીજો ગુરૂ તે ગાદી સાચવે છે. તેમાં આજીવિકા પણ થોડે અંશે રહેલ છે; એટલે થોડી સંખ્યાના તો નિભાવ થઇ શકે. વળી તેમાં સ્ત્રીઓજ જાય અને પુરૂષો નહીં, એવો પ્રતિબંધ કે એથી વિરૂદ્ધ પ્રતિબંધ એકે જાતનો હતો નહીં; તો એવે સ્થળે ધર્મોપદેશને બ્હાને કંયાંક કયાંક કુકર્મ પણ થતાં હોય, અને એવાં કુકર્મ. તેમ ગુરૂની જ્ઞાનોપદેશ કરવામાં દુર્બળતા, એ વગેરે જોઇને અખો-ગયા યુગમાં-અને ધીરો વગેરે-આ પ્રસ્તુત યુગમાં-તેવાઓને આક્ષેપ કરવા ચુકતા નથી. ગાદી જાળવવી, નિર્વાહનું સાધન બચાવી રાખવું, એ બે મુખ્ય હેતુ હોવાથી, અને પોતાનામાં કોઈ જાતનું કદાચ દૈવત ન હોવાથી ગમે તેમ શાસ્ત્રો સમજાવ્યા હોય, ગમે તેમ મત, સંપ્રદાય, પ્રક્રિયાઓ ઉપર વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યાં હોય તો સારા શિષ્યોને તે ઉપર ભાવ ન થાય, એટલુંજ નહીં પરંતુ એ ધૂર્તપણાને પ્રકટ કરવાનુંજ ઉત્કટ રીતે મન થાય. અને તે ધૂર્ત તથા પાખંડ મતોનો પરાજય તેવા કવિને આલ્હાદજનક થાય. હવે તે સમયના સાધનો લક્ષમાં લેતાં લાગે છે કે ગુરૂ પાસેથી સર્વ પ્રકારનું વ્યાવહારિક તેમજ પારમાર્થિકજ્ઞાન લેવા બેસે તો કાળક્ષેપ પણ ઘણો થાય, અને સાથે પૈસાનો વ્યય પણ ઓછો ન રહે, તે છતાં પૂર્ણ રીતે આધુનિક કાળમાં સંપાદન થાય છે તેટલું અને તેવું તો નજ થાય એ નિર્વિવાદ છે. શામળભટના પ્રસંગમાં વિદ્યાભ્યાસ વિષે કેટલીક યોગ્ય ચર્ચા થઇ ચુકી છે. તો માત્ર આવા અખાડા પરત્વે જે બોલવું જોઇયે તે બાકી રહે છે. અગર જોકે ત્રિવિક્રમાનંદ પોતે કૌમુદી, વેદાંત વગેરે ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી ગયા હતા એમ કવિ નર્મદાશંકરના લખવા ઉપરથી સિદ્ધ છે, છતાં તેજ લેખિનિથી લખાયેલ બીજી એ વાત પણ સત્ય છે કે તેના શિષ્યો તેના જેવા ન હતા. શિષ્યોમાં પણ બે વિભાગ રખાતા. તેમાં એક પુર્ણ સંસ્કાર ગુરૂ પાસેથી પામેલો અને બીજો ઉપદેશ વિનાનો પ્રાંણુ ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને લાયક તો બહુ નાનો સમુહ હતો. રાગ તાલ ઇત્યાદિ પણ શિખવવામાં આવતું છતાં પ્રત્યેક શિષ્ય એક સરખી રીતે બીજા શિષ્ય જેવા સસ્કારી હોય એ તો ન સંભવે: પત્યેકને એવી રીતે રાગ તાલ-મૂર્તિનું જ્ઞાન હતું ને લખી ગયા કે કાવ્ય કર્યાં એમ તો બધાં આ યુગના કવિ વિષે પણ સામાન્ય ત્યો દોષ રહિત ન ગણાય કારણકે

હમણાંજ ગણાવ્યું તે પ્રમાણે ડુંગર બારોટ અને બુટીઓ ભક્ત, દૃષ્ટાંત તરીકે લઈએ તો, વૃત કે રાગના લક્ષણ તરફ પુરું ધ્યાન દઈ કવિતા રચતા એમ ન્હોતું. તેઓ તો જરા તાલ મળે કે અક્ષર ને લઘુ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ, કરી નાંખવો માત્ર બોલવાની ઢબ ઉપર આધાર રાખે છે એવી માન્યતાએ વર્તતા ને કવિતા બનાવી દેતા. વળી એક બીજું આ સમયના ચિન્હ તરીકે લખવા યોગ્ય, તે એ કે વૈરાગ્યજ્ઞાન તે વ્યવહારિક નીતિથી મિશ્રિત હતું, વ્યવહારના અનીતિનો રસ્તો એટલો વિસ્તારવાળો થઈ ગયો હતો કે વૈરાગ્યમાં પણ તેમ કરવાની જરૂર હતી.

પ્રસ્તુત વિષયમાં અમુક કવિના જન્મ મરણનાં વરસો તથાં તેમના રચેલા ગ્રંથોના ટીપ કરીને મુકીએ તો તે આસ્થાને ન ગણાય અને તે કાર્ય પણ વિષમ નથી, કારણકે કાવ્યદોહન, નર્મગદ્ય ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાંથી સંગ્રહ કરી એક સ્થાને મુકવું સુક છે, પરંતુ (૧) તેમાં અનિશ્ચિતપણું ઘણું છે, તેમજ સાથે એટલું નમ્રપણે ઉમેરવું જોઈએ કે (૨) તેમાં કોઈ બુદ્ધિના ખેલ નથી. એમ છે તો એ વાત અત્રેથી દુર રાખી, હવે જરા નિરાંતથી, "નિરાંત" કવિને, ભોજા ભકતને અને ધીરા ભકતને વિષે થોડી ચર્ચા કરી, પ્રસ્તુત વિષયને પુરિ લેવા દેવી ઉચિત છે.

વટપત્ર નજીક આવેલા દેથાણ ગામનો રહેવાશી નિરાંત ભક્ત, કાંઈક ભકિત તરફ અને કાંઈ જ્ઞાન તરફ હોવાથી તેને ડુંગર બારોટ વગેરે જેવો ગણી શકાય. ભોજો ભકત, ધીરો તથા મનોહર સ્વામી, તેમજ ભુખાણુદાસ એ પાંચે કવિઓએ વેદાંતના વિષયનું કવન કર્યું એટલો સામાન્ય ગુણ છે. નિરાંતનું વેદાંત જ્ઞાન હિંદી અને ગુજરાતી એ બે મિશ્રિત ભાષામાં અપાયું છે; " ત્રણ ભોવન કે માંહિ સનેઅડ કોઇ ના આવે: સાંકો સન્મુખ આય ચણકું શીસ નમાવે; છાપ તિલક આર સાલ, સંગ શાગુગાર બીરાજે. ચાહ લોહ રસસત સત સંતન કે કાજે: " ઇત્યાદિ. એ કૃષ્ણવિરહ કે રાધા શંગારને બદલે કૃષ્ણ, રામ ઇત્યાદિ પરમાત્માના અંશાવતાર છે અને વિષય સુખનો ત્યાગ કરવાથી તેની સાયુજ્ય થવાય છે. કેટલાક વચનો તો સમયનાં વાતાવરણો ચારાસ ર૮કાગુની સમજ ઉંડી રહેલ હોવાં જોઈએ, કે જેનો ઉપયોગ પણ યથાર્થ રીતે હરકોઈ અતિ વિદ્વત્તાવાળો ન હોય તેવો કવિ કરી શકતો હેતા જેવાં કે:–(૧("ત્રવેણિ કે ઘરમાં, મળી રહ્યો નાથશું; " (૨) " સીપ ગ્રહ્યું સો મોતી બનિઉં, ખારા જગમાં ખારૂં રે;" વગેરે.

[પ્રકરણ ૧૧ મું.]

વળી ધીરા, અખા, ભોજા જેવા ચાબખા અને ઠોકની નિરાંતના ઉપદેશમાં સમાનતા જેવી હોય તો નીચેનું દ્રષ્ટાંત સિદ્ધ કરવા બસ થશે:

'પોતે પોતાનો કરવો વિચાર, નિરખ નિરંજન નામને;
ભુલ્યો શીદ ભમે છે તું ભવ વિષે, નથી નામ સમોવડ સાર;—નિરખ૦
કર જપ તપ જોગ આરાધ આરાધના, કર કરણીને કોટીઉપાય"—ઇત્યાદિ.

વેદાંતનું જ્ઞાન ષડદર્શનમાં કેમ અધિક રૂચિકર થઇ પડ્યું તેનો ઉત્તર માત્ર સૂચનરૂપે ઉપર કહેલો છે તોપણ એ નિરાળો પ્રશ્ન છે, અને સવિસ્તર ઉત્તર આપતાં સ્થળ વધુ રોકાય જાય અને સમય સંબંધી ન હોવાથી તે અસ્થાને ગણાય. આ સમયમાં પણ વેદાંત તરફ પ્રીતિ ઘણા લોકોની હતી એવું આ જ્ઞાની કવિ વર્ગના લખાણ ઉપરથી જણાઇ આવે છે તેના ગ્રંથોમાં વેદાંત ગ્રંથોનાં વાકયો સાથે ઘણી સામ્યતા જોવાય છે: "અલેખ અનાદિ અદ્વૈત સઉને ઉપરેરે;" વળી સચરાચરમાં સૂત્ર મણિમાં તાર સૂત્રે મણિગણાઈવ=રાધા કૃષ્ણના શૃંગારને બદલે પ્રકૃતિ પુરૂષરૂપે રામ કે કૃષ્ણ અને અખિલ બ્રહ્માંડના પ્રત્યેક ઉપાધિ ગ્રસ્ત પિંડનો પ્રેમ, શુદ્ધ. ઉચ્ચ અને અદ્વૈત પ્રકારનો બતાવી, તેમાં એકતા કરી દેવી, એ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું: "મારા ભીતર નર ખવા નોતમ નાથનેરે. પુરૂષોતમજી પ્રાણ તણા આધાર." આ પ્રેમ સ્ત્રી પુરૂષ જેવો છે એ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે, છતાં એટલું ઉમેરી શકાય કે વિરહ પીડિત નાયક કે નાયિકાના વિપ્રલંભ શૃંગારનું એ વર્ણન નથી: માત્ર કેવલ્ય પદનું સુખ જેનું ફળ છે એવા ભકિત પ્રેમમાં લીન થવાના બોધ રૂપે છે. "આનંદ વર્તો આઠે પહોરના ઉતરેરે, કેવલ પદનું સુખ કહ્યું નવ જાય," નારી એ ભકતજન તથા પતિ શ્રીરામચંદ્ર પરમાત્મા—એ રીતે ગણેલ છે તેના સંદેહ ટાળનાર વચન: "નિરાંત નારી પામી પ્રભુના નામનેરે. અંત ના પામે આનંદના છે ઓઘ." અખાની સાથે મળતાપણું ધીરાને ઘણે અંશે આવે છે, તો નિરાંત વગેરેને પણ થોડે અંશે સમાન ભાવ જેવાય છે. યજ્ઞ યાગાદિ નિરર્થક છે, અને એક તત્વ ખાળી વેદાંત મતાનુસાર એકાકારપણું અનુભવવાના બોધ કરેલો છે; જેમકે:—"જોગ જગનને જપ તપ તીર્થ આદરેરે, જે કરવું તે સપનાનો વેવાર, મુર્ખ મનને કહીએ પણ માને નહી, પ્રપંચનો તે કશુ ના આવે પાર. અસલમાં તો નથી ઉપાધી આટલીરે, નકલમાં તો ભુલ્યાં સૌ નરનાર; નિરાંત નિરખો નીજ નામ નાવછેરે, તેમાં બેસો સદગુરૂ તારનાર." વ્યવહાર પ્રપંચમાં ગુંથાયાથી રસ્તો મોક્ષનો હાથમાં આવતો નથી, અને એક આંટી ઉપર બીજી આંટી, એક ગુંચ ઉપર

બીજી ગુંચ એ પ્રમાણે થયાજ કરે છે, તો એક આત્માના મનન• નિદિધ્યાસન શિવાય બીજું સર્વ ત્યાગ કરવું જોઇએ, હર્ષ, શોક, લોભ, મોહ, રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિનો પણ અત્યંત ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. ભુખણુ દાસ એજ રીતે નીચેની ટેકવાળી લીટી જેમાં છે એવી કેટલીક કવિતાથી કવન કરી ઉપદેશ કરે છે. (૧) લખી વાત મિથ્યા ન થાયે લગાર;" (૨) "તે માટે ભજો સર્વથા રામ નામ" (૩) "ભજો રામને કામને દુર મુકી" (૪) "ભજો ભક્તિ ભાવે સદા શ્રીહરિને;" (૫) "ભજો દુઃખહારી સદા શ્રીમુરારી." આ ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે ભક્તિ પણ વૈરાગ્યને અવલંબીને રહેલ હતી, અને કેવળ નીતિ ઉપરાંત ઘણા ગર્ભિત અર્થ અને રહસ્યવાળી ભક્તિ માત્ર રાધા કૃષ્ણના વિરહ ગાઇ બતાવવાની હતી એટલુંજ નહી, પણ વેદના અંતમાં જે શાસ્ત્ર થયું અને દર્શનો સ્થપાયાં તેમજ પુરાણ ઇત્યાદિનો આધાર લેઇ પછી તે સમયાનુ કુળ ઠાઠને રૂચતો આવે નહી તોપણ કાંઇ ચિંતા નથી એવું દ્રઢ સમજમાં રાખી—ઉપદેશ વચનો કેટલાક કવિના મુખમાંથી નિસરતાં.

આવામાં ભોજા ભકતે તો અખા કરતાં ઉગ્ર ચાબખા ઉગામીને કેટલી વખત તો તે વડે પ્રહાર પણ કર્યો છે. તે પણ અખાની સમાનજ સમયના પાખંડોથી કંટાળો ખાધેલો હતો, અને તેવાઓથી ભોળી દુની યા ન છેતરાય એવા હેતુથી, તેમજ પોતાના ઉછાળા મારતા હૃદયના ઉભરા ન દાબી શકાય તેથી એવાં કવનો કરી ગયો છે. અને આવી આવી કવિતા તે સમય અને અદ્યાપિ પણ લોકપ્રિય અધિક અંશે થાય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી; કારણકે પાખંડી લોકોનું પાખંડ ઉઘાડું કરી ખરી રીતે અન્ય સરલ જનો પાસે મુકાયું છે, જેમકેઃ—

"જોઇ લો જગતમાં બાવારે, ધર્યા ભેખ ધુતીને ખાવા; ટેક•
જ્યાં પ્રેમદા ઘણી પાણી ભરે, ત્યાં જાય નીત નીત નાવા;
રાંડી છાંડી નારને નર ઘર ન હોય, ત્યારે બાવોજી બેસે ગાવા—જોઇ.
વળી; મુર્ખો રળી રળી કમાણોરે, માથે મેલશે મોટો પાણો; ટેક.
ધાઇ ધુતીને ધન ભેળું કર્યું, કોટી ધ્વજ કહેવાણો;
પુન્યેને નામે પા જઇને ન વાવર્યો, અધવચથી લુટાણો રે—મુર્ખો.
વળીઃ દુન્આ દીવાની કહેવાશેરે, ભુંડી ભીતોમાં ભટકાશે."—ઇ૦

આવા વચનો હજી પણ લોકોના સાંભળવામાં જ્યાં ત્યાં કીર્તનને વખતે મંડળીઓના મુખદ્વારા આવે છે, તો બીજી પાસા મનોહર સ્વામિનાં કવિનો ઉંચ પંક્તિના જનોને મુખેથી ઉચ્ચારણ વારંવાર કરાતાં, એ સમાનજ બોધ ઘણે અંશે આપે છે. કપટી પાપ આપતો હીંડે ઠારેઠાર, (ટેક), ચપટી ચોખા લઇ ફરે, સર્વ દેવનાદ્વાર, કંર જોડીને વીનવે, મારાં પાપ નીવાર; કપટી• વળી મુરખ પાપ •ટાળવા વીણુ

વગરેમાં કોડ ઇત્યાદી. વળી પ્રભુ તુને પ્રસન તે કયમ થાશે, તારી ઉલટી ગાલ ન જાય. અને જોજોજોજોરે આ ઉંધમતી જન અપાર, જોજો જોજોરે. ટેક.

,કોળી નાળી લાવી માંડે પુતળાંની હાર, ઇશ માની શીશ નામે મુઢના સરદાર. ઇત્યાદી૦ આ પંકતીમાં ગણેલ બધા મુર્તિની પુજા વગેરેમાં પાખંડ છે અને અનેક ધૂર્તતાના પ્રકાર ઉદ્‌ભવવા સંભવ છે, એમ ધારી મૂર્તિ પૂજાનીજ વિરૂદ્ધ હતા તો પછી કૃષ્ણરાધાના શૃંગાર વિષે તેઓને લખવા રૂચિ થાયજ કેમ ? અખાના.

"કથા સાંભળી ફુટયા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન:
એક મુરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પુજે દેવ:
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુલસી દેખી તોડે પાન;
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ કયાંની વાત."

ભોજા ભકતનું પરમાર્થે તે પરોપકાર—વ્યવહાર પક્ષમાં—તરીકે વિકાર પામે તેજ સારૂં, એવું કહેવું હતું; કે જેથી મનોહર સ્વામી ધીરા વગેરેના અદ્વૈત વેદાંત વ્યાખ્યાનને બાધ આવે. તેઓ (અને અખા પણ) એમ ધારતા કે રાગ દ્વેષથી મુકત રહી, પ્રપંચથી અલગ તટસ્થ રહી, આત્યંતિક રીતે અનાશકિત રાખી આત્માના મનનમાં લીન રહેવું જેથી એકાકાર થાય છે. ભોજા ભકત સગાળ શેઠ અને સંખ્યાવતિના સદાવ્રત વિષે કહી પરોપકાર વૃત્તિવાળી નિની ધારણુ કવવા બાધ આપે છે. આ સર્વના ઉપદેશ પરત્વે ભેદ કે સમાન ભાવ ઉંડા ઉતરી બતાવવા જતાં સોભાનાની અવધી બહાર નીકળી જવાય અને તે નિરાળી રીતે વિવેચનના વિષય કરવાનેજ પાત્ર છે તો ઉપલકીઆં જાણુવા લાયક વચનો કહીને સંતોષ વાળવો પડે છે. એટલું પ્રસંગોપાત કહેવા જરૂર હતી તે પ્રમાણે કરીને વળી પાછા આપણા ભકતજનો પ્રત્યે દ્રષ્ટિ ફેરવીએ. ભોજા વગેરેને માત્ર ઉપલકીઉં અર્થાત શાસ્ત્ર વાંચયા કે અધ્યયન કર્યા વિના ઉપજેલ વૈરાગ્ય હતું અને તેથી જે એ બધા ઉપદેશ જ્ઞાન સંબંધી કરે છે તેમાં સંસારમાં લોભ, મોહ, ક્રોધ ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરવો, નીતિનું આચરણુ કરવું એવો એવો બોધ સમાયેલ છે. પરંતુ ધીરા, મનોહર વગેરેના લખાણોની જેમ તેમાં આત્મા પરમાત્માનું ઐક્ય સાધવું કેવી રીતે અને પરમાત્મા તથા જગતની રચનામાં શું એક બીજાનો સંબંધ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું વ્યાખ્યાન સશાસ્ત્ર કરાય છે. ભુખાણુ અને ભોજો "ધર્મ વિના ધન તો શોભેની;" જોબનના પુરમાં જાશ નણુંના રાંક દાવે થઇ રેની." "પળમાં કાયા પડી જાશે, ગળી જાશે કાળ." ઇત્યદિ. માર્મિક વચનોથીં ચાબકા લગાવે છે તેમજ; કાયબો કહે છે કાયબીને તું રાખની ધારણુ ધીર."

"પ્રહલાદ ઉપર પિતા કોપ્યો, નિશ્ચે કરૂં તારો નાશ;
સ્થંભ ધખાવ્યો લોહ તણો, તોય નવ મલ્યો વિશ્વાસ;
ભલા કેમ ભકિત મુકેરે, આવ્યો અવસર કેમ ચુકેરે."
એવાં એવાં કવનોથી અન્યય ભકિતભાવ દૃઢ કરે છે.

પરંતુ મનોહર સ્વામી–સચ્ચિદાનંદ સ્વામી–જેણે વેદાંત તેમ બીજા પણ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, જે જાતે નાગર ગ્રહસ્થ હતો અને મહુવા, વસાવડ, ઘોઘા, ભાવનગર, જુનાગઢ એટલાં સ્થાનો વચ્ચે રહેતો, એમ સિદ્ધ છે. ત્રિવિક્રમાનંદની જેમ મનોહરનું પણ જીવન ચરિત્ર નરમદાશંકર કવિના ગ્રંથમાં છે, અને સર્વ ખ્યાતિમાં આવેલા કવિ ઓનાં જીવનની કથા આ સ્થળમાં આપવા બેસીએ. તો પાર ન આવે અને પ્રસ્તુત વિષય–ચર્ચામાં સંકોચ પહોંચે, તે માટે તે ચરિતના વિચાર તો નર્મગદ્ય, કવિ ચરિત્ર જેવા ગ્રંથોમાંથી કરી શકાય. એ પ્રમાણે છે તો માત્ર અહીં નોંધ કરવાને પાત્ર એક હકીકત તેની જીવન કથામાંથી નીકળી આવે તે કહી સંતોષ માનવાનો છે. તે એ કે ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ પણ આ યુગમાં કરવો સંભવિત હતો. જેમ ગ્વાલી, ઉરદુ, હિંદી તેમ આ ભાષા પણ શિખવાની ઇચ્છા હોય તો તે સંપાદિત થઇ શકતી આ વખતે ઈંગ્રેજી રાજ્યનું બંધારણ સબળ પાયા ઉપર જામતું જતું હતું, અને વિગ્રહ થયા કરતા છતા જાન માલની–પૂર્ણ તો છેક નહીં પણ–અમુક અંશે સહીસલામતી પ્રસરી ગઇ હતી. ત્રિવિક્રમાનંદે ગવાલી, ઉરદુ, દક્ષણી ઇત્યાદિ ભાષાના વેદાંત ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું, અને તેજ પ્રમાણે આ મનોહરે પણ બંગાળી સન્યાસીના સમાગમથી કેટલાક અભ્યાસ સંબંધી લાભો પ્રાપ્ત કર્યા હતા. વેદાંતના પણ ગ્રંથો સારા વાંચેલ અને તે જાતની રૂચિ લોકોમાં પણ તે સમયે થોડે અંશે ઉત્પન્ન થઇ હતી એમ કહી શકાય. પંચદશી, યોગવાસિષ્ઠ તો ઠીક, પણ ઉપનિષદો (વ્યાસ સૂત્ર વિષે નિશ્ચય નથી) આદિ તેણે વાંચેલ હશે એવું તેણે લખ્યું છે તે ઉપરથી ધારી શકાય.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

આ સમયે અકાળ–મૃત્યુ–ની ભીતિ જે સ્વાભાવિક રીતે હોય તેવીજ હતી: પરંતુ ચેતવણી માટે આવાં વચનોની અગત્યતા રહે છે. જન્મ મરણનું બંધન અને કર્મ વિપાકનાં દુઃખો આગળ ધરી, મોટા માંધાતા જેવાને પણ મરણને શરણ થવાની જરૂર એ વિચાર; તથા સર્વનો દેહ નષ્ટ છે ત્યારે ધર્મ વર્મ શરીરીઓનું છે એ સમજ લાવવાના હેતુથી આમ

સ્પષ્ટ રીતે શુદ્ધ, સરળ, જુસ્સાવાળી ભાષામાં ધીરો ભક્ત કવન કરે છે:–"ગરડ ગઈ ગયા, પોતાના પરવાણા કોઈએ મોકલ્યા નહી." એ ઉપરાંત વેદાંત ગ્રંથોની સમાન આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ ઈત્યાદિ રૂપકો વડે જેમ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ સમજાવાય છે, તેમ ધીરાને તો એવાં રૂપકો અનેક રમી રહ્યાં હોય નહીં તે પ્રમાણે આવ્યા કરે છે, તે બધાં વ્યવહારીકજ જોવામાં આવે છે: "ખબરદાર મનસુબાજી ખાંડાની ધારે ચડવું છે, હીમત હથિયાર બાંધીરે, સત્ય લડાઈએ લડવું છે;" ઈત્યાદિ. વળી:–થાણદાર થયારે, થાણાને રાખો ઠેકાણે, મોજ દુર્લભ દેહ નગરીરે, માંહી બેઠો માણે;" ઈત્યાદિ. ધીરાએ કક્કો પણ લખી, માત્ર તે જાણે સમય ચિન્હ કે ખ્યાતીનો પરવાનો હોય નહી; તે માટે તે ધારણ કર્યા વિના રહેવાયજ નહી; એમ ધાર્યાનું સમજાય એવો આશય તે કક્કામાં પ્રકટ કર્યો છે. એવું કહેવામાં તે કવનના વિચારની કલીષ્ટતા, અને અગર જો ભાષા કિલષ્ટતા જરા પણ નથી છતાં, શબ્દ રચનામાં તાણતોડ એ બે પુષ્ટિ માટે આગળ ધરવાં પડે છે.

આધુનિક કાળમાં પણ જેની સમાનતા ધરાવનાર રાજ્ય વ્યવસ્થાને અગ્રે રહી, કાર્ય–ભાર–વાહીના દાખલા પ્રત્યક્ષ છે, તેવી રીતે રાજ્યના કાર્યના ધુર્વાહી, વડનગરા નાગર રણછોડજી દીવાન જે જીર્ણદુર્ગના રહીશ હતા તેને વિષે બે બોલ કહેવા પ્રાપ્ત થાય છે, કે તેવા વ્યવહારી કાર્યમાં વ્યાપૃત છતાં સાહિત્યની વૃદ્ધિને અર્થે, તેમજ પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી, તેણે પારમાર્થિક અર્થ–ચંડીપાઠના ગરબા લખવાના–કર્યા તે તેને આ સ્થળે બે વાક્યો ઘટારત કરાવે છે. ચંડીનાં અર્થાત દેવીનાં સ્તોત્રો કે ચરિત્રના ગરબા લખનાર ગણ્યા ગાંઠયા છે. "દેવી ચરિત્ર" પ્રેમાનંદે લખ્યું છે, તેની સાથે "ચંડીપાઠના ગરબા" એ રણછોડજી દીવાનનું કરેલ કાવ્ય સરખાવવાનું આ સ્થળ નથી; તેમજ ભાલણ કવિનું "ચંડી આખ્યાન" પણ થયેલ છે, છતાં એટલુંજ કહેવું ઉચિત છે કે દેવી સ્તુતિ કરનાર બધા યુગના ગુર્જર કવિઓમાં માત્ર પાંચ:–પ્રેમાનંદ, ભાલણ, હરગોવંદ, વલ્લભ અને રણછોડજી દીવાન. નાગર જ્ઞાતિની કુળદેવી અંબાજી અને બીજું એ કે–"નવ જાણે એ નાગરા"–તે વચનાનુસાર ઈષ્ટદેવી એ નાગરોને અમુક સ્થાપવીજ જોઈયે, માટે વ્યવહાર પક્ષે તે જ્ઞાતિના જનો માતાના ભક્ત હોવાજ જોઈએ. નવરાત્રી જે આશ્વિન માસના પ્રથમ પક્ષની ગણાય છે તે સમયે નવદુર્ગાનું સ્થાપન કરાય છે તો તે પણ તે સમયે હોવું જોઈએ, અને તેનું સ્તવન સ્થાપના કર્યા બાદ કરવું આવશ્યક હોવાથી આ રચના તેનું પરિણામ છે. વળી એક એ પણ કારણ સંભવે છે કે સંસ્કૃત ભાષાની ઉચ્ચારણની વિષમતાને લીધે ખોટા ઉચ્ચારણથી, **યથેંદ્ર શત્રુ: સ્વરતો અપરાધાત્‌॥**– જેમ વરૂણ મરણ પામ્યો, અને ચંડીપાઠમાંજ દંતકથા મુજબ

" ભાર્યાં રક્ષતુ ભૈરવી " ને બદલે ભાર્યાં ભક્ષતુ બોલાઇ જવાથી વિપરિત પરિણામ ઉપાસકને થયું; તેમ ન થાય માટે પ્રેમાનંદે કરેલ " દેવિ ચરિત્ર," કે ભાલણની રચનાથી સંતોષ ન પામેલા અથવા તે મેળવવા મુશ્કેલ હોવાને લીધે, રણછોડજી દીવાને સ્વકૃતિ કરી કાઢી. વળી ગુરૂમુખ વિના ઉચારણ ખોટું થાયજ; અને સંસ્કૃત વિદ્યા ભણનાર ભણાવનાર જુજ, એટલે આ પ્રયાસ ફળીભૂત થયો હોય અને એ પણ સ્વાભાવિક છે કે આવા વ્હેમની અસર સમગ્ર જન સંસ્થા ઉપર થઇ હોય. એવા વ્હેમને નહી ગણનાર અને ધર્મમાં માત્ર એક ઇશ્વરનો ભકત, છતાં રામ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ અવતારો પ્રત્યે અધિક ભાવ દર્શાવનાર તથા શિવજી તરફ અવગણના દ્રષ્ટિએ નહીં જોનાર, મંગળાચરણ પણ કાવ્યમાં આવશ્યક છે નહી એવું બેધડક કહેનાર તો પ્રેમાનંદને આખડી રાખેલ તે તોડી પાઘડી બંધાવનાર તેના સ્વમુખે સ્તુતિ–ઘોષ કરી સપુત છે એવું કહેનાર, સામળનો પ્રતિસ્પર્ધિ વલ્લભ હતો. " દુઃશાસન રૂધિરપાનાખ્યાન," "કુંતી પ્રશ્નોપાખ્યાન," "યક્ષ પ્રશ્નોત્તર," ઇત્યાદિ નો કર્તા પ્રેમાનંદનો પુત્ર વલ્લભ ધર્મની સ્થિતિ પરત્વે આ પ્રસ્તુત વિષયને અંગે, વર્ણનપાત્ર માત્ર આ રીતેજ લેખા શકાય. સાહિત્ય ગ્રંથ માં જે વૃદ્ધિ તેણે કરી છે તે તો અવશ્ય સ્તુતિપાત્રજ છેઃ પરંતુ આ ઉપર લખ્યા તે વગેરે નૂતન પ્રદેશોમાં વિચરવાની તેની રીતિ પણ થોડે અંશે તેની હિંમત, અને ગતાનુગતિક લોકથી વિચિત્ર વર્તણુક સૂચવે છે. સામળની જેમ તેણે સરસ (પણ સરળ નહીં) એવી કવિતા કરી, શબ્દ અને અર્થના અલંકારોની ચાતુરી બતાવી–કપોળ કલ્પિત વાર્તામાં સામળથી અતિશય થવા ન પામ્યો તોપણ પુરાણ ગાથાનાં કવનો કરી ગુર્જર સાહીત્યને સબળ અને સરસ શણગાર્યું છેઃ તેના ગ્રંથોને સર્ગ બંધ મહાકાવ્યનું નામ પણ આપી શકાય. અને પ્રેમાનંદના (અમારો ગણીએ તો વ્યવહારિક વિદ્યા સંપાદન કરવાનાજ) વિદ્યાલયમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો તે ઉપર યોગ્ય સ્થળે બતાવ્યું તે પ્રમાણે પુરાણ વ ગેરેના, અને અમુક સંસ્કૃત ગ્રંથોનોજ. એના વિચાર દર્શાવવાની શૈલી જરા અલૌકીક હોઇને તે માત્ર ઉપલકીઆ પ્રકારનીછે તેથી તેનો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ તેટલે અંશે અગાધ ન હોય. એ અનુમાન મિથ્યા નહીં લેખાય. આ પ્રમાણે ધર્મ સંબંધી તો તેની પાંડવ મહીમા ગાવા શિવાય ની બહુ થોડી કવિતા પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે.

હવે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થયેલા સુરતના વડનર બ્રાહ્મણ શિવાનંદને ઉતારી બે બોલ કહી વિસર્જન કરવો તેની કૃતી તો વિચિત્ર છે, અને તેણે. વષ્ણુ ભકતોની સામે જાણે ધર્મ–વિગ્રહમાં ઘર્ષણા બતાવી, પોતે સામો વ્યૂહ રચી, મોરચો માંડી બેઠો હોય એવો દેખાવ થય છે. તેમાં પોતા

નો કાવ્ય રચવાનો માર્ગ તો ઘણે અંશે મૂળ સંસ્કૃતને આધારે એટલુંજ નહીં, પણ સંસ્કૃતનું છેક નિકટ સંબંધ ધરાવતું અનુકરણ કરીને, માપી કઢાયો હોય એમ લાગે છે. કેટલાક કવિ આ સમયમાં સંસ્કૃતનો ભાવાર્થ માત્ર ઉતારતા અને કેટલાક મૂળને ભાષા ભેદ કરી લોકો આગળ કવન કરીને મુંકતા. જેમ વિષ્ણુનો થાળ, તેમ શિવાનંદનું કરેલ શિવજીના ભોજન સમયનું ગીત રચાયેલ છે, તે સંસ્કૃતમાં રચાયેલા "શિવમાનસિક પુજા"નું અનુકરણ છે; જેમ કે:"આશનમણી ગણુખંચિત રંજીતતા મધ્ય બેઠે ગગીરીજા હેત; થાલ કનકનો રત્ન ખચિત મણી, રજત કલશ જલ લેત."

रत्नैःकल्पितमासन हिमजलैः स्नानं च दिव्यांबरं नानारत्न विभूषितं मगमदामोदांकितं चंदनं ॥ ઇત્યાદિ સંસ્કૃત કવનો ઉપરથી ગુર્જરી ભાષાની અભિવૃદ્ધિ તેઓ અને પ્રત્યેક સમયના કવિઓ કરતા, એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે. શિવાનંદે પણ ઘણાં વાકયો સંસ્કૃત સ્તોત્રોમાંથી લઇ તેને ગુજરાતીમાં ઘટાવ્યાં છે: તે:-"પ્રાતઃકાળે સ્નાન વિધીને, ગંગાજળ નવ લાવ્યો, તે અપરાધ ક્ષમા કરો પ્રભુજી, જો હું શિવ મન ભાવ્યા; મલ્યાગૃનાં ચંદન લઇને અલોપન ના કીધાં, તે અપરાધ ક્ષમા કરો શંભુજી, ચર્ણોદક નવ પીધાં: ગહન વનમાં પ્રેમે જઇને, બિલ્વીદલ નવ લીધાં, તે અપરાધ ક્ષમા કરો શંભુજી વિવિધ દાન નવ દીધાં." ઇત્યાદિ.

स्नात्वा प्रत्यूषकाले स्नपनविधिविधौ नाहृतं गांगतोयं पूजार्थं वा कदाचिद् बहुतरगहनात् खंडबिल्वोदलानि......क्षतंव्यो मेऽपराधो शिव शिव शिव भो श्री महादेव शंभो ॥ વળી, "ધીમી મૃદંગ ધીકટ ધી ધીકટ, તત થઇ થઇ સંગ તીરંગ રે; રણ રણ ઝણ ઘુઘરૂ નાદ ઘન, ત્વતાંડવ નૃત્ય વિલાસ પરે." धिमि द्रिमि द्रिमि ध्वनि क्रम प्रवर्तित प्रचंड तांडव : शिव: ॥ વળી: कंठे यस्य विराजते हि गरलं ઇત્યાદિ. એ આખા શ્લોકનું અનુકરણ કરી ભાષાંતર રૂપે "દેવતરંગિણી મુકુટ માથે........અર્ધાંગે ગિરીજા કટિય કંદોરો, અંબર મૃગચર્મ ધારીરે."

એ પદ ઉતાર્યું છે. ટુંકામાં સંસ્કૃત ભાષા ઉપર અખંડીત-પ્રેમ આ સમયમાં જ્યાં હતો ત્યાં તેવોજ હતો: અને તેની સહાયથીજ ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ધાર કરવો એ સર્વનો અંતરાશય હતો. હીંદી ભાષામાં કવનની અધિક શોભા દેખાય છે; અને વૃજ ભાષાને મળતી હીંદી ભાષા તેથી ઉત્તર ભાગમાં સ્વદેશી જનો આધિક પ્રેમ સહીત વાંચી શકે, તેમ જ એ ભાષામાં ગુજરાતીની સાથે કવનો થયેલ હોય તો વાંચનાર તથા શ્રવણ કરનારને વિચિત્રતાનો રસ લેવો સરળ થાય:-"લોપે બરનો ન

જાય શંકર પ્રેમ વિલાસ, મૌલી મધ્ય અમર ધુની ઝળકત, બસત હૈ ગિરીવરકો વાસ;" ઇત્યાદિ. તે સિવાય ગિરીજાનાં કીર્તનો રાધાકીર્તન સામે ધરવાજ જાણે હોય નહીં તેમ રચાયાં છે; અને તેમાં પણ શક્તિરૂપે દેવીની શણગાર મૂર્ત્તિનું સ્તવન અધિક અંશે લાગે છે. વળી વસંત પૂજા પણ શિવજીની કરેલ છે તેમાં "ફાગ ખેલવા" વિષે, છેક વિષ્ણુની સમાન પીચકારી વિગેરેના હાડ સહીત શિવજીનું વર્ણન નથી, કારણ કે તેમા અસંભ દોષ આવી જાય; પરંતુ હિંદોળાનું વર્ણન વિષ્ણુ જેવું લગભગ છે એમ કહેતાં બાધ ન આવે. મદનને બાળી નાખનાર-ભસ્માવશેષં મદનં ચકાર-એ કુમારસંભવના વાક્યને દોષ આપનાર આ વસંત વર્ણન કહી શકાય; પરંતુ તેના સમાધાન અર્થે માત્ર એકજ કલ્પના છે કે પાર્વતી પરિણય થવા અગાઉ સ્હેજ અને તે પછી થોડી મુદત જો શિવજી ઇષ્ટદેવ તરીકે કલ્પાયા હોય તો તે તારકાસુરના વધ માટે હતું, એમ ગણી દોષ નિવારણ થાય, અને યથાર્થતાનું સમાધાન જડ્યું કહેવાય. એમાં પણ નમ્ર અભિપ્રાયનો અવકાશ રહેતો એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય કે કુમારસંભવના વસંત વર્ણનની છાપ પડતી ભાસે છે. સહાયમેકં મધુમેવ લબ્ધ્વા" સંત વસંત સખાને લઇને:" વર્ણ પ્રકુર્વે સતિ કરણીકારં । ઇત્યાદિ. "શ્રવણે કરણીકા કુંડલ સોહઇ:" આ સામ્યતા જરા તાણીતોડીને ઘટાડવા જરૂર રહે છે. એટલું તો તે છતાં અવશ્ય માનવાનું કે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શિવાનંદનો સારો હોવો જોઇએ. શિવાનંદને રાગતાલનું પણ સારૂં જ્ઞાન હશે, કારણકે અદ્યાપિ તેની કવિતા વાદ્યનાં સમેત ગવાય છે, અને આનંદ આપનાર નીવડે છે, એવીજ આહ્લાદજનક દયારામની કવિતા અને તેથી અધિક અંશે પણ નિઃસંદેહ ગણી શકાય: પરંતુ એવી રીતિથી કવિતા રચનાર બહુ કવિઓ આ યુગમાં ગણી શકાય.

[પ્રકરણ ૧૭ મું.]

સ્વામીનારયાણ અને જૈન સાધુઓ વિષે બોલતા પહેલાં સ્ત્રી કવિ વિષે થોડું કહી પતાવી દેવું ઠીક છે. પંદરમા સૈકાનાં મીરાંબાઇ ઉપરાંત જે સ્ત્રી કવિ થઇ ગયાં છે તેમાં મોટો ભાગ નાગર જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓનો હતો એમ કહેવું બાધવાળું નથી. કારણ કે કૃષ્ણાબાઇ જેની હયાતીનો કાળ જણાયેલ નથી તેનું રચેલું કવન "સીતાજીની કાંચળી" ઘણે સ્થળે ગવાય છે અને લોકપ્રિય નિવડ્યું છે. ગિરપુરની નાગર ગવરીબાઇએ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં પદો રચ્યાં છે તે પણ સરસ છે. તેના લખવા મુજબ: "માયા મોહકો છેદીકે, મન નિશ્ચય ધારો; એ કહી વ્યાપક આતમા દુજો નાહી પ્રમાણે;" ઇત્યાદિ. વળી "ચંદમેં" તું ચૈતન્ય તું સુરજમેં. તું તે

સુઝ, નાહક ભજે, તું વિના, દસોંદીશ જામી." ઇત્યાદિ—આ હિંદીમાં રચેલ કવિતાની કર્ત્રી પોતે અભ્યાસ સારો કરેલો હોય તોજ રચી શકે, એવી રીતે ભાષા તેના મુખમાં રમી રહેલી લાગે છે. રાધાબાઇ નામની સ્ત્રી કવિનાં નીતિ અને અધિક અંશે ભકિતનાં કવનો પણ સારાં છે; છતાં સામાન્ય પંકિતનાં છે. તેની પણ પ્રેમભકિતજ હતી. કેટલેક સ્થળે નાગર સ્ત્રીઓને અભ્યાસ-શાસ્ત્ર સંબંધીજ ઘણે ભાગે-કરેલ વાંચવામાં આવ્યાં છે, તે પ્રમાણે આ સ્ત્રીએ અને કૃષ્ણાબાઇએ કરેલ હોવો જોઇએ. સામાન્ય રીતે લોકપ્રિય ગીતો પણ અદ્યાપી નાગર સ્ત્રીઓને મ્હોંયે કરી રાખેલ જોવાય છે, સંભળાય છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાની પૂર્વ યુગોના અને તે સમયના થતા કવિઓનાં વચનો તેમણે અતિશય રટન કરેલ હશે. કૃષ્ણાબાઇ વડનગરની રહિશ તે આ પ્રસ્તુત યુગ પૂર્વે કે તે સમયેજ અસ્તિત્વમાં હતી તેની શંકા છે; તેજ રીતે પ્રત્યેક સ્ત્રી કવિ વિષે શંકા થાય એ સ્વભાવિક છે. વડનગર ભાંગ્યું અને નાગરો ત્યાંથી ભાગી, કચ્છ કાઠીઆવાડમાં ઉતર્યા, તે સમયેજ આ સ્ત્રી કવી થઇ ગઇ હોય તોપણ ના નહીં; પરંતુ તે પછી હોય તો તે માન્યતા પણ હજી દુષિત કરાય એવા વાદ કે તરકો જાણવમાં નથી. તે ગમે તેમ હો પણ એ સમયમાં નાગર સ્ત્રીઓને પતિવ્રતા ધર્મ સદ્રઢ પાળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા તેમ તદનુંસાર પ્રયોગ. હોય એમ માની શકાય: કાં કે તે માટેજ સીતાજીને વીષે કંઇ કંઇ લખી પોતાનું વર્તન તેના અનુકરણાર્થે રહે એવું કરી દેવાનોજ અમત, આવાં કવનોનું કારણ હોય શકે. સ્ત્રીઓને સ્ત્રી સબંધીજ, દ્રષ્ટાંત રૂપે વ્યવહાર પ્રયોગમાં અનકૂળ પડે માટે ગાવું યોગ્ય માનેલ કૃષ્ણાબાઇએ "સીતા વિવાહ" "રૂકિમણીહરણ" એ બે પણ લખ્યાનું "સીતાજીની કાંચળી"ને અંતે જણાવે છે, તે બધાં અન્યોપદેશ તથા સ્વોદ્ધાર, કરવા સારૂજ હોય એમ લાગે છે. વ્યવહારમાંથી મુકત રહી પરમેશ્વરમાં ધ્યાન પરોવવાનો ધર્મ તે યથાર્થ પાળતી હોય એવું સુચના થાય છે. તે શિવાય તળ ગુજરાતની કવિ પુરિબાઇ પોતાના સ્થાનમાં ઉછરી છે, ત્યાં અનુભવ લીધો છે અને અખિલ વિશ્વનો અનુભવ તેનાથી મપાય છે એવી સંકુચિત દ્રષ્ટિમર્યાદા વડે "સીતા મંગળ" ગાય છે. "વિસળનગરની થાળીએ; અણાવો, ને ડુંગરપુરની ઝારીરે; વાટકડા વિજાપુરી મેલે તો સુવર્ણ લોટા શુભકારીજી; કાઢો ઘઉંની લાપશી પીરસો તો માંહે માળવીઓ ગોળજી." ઇત્યાદી એ વચનો તેના સઘળા વિષે પ્રતીતિ પૂર્ણ આપે છે. સાથે જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણની હતી એમ અનુમાન કરાવે છે. પરંતુ રૂજુતા વડે, યથાર્થ હૃદયના ઉભરા પ્રદર્શિત કરતાં તે સમયની સ્ત્રીઓ પણ ભીતિ ધરાવતી, કે કોઇ જાતિનો સંકોચ મનમાં રાખતી, એમ લાગતું નથી. તે સમયજ આવા કવનોનું ઉત્તેજન આપતો હશે. આ સઘળું ઠીક પણ સ્ત્રીઓને

મૂળ વિષમ-સંસ્કૃત ગ્રંથોના અધિકાર નથી એ સમજ ઉપર આ સમયમાં વર્તન થતું કે કેમ તે પ્રશ્નના નિર્ણય સારૂ પ્રસક્ષ કે અંતર્હિત અનુમાન પ્રમાણુ કવનોમાંથી શોધી એ તો માત્ર એ છે કે તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાની સ્ત્રીઓ પણ ચાવેલનું ચાવણું કરતીજ માત્ર દેખાય છે. મૂળ ગ્રંથોનું અવલોકન કે અધ્યયન સંસ્કૃત ભાષાની સહાય ન હોવાથી નહી કરાયું, હોય એમ માની શકાય.

આ સમયના કેટલાક જૈન કવિઓ થઇ ગયા છે તે વિષે લખતાં, એટલું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમના સંસારની જાળમાં ન લપટાય માટે સાચવણુ અને ચેતવણુના બોધ મનન કરવા યોગ્ય છે. વ્યવહારની અનર્થ પરંપરાને આધીન થયેલા લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છતા આ સર્વ કવિઓ પ્રમાર્થ કરવા તત્પર રહેતા. જૈન મંદિરમાં બેઠા બેઠા જાણે સ્વયષ્ટિકા વડે પ્રહાર કરવા ઉદ્યમ કરતા હોય નહીં તેવું ઉપદેશક વચન એકે નથી; પરંતુ ધીરે સ્વરે, "ભાઇબાપુ" કહી, સારી શીખામણ આપી, સુમાર્ગે દોરતાં દોરતાં, દુઃખના ત્રાસને આબેહુબ વર્ણન વડે લગભગ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થતી હોય નહીં એવો દેખાવ કરતા, તેઓ કવનો કરી ગયા છે. અહિંસા તે પરમ ધર્મ છે; ઇત્યાદિ વચનોનું વ્યાખ્યાન કરી, અહિંસા શબ્દની અતિ વિસ્તૃત શકિત દર્શાવી, પ્રયોગમાં લાગુ પાડી, દ્રષ્ટાંતો આપી આગળ વધે છે. અને અનેક એવા એવા ઉપદેશનાં વચનો જઇન શાસ્ત્રને આધારે રહી વાચક અને શ્રોતા સમક્ષ ધરાય છે. લગભગ એ કથન આધાર વિનાનું કે દોષવાળું નહીં ગણાય કે તે સમયજ સ્ત્રીઓને સુધારવાનું મથન કરવાના હતો: સામળ, વલ્લભ ઇત્યાદિ કવિ વર્યો, તેમજ જૈન કવિઓ પણ તેઓને સન્માર્ગે દોરવા યતન નિરંતર કરતા. જૈન કવિઓના નિયમો તે અમુક અંશે દુર્ગમ હતા, અને તેનાં ધોરણો પ્રયોગ માટે વિષમ ગણાય એવાં છે. નીતિના રસ્તાજ દર્શાવવા પ્રયાસ તે સર્વના છે, અને તેવા નીતિના માર્ગથી મોક્ષ સરળ પડે છે.

દ્રષ્ટાંત તરીકે ઉદય રત્ન લઇએ. ઉદય રત્ન; રાંદેરના વિજય તે "શ્રીપાળ"ના રાસના કરતા; અમદાવાદના મોહન વિજયતે "ચંદ્રના રાસ" ના કરતા; "શીલવતીના રાસ" ના કરત, નેમવિજય અને સમય સુંદર એટલા કવિ તરીકે ખ્યાતી પામ્યા છે અને તેઓમાંના નેમવિજય શિવાય બધા પ્રસ્તુત સૈકામાં થઇ ગયા એમ કહી શકાય. જૈન લોકોએ પણ જોયું કે તેઓની ભાષા તે વખતે પ્રચલિત ન હોવાથી જે કાંઇ લોકોને બોધ કરવા વગેરેનું હોય તે જો લોકપ્રિય કરવું હોય તો તે ગુજરાતી ભાષામાંજ લખવું ઉચિત છે. વળી તે ધર્મના સેવકો પણ બોલે લખે તેવી ભાષા, તે સમયમાં માત્ર ગુજરાતીજ રહી. કેટલો ભેદ આવે: કે જૈન લોકોના શાસ્ત્રી લખાયેલ તે ભાષાની સાથે અતી પરી

ચિત હોવાથી આ ધર્મગુરૂને ગુજરાતી ભાષામાં લખતાં કંઈક થોડે અંશે અસર થાય તો તે સમજાય એવીજ હતી. અર્થાત માગધી, મારવાડી, સુરસેનીનાં કેટલાક શબ્દોજ આવી જાય કે તેના વ્યાકરણના નિયમો ગુજરાતીમાં ઉતારાય, તો સ્હેજ કઠિણ કે ક્લેશ પડે તેવો બોધ, સમજતી વેળા નીવડે એટલુંજ; પરંતુ ભાવાર્થ ગ્રહણ કરવામાં વાંધો ન આવે. તેવા શબ્દો વીષમ પડે પણ પ્રકરણ અને પરિશેષને ધોરણે અર્થ ગ્રહણ થાય ખરો. તેઃ– "ઈભય, ઉમાલ્યો, વીટલ, ઈહાહુ, વીખાસ, ગુહીર, પ્રતાલી" ઈત્યાદી જેવા. હવે ઉદય રત્નના ઉપદેશ વચનો તપાસતાં આઓને બહુજ મર્યાદામાં રહેવાનું કહેલ છેઃ– "પરશુ મસ નવી બોલીએ, દંત દેખાડીરે ગુંઝ નહીંરે ખોલીયે;..........આછું ઓઢીએ વાત કરતાં, ઘણુંજ રૂડાં શોભીયેઃ સાસુ અને માતા જાગ્યા વીણ પલક પાસ ન થોભીયે...... .."જાણીયે પીયુ વીણ પુરૂષ સઘળા સહોદર સમો વડે........કુરૂપ કુષ્ટી કુબડો ને દુષ્ટ દુર્બળ નિર્ગુણોઃ ભરથાર પામી ભામની તમે, ઈંદ્રથી અદકો ગણોઃ" ઈત્યાદિ વચનો વડે ઉદય રત્ન પતિવ્રતા સ્ત્રીના ધર્મ પાળનારે જે વર્તન રાખવું જોઈએ, તે ગણાવે છે તેને વ્યવહાર નીતિજ શ્રેયઃ સાધક માનવાની હતી, અને તેને માટે પુરાણ વગેરેનાં દ્રષ્ટાંતો પણ હિંદુ ગ્રંથોમાંથી લીધાં છે. સામાન્ય કથા તેઓના ગ્રંથોમાં હોય તો ના નહીં. "સોળ સતીનાં લીજે નામ, જયમ પામી જે ઉતમ ઠામ; પ્હેલી સમરૂં બ્રાહ્મી સતિ, ચંદન બાળા બીજી ભગવતિઃ રાજે મતિ જાણો મનરંગ. ચોથી દ્રૌપદી શીલ સુચંગ, કૌશલ્યા ને દુર્ગાવતી. સુલસા સીતા વંદુ ગુણવંતીઃ સુભદ્રા ને શીવા સુજાણ, કુતા શીલવતી મન આણ; નળ દમયતી મહા ગુણવંતી, પુષ્પ ચુલાને પ્રભાવતી; પદ્માવતી પ્રમુખ સુંદરી, સોળ સતી જાણો ગુણ ભરીઃ" ઈત્યાદિ આ બધી સ્ત્રીઓમાં હીંદુ તથા જૈન શાસ્ત્રનાં સંમિશ્રિત સતીઓનાં નામો છે, એમ લાગે છે. આવી રીતે ઉદય રત્નને પુષ્ટિ કરનાર પુરૂષ વર્ગને શિખામણનાં વચનો કહેનાર કુમુદચંદ્ર છેઃ તેણે આની સત્ય પ્રતિમા થાય એવી સજાય લખી છે તેમાં પણ હિંદુ પુરાણોના આધાર લીધો જણાય છે તેઃ–"નિરમળે ભાવે નેહે સમજી, પરવધુ સંગ પરી હશે; ચાંપીયો કીચકે ભીમસેને શીલા હેઠે સાંભળ્યો;" ઈત્યાદિ.

હવે વળી પાછા ખંભાતના યતી ઉદય રત્ન પ્રત્યે દ્રષ્ટિ ફરી ફેરવીએ તો તેણે જે જે અનેક વિષયો ઉપર લખ્યું છે તેમાં અગાધ તત્વ જોવા માંડીએ તો વેદાંત વગેરે દર્શનોથી પરિચિત આંખને તેમાં માત્ર ગાધપણું અર્થાત વ્યવહારની ઉપલી સપાટી પરત્વે ગણી શકાય એટલુંજ તૃપ્તી માટે મળી શકે. આ ઉપરાંત તો તેના ઈષ્ટ દેવ તરફની ભક્તિ; મહા વીરસ્વામી તરફ ઉપાસનાના ભાવથી જોવું; જૈન અને અર્હતની એકાગ્ર મનથી ઇષ્ટ દેવ તરીકે ભાવ લાવવો; એટલુંજ ગણાવી

શકાય છે. ઉદય રત્ને પણ આગળના તથા આ યુગના કવિઓની સમાન જીવને વણજારાના રૂપક વડે બોધ કર્યો છે; તે ઉપરાંત ક્રોધ, માન, લોભ વગેરે ઉપર બોલતાં માત્ર નીતિનું ભાનજ કરાવ્યું છે. માર્યાનો અર્થ પણ ધૂર્તતા કે જુઠાણું એવો કરી કાયિક, વાચિક, માનસિક એવા વિભાગ પણ સ્પષ્ટ બતાવ્યા નથી.

એટલું જૈન સાધુના બોધ પરત્વે સામાન્ય રીતે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેઓનો એક ઉદ્દેશ એ હતો કે પાપને રસ્તે જતાજ અટકાવવા; તે રસ્તાનાં દુ:ખ, સંકટ ઇત્યાદિથી ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવો. વેદાંતમાં અને અન્ય માર્ગે પણ ઘણી વખત જ્ઞાના બોધ વડે દુખનો ત્રાસ દેવો. તેથી કુકર્મની નિરતિ થાય છે, પણ એક તો માર્ગ એ પણ ગણાયેલ છે કે અત્યંત ઉંડા ઉતરવાથી દુષિતતામાં પણ છેવટે અનાસક્તિ ઉત્પન્ન થવા પામે છે. આ બંનેમાં યોગ્ય રીતિ જૈન સાધુ અને હીંદુ શાસ્ત્રકારોનીજ છે કે પ્રથમથીજ અટકાવ કરવો. કારણકે પછી દરદ કયારે પ્રવેશ કરે છે, કેટલે અંશે શરીરમાં જામી જાય છે અને કયારે બળ કરવા પામે છે તે કહી શકાતું નથી. આ બધાં ઉપદેશના કવનોમાં ઘણે અંશે હિંદુ કવિનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા પણ તેઓની હોવી જોઇએ; એ વાત ઉપર કહ્યા મુજબ "જીવરૂપ વણઝારા" ઉપરથી સપષ્ટ થાય છે, એટલુજ નહીં પણ અભિ વિજય મહારાજનું "મહાવીર સ્વામીનું પારણું" તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. કવિતા કરવા તરફ પ્રીતી અને તેમાં અન્યોન્યની સપરધા તો પ્રમાનંદ કવિના અખાડા ઉપરથી પણ સિદ્ધ થયેલો છે, તે આ સમયમાં પણ જારી રહી હતી એવું ઉપર યોગય સથળોએ સું ન થઇ ચુકયું છે. વિરવિજય જે અમદાવાદના યતિ હતા તેણે પણ જે વહાર માટે બોધ કર્યા છે, અને તેજ દંષ્ટ ધર્મ કે સનાતન ધર્મ જે ગણીએ તેમાં ગણવો એવું મનાવ્યું છે. તે લખે છે કે "રાજા રમણી ઘરનો સોની વિશ્વાસે નવ રહીયેજીરે, માતપીતા ગુરૂવીણ બીજાને, ગુજની વાત ન કહીયે;" ઇત્યાદિ. શીખામણ તો નીતી પંથની થઇ, પરંતુ સામાન્ય વર્તન પરત્વે ઉપયોગી સુચના પણ કરી છે તે એ કે: અજાણ્યે ગામ ન જવું; ઝાડ તળે વસવું નહીં: "બે જણ વાત કરે જ્યાં છાની ત્યાં ઉભા નવ રહીયે." "કુવા કાંઠે હાંસી ન કરીએ." "નાપીક ઘર જઇ શીર.મુડાવે, પાણીમાં મુખ જોવે; નાવણ દાતણ સુંદર ન કરે, બેઠો તરણાં તોડીજીરે." તેવાને લક્ષ્મી ત્યાગ કરી જાય છે. આ છેલો લખ્યો તે વહેમ નહીં, પણ એવી જાતનો પ્રત્યવાય ન મુકે તો એવા નજીવાં કાર્યો કોઇ ભૂલથી થઇ જાય તો ડર ન ખાય; અને ડર ન ખાય ત્યારે બીજીવાર કરતાં અટકે નહીં, માટે આવી વાડ કરી દીધી. આ પ્રમાણે પોતાને જે જે બોધ કરવો ધ્યાનમાં ઇષ્ટ લાગ્યો તે તે કર્યો છે.

જશ વિજય કવિનાં " અઢાર પાપસ્થાન " પણ નીતિ પંથનું વ્યાખ્યાન કરે છે. પુરૂષે સ્ત્રી એકજ ધારવી અને પરણેલાજ; તે સિવાય સર્વ સ્ત્રીઓ નર્કદ્વાર છે એમ સમજી રહેવું નર્કની પીડા ભોગવવી પડે છે; મૃતદેહ છોડી જીવ પ્રેત લોકમાં જાય છે કે શી રીતે એ વગેરે વિષયો ઉપર આ કવનોમાં કાંઇ પ્રકાશ કોઇ કવિએ પાડેલ નથી; બલકે તે વિષયોને કોઇએ સ્પર્શ સરખો પણ કર્યો નથી. તો નર્કના અસ્તિત્વમાં અથવા પ્રેતને સ્વર્ગ નર્ક સેવવાં પડે છે તે પુરાણોનાં કથનોમાં તે કવીની આસ્થા હતી; અગર તેનાં ધર્મ-પુસ્તકોમાં તે વિષે શું સમજાવ્યું છે; એ વગેરે કાંઇજ આ કવનોમાંથી સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. માત્ર નીતિ બોધ પૂર્ણ છે."

[પ્રકરણ ૧૪ મું.]

હવે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત સ્વામીનારાયણના સાધુને લઇએ. તે સાધુઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે જણાયલાં છેઃ-(૧) નિષ્કુલાનંદ; (૨) બ્રહ્માનંદ; (૩) મુક્તાનંદ; (૪) પ્રેમાનંદ; (૫) દેવાનંદ; (૬) મંજુકેશાનંદ. નિષ્કુલાનંદે વૈરાગ્યનાં પદો તથા કીર્તનો રચયાં છે, તે ઉપરાંત સ્વામી નારાયણનું ચરિત્ર બનાવ્યું છે. મુકતાનંદ અને બ્રહ્માનંદે હિંદી ભાષામાં અને હિંદુસ્તાનીમાં કેટલાંક કવનો કર્યાં છે; અને બંને જણાએ સસ્કૃતનો અભ્યાસ સારો કર્યો હતો એમ ગ્રંથો બતાવે છે. મુકતાનંદ તો કવિ નર્મદાશંકરના કહેવા પ્રમાણે પ્રથમ રામાનંદી હતો પણ પાછળથી સ્વામીનારાયણને ગુરૂ માની તેની અનન્ય ભક્તિ કરી, તે એટલે સુધી કે મુર્તી વિનાના વેદાંત મતને માનતા તે વખતે તે ધોરણે મુકતાનંદનાં કવનો નીકળતાં; અને જયારે ઉપાસના માર્ગ ગુરૂના મતમાં ઠીક લાગ્યો તથા તે પ્રમાણે પોતે પણ કવિતા રચી, એમ કવિજીનું કહેવું છે. આ બધું તો ઠીક પણ સ્વામીનારાયણના પંથમાં સારી કવિતા રચતાં આવડે તે જેમ ગુણ મનાયો છે તેવી રીતે સારૂં વાદ્ય વગાડી કવિતા-ભજન ગાઇ, એક તાર જીવ થાય એવી ચાલાકીથી જે શ્રોતાઓની એકાગ્રતા રખાવી, ભક્તિભાવ દ્રઢ કરાવે, તે શ્રેષ્ટ ગણાતો. અને તે ધોરણાનુસાર, આ સાધુઓમાંથી ઘણાખરાને વાજીંત્ર સમેત કવિતા ગાતાં આવડતી, એટલે રાગ તાલથી સુંદર કવિતા રચી શકતા એ સમજવું તો સહેલ છે. સ્વામીનારાયણના સંપ્રદાયવાળા ઘણાખરાનો એક સરખો ઉપદેશ તે એ કે સર્વ જગતતત્વ પદાર્થોનો એકાએક અત્યંત ત્યાગ કરવો તે તેઓથી વિરકત રહેવું તોજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય.

નિષ્કુલાનંદનાં વૈરાગ્યનાં પદ આધક સ્તુતિપાત્ર છે એમ તો નહિં પણ અધિક સામાન્ય જનને પ્રિય છે. "જનની જીવો રે ગોપીચંદની પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજી...... ભલો રે ત્યાગ ભરથરી તણો, તજી સોળશે, નારજી." સાધુ થયામાં સાધુતા સમાઇ નથી; અને સાધુ થયા પછી અસાધુ વર્તન રાખનાર તો અધમાધમજ સમજવા; તથા ખરો વિરાગ થાય ત્યારે તે ત્યાગ સત્ય સમજવો; વૈરાગ્યને વિઘ્ન ઘણાં, તાકી રહ્યા તૈયારજી; માન મોટાઇ છે મારવા, ઢોળાવવા ધન નારજી" આ સર્વ ઉપદેશોનો ભાવાર્થ એ કે સર્વ મોહ સંસારનો ત્યાગ કરવો અને એ ત્યાગ કરવામાં મુખ્ય શાસ્ત્રો ગુરૂ મુખે શ્રવણ કરી સત્સંગજ કરવો, એ છે. આ બધું કહેણ જ્ઞાની કવિઓને થોડે ઘણે અંશે મળતું આવે છે. નિષ્કુલાનંદે એ ઉપ શાંત ભકિત દર્શાવવા હરીનું ભજન પણ કેટલાંક કવનોમાં કર્યું છે; "લટ કાળો લટકંતોરે આવે, મોહન મોરલીવાળોરે;" ઇત્યાદી; "સામળીઓ સ્નેહનો બાંધયો આવે છે અલબેલોરે;" "છોગાળા તારા છોગલાં ઉપર, વાલમજી વારી જાઉં રે" આવાં આવાં વચનો સુચવે છે કે પરમેશ્વર અર્થાત શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા ઉપર પ્રેમ–એટલોજ રાગ રાખી બાકી સર્વ વિષયોમાંથી વિરકત રહેવું.

" તુલસી વિવાહ " ના કર્તા પ્રેમાનંદ સ્વામી વિષે લખતાં કહેવું જોઇએ કે તુલસી એક વનસ્પતી હોવા છતાં તેમાં સ્ત્રી સ્વરૂપ અર્પણ કરી તેને શ્રીકૃષ્ણની સાથે પરિણામ કરાવવાનો મહીમા ગાવો એ પણ એ સમયને ઉચિત હતું. વડતાલના રહીશ પ્રેમ સખી સાધુને કૃષ્ણ પ્રેમનું ગીત ગાવાની અતિ રૂચિ માટે તુલસીનો મહિમા પણ ગાયો. કુશધ્વજ નૃપની દુહિતા તુલસી તેણે શ્રી કૃષ્ણ સાથે પરણવા તપ કરી, તે ઇષ્ટ પરમાત્માને પ્રસન્ન કર્યા. તેનું આખ્યાન ટુંકામાં એ કે: જ્યારે જાલંધર અસુરની સ્ત્રી રૂપે વૃંદા–તુલસી હતી, અને જાલંધર શિવજી સાથે યુદ્ધ કરવા ગયલા, ત્યારે તુલસી એકલી હોવાથી શ્રીકૃષ્ણે સ્વરૂપાંતર કરી તેની સાથે વિહાર કર્યો જેથી તેના પાતિવૃયના ભંગ નિમિત્તે તુલસીએ પથ્થર થવાનો શ્રીકૃષ્ણને, અને શ્રીકૃષ્ણે વનસ્પતી થવાનો તુલસીને એમ શાપ અન્યોન્ય આપ્યા. હવે વિવાહ વર્ણનમાં સમયોચિત ક્રિયા વગેરેનો સમાવેશ કર્યો છે તે ઉપરથી તે વખતની રૂઢિનું કાંઇક અંશે વાચકને ભાન થાય છે:–જોશી મુહૂર્ત જોઇ આપે; કલશનું સ્થાપન કરાય; ગણેશનું આવાહન થાય: દક્ષિણા વગેરે પુન્યદાન કરી રીતિસર કન્યાવાળાં વરને ઘેર નિશ્ચય પરણાવવા સંબંધી પ્રકટ કરાવે. તે દુર દેશ હોય તો લેખીત કુંકુમપત્રિકા વડે; પછી વરવાળા સ્વપક્ષ પ્રત્યે કુંકુમપત્રિકા આમંત્રિત કરે તેમાં જે જે આવે તેની સહવર્તમાન વરઘોડે ચઢી પરણવા જાય; જાનેયાને મંડપમાં ભોજનવિધિ કરાવાય; ઘોડે ચડીને આવ્યા પછી વર પ્રથમ

'તો તોરણુ આગળ ઉભો રહે, અને ત્યાં આવી સાસુજી પોંખે; એ વગેરે વિધિઓ સાંપ્રત કાળની સમાન ઘણે અંશે છે તે પરંપરા ચાલી આવવી જોઇએ, એ અર્થ સમજાય ખરો. હવે પ્રેમાનંદ ઇત્યાદિની જેમ આ પ્રેમાનંદ સ્વામીની ચતુરાઇમાં પોંખવાનો ગર્ભિત અર્થ કોઇ ન્યારોજ દેખાય છે તે એ કે:-સાસુ પોંખે લઇ ધુસરૂરે, કે છે તેણાથી ન્યારા ન કરૂંરે; સાસુ પોંખે મુસળ લઇરે, વરને નીરખી રાજી થઇરે; સાસુ પોંખે લઇ રવાયોરે, જેને વેદ પુરાણે ગાયોરે; સાસુ પોંખે સંપટ લઇ સરીઆરે, હરીવર નિરખી અંતર ધરીયોરે; સાસુ પોંખે છે લઇ ત્રાકરે, હરીવર લસીઆ જોઇને જરાકરે; સાસુ ઈંડી પીંડી ઉતારેરે, હરીવર નીરખીને ઉર"ધારેરે; ઇત્યાદિ વડે મનને તૃપ્તિ વળે એવો અર્થ-પ્રકાશ નથી, એમ સ્પષ્ટ મનાય. પ્રેમાનંદ તેના સમાન નામ ધારી એનો અર્થ કરે છે તે ટુંકામાં:-ધુંસળ=વૃષભનું જોતરૂં; મુસળ=અમૃત ખાંડણું; રવાઇ=મહીનું વલોવણું; તરાક=વિશ્વનું ઢાંકણું; સરઇઓ=વૃષભનું ચારણું; ઈંડી પીંડી=ઉદરવોખણું; ઇત્યાદિ. હવે આનો અધિક સ્પષ્ટાર્થ કરવાની આ સ્થળે આવશયકતા નથી, તેથી સ્વામીનારાયણના સાધુ વિષે અધિક કહીએ: વિધિમાં પણ ઘણે અંશે સમાનતા વર્તાય છે. તેણે સ્વામીનારાયણના સહુજ આનંદ સ્વામીના વિયોગ વિશે કવનો કર્યાં છે તેમાં તેની અનન્ય ભકિત દ્રઢ રીતે પ્રકટીત કરેલ છે. શૃંગાર શ્રી કૃષ્ણનો લખ્યો છે, એમ કહી શકાય, પરંતુ તે સ્વધર્મ નીષ્ટ પૂર્ણ હતો એ તો સત્યજ છે. તેનાં રચેલાં કૃષ્ણ પ્રેમનાં પદો અત્યંત પ્રેમરસથી ભરપુર છે તેથીજ તેનું ઉપનામ પ્રેમ સખી પાડેલ હતું. એનો લખેલ "થાળ" પણ અત્યંત રસભર્યા છે અને તેણે સ્વ સમયને અનુકુળ ભોજન સામગ્રી વર્ણવી છે તે ઉપરથી તે વખતની રસોઇની ક્રિયા જણાઇ આવે છે: લાડુના પ્રકારમાં "મોતૈયા લાડુરે, સવૈયા સારા છે; તમ કાજ કર્યારે, લાખણશાઇ પ્યારા છે; મગદળ ને શેવદળરે, લાડુ દળના છે: ખાજાં ને ખુરમાંરે, ચુરમાં ગોળનાં છે." ટુંકામાં કહીએ તો તે વખતે જે ભોજનવિધિ થતી હશે તે સઘળી આપી દીધી છે.

પ્રેમાનંદની ભકિત; અને નિષ્કુળાનંદનો વૈરાગ્ય એમ બંનેની દીશા નીરાળી હતી. નિષ્કુળાનંદે "વિરહના બાર મહીના" સમય-ચિન્હ મુજબ કરેલ છે, તે સાથે સાથે કહી દેવું જોઇએ: પણ તેનાં "હરીને ભજવા વિશે" નાં પદો જોતાં જે ભાન થાય છે તે મુખ્યત્વે કરી તેની વૈરાગ્ય વૃત્તિજ:-" મળી મનુષ્યદેહ મોંઘા મુલની, ફરી ફરી ન આવે જો એહ, સમજવું સાનમાં;" વળી; "કયાં જીવ કયાં જુગદીશ, જાણો જુજવી એ જાત છે રે;" ઇત્યાદિ: વળી:- "જોને ગર્ભવાસની ત્રાસ, ટળે કેમ ટાળી કોયની રે, તે પણ ટાળીને અવી નાશ, રાખે ખબર અન ત્યની રે;" ઇત્યાદિમાં પણ તેના ભકિતભાવ દર-

મિજાન શણગાર કે શૃંગાર એ બેમાંથી એકેનું વર્ણન નથી. હરિભજન કરવામાં પણ વૈરાગ્યજ મુખ્ય અને આવશ્યક માન્યું છે. તે "ધિરજાખ્યાન"માં લખે છે કે: "વૈરાગ્ય વિના તન સુખ ન તજીયજી, તન સુખ તજ્યા વિના હરી ન ભજાયજી; હરી ભજ્યા વિના ન ભક્ત નિપજાયજી, લીધા મેલી વાતે ભક્ત પાસું લજાયજી." એ વાત બીજી સ્પષ્ટ સમજાય એવી છે કે ઘણાખરા લોકોને સંસારનો મોહ ક્ષણભંગુર અને સંકટદાયી છે એવો બોધ કરવાના હેતુથી, અને થોડા લોકને સંસારનો ત્યાગ કર્યાના દેખાવ માત્ર કરી સાધુ બન્યા હોય, તેવાને એવી ધૂર્તતા છોડી, ખરે ખર ત્યાગવૃતિ ધારણ કરવાનો બોધ કરે છે. તેમાં અનન્ય ભક્તિ રાખવી જરૂરની છે તે માટે પ્રહલાદ, હરિશ્ચંદ્ર, વિભીષણ ઈત્યાદિનાં ટુંકામાં આખ્યાનો ગાઈ દ્રષ્ટાંતરૂપે બોધ કરી સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ આપી છે. તથા છેવટે લખેલ છે કે:—"સુખ દુઃખ સમતોલ સમજ્યા સહી, અરિમિત્રમાં રહી એકજ બુધી;..........હાર જીત ને હાણ વૃધી જાણે વળી હરખ શોકમાં ન હશે રૂવે; ગાંધર્વ શેહેર સમસુખ સંસારનાં રે. મૃગજળ જોઇ સુખરૂપ જળ ખુવે." આવા ઉપદેશનું સમસ્ત નામ "ધિરજાખ્યાન" રાખ્યું તે વિશેષણ અંત ભાગમાં પોતે કહેલ છે કે:—"ધિરજાખ્યાન છે એનું નામજી, ધિરજવાળાનું સારશે એ કામજી."

દેવાનંદ સાધુ પણ એવાંજ વૈરાગ્યનાં પદો રચી ગયેલા છે. તેનો ઉપદેશ જરા અધિક જુસ્સાવાળો અને નિષ્કુલાનંદનો રચેલ શાંતીવાળો છે. "કર પ્રભુ સંગાથે દ્રઢ પ્રીતડી રે, મરી જાવું મેલી ધન માલ, અંત કાળે સગું નહીં કોઇનું રે" એ વિગેરે તેનાં પદો ઘણાં લોકપ્રિય છે, તે ઘણાને મુખેથી ગવાતાં વારંવાર સંભળાય છે. ઉપર ટાંકયા મુજબ: "મળ્યો મનુષ્યનો દેહ ચિંતામણી રે, તારા અંગમાં રોગ અસાધ્ય, નથી લેતો નારાયણ નામને રે;" તથા:—"તારે માથે નગારાં વાગે મોતનાં રે, નથી એક ઘડીનો નિરધાર, તોય જાણ્યા નહીં જગદીશને રે;" વળી, "વર્ણાગીમાં વડપેપાની હારનો રે, ઉપર રાતો માતો રંગનો છેલ રે; ભીતર કાચો ભેખ ધરીને ભોગવે રે, ફોગટ ફરતો કરતો કુડા ફેલ રે:" ઈત્યાદિ વચનો વડે અનેકવાર મનને ચાબકા મારી, ઠેકાણે લાવવાનો બોધ સુબળ કરે છે. તેણે ભક્તિ અમુક મૂર્તિની કરવી કે અમુકની નહીં એવું કાંઇ આ પદોમાં કહેલ નથી. સ્વામીનારાયણવાળા સર્વે મૂર્તિને માને છે તો તે માત્ર શ્રી કૃષ્ણનીજ; અને તદનુસાર દેવાનંદે "પ્રભુ સાથે પ્રીતિ કરવા" નાં પદોમાં પણ માત્ર સ્વરૂપ વર્ણન કર્યા વિના સર્વવ્યાપક પર માત્મા તરફ ભક્તિભાવ દ્રઢ કરાવ્યો છે; પરંતુ "કૃષ્ણ ભજન" કર્યું છે તેમાં વ્રજાંગના વત્સલ તરીકે વર્ણન આવે છે ખરૂં.

સહજ પ્રતિભા સંપન્ન, ચારણ કવિ અને પાછળથી સ્વામીનારાયણ ના સાધુ થયેલ–બ્રહ્માનંદ નખથી શિખા સુધીનું કૃષ્ણનું પૂર્ણ વર્ણન કરી ભક્તિ દ્રઢ કરાવવા યત્ન કરે છે, તેથી પોતાનું કાવ્ય–કૌશલ્ય પ્રકટ પણ સાથે સાથે કરે છે. ભક્ત એજ સ્ત્રી–રાધિકા અને કૃષ્ણ ચંદ્ર સ્વામી; એ રીતે હજી આ સ્વામીનારાયણના સાધુનાં કવનોમાં પણ જોવામાં આવતું નથી, કે જેવું દયારામના વૈષ્ણવી સંપ્રદાયમાં પ્રકટ થયેલું છે. આમાં તો રાધાના મુખે, કવિ સ્તવન કરતાં, અંગનું વર્ણન કરાવે છે એટલુંજ: "ઓરા આવોને પ્રાણાધાર વાલા મારે ઓરડે; હું તો મોહી છું નંદ કુમાર, બાજુ કેરે બોરડે;". ઇત્યાદિ. ભક્ત કવિની સમાન બ્રહ્માનંદ પણ ભક્તિમાં ડૂબેલ હોય એમ શૃંગાર વર્ણન રસપૂર્વક કરે છે. વૈરાગ્ય માટેનાં પદો પણ છે, છતાં તેમાં 'દેવાનંદ, નિષ્કુલાનંદ જેવો જુસ્સો લાગતો નથી એમ નમ્રપણે લખવું જોઇયે. તેની મુર્તિપૂજાની ભભક જ્યાં ત્યાં ઉભી રહે છે કે જે પેલા બેમાં જરા માત્ર દેખાવ દે છે, નથી દેતી એવું છે. બ્રહ્માનંદ તો લખે છે તે સ્પષ્ટ છે કે:–
" છોગાળો રે, છોગાળો રે, છોગાં મેલ્યે માથે, મોરલી લીધી હાથે; "
વળી, "લટકાળો રે, લટકાળો રે લટકે મનડું લેતા; આવે સુખ દેતો રે;"
એ પ્રમાણે સાક્ષાત મુર્તિ ખડી કરી પોતે "કૃષ્ણ કીર્તનનાં પદો" લખ્યાં છે. તેના "જ્ઞાન લોચન" માં પણ કોઇ થોડે અંશે નિરંજન, અવ્યક્ત, અલક્ષ્ય સ્વરૂપ વિષે બે બોલો આવી ગયા હોય તે અકાડે બન્યા જેવું લાગે છે:–અલખ પુરૂષ અવિનાશી, ભજી લે ને અલખ પુરૂષ અવિનાશી"– પણ આ તો માત્ર મૂર્તિમાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રજ. તેની "દાણલીલા" આગળ ના કવિવર્યોનું અનુકરણ કરતી છે એમ સ્પષ્ટ ભાસે છે. "જ્ઞાન ભક્તિ" ના પદોમાં સર્વ જગત ક્ષણભંગુર માટે અસત્ છે એમ ઠસાવ્યું છે, પણ તેમાં તે પૂર્ણાંશે પ્રફુલ્લિત વદને બોલતો હોય એમ વાચકને લાગતું નથી. ખરો વૈરાગ્યનો ગાનાર કવિ, ખરા શંગાર ઇત્યાદિ મુર્તિનું ભજન કીર્તન કરનાર કવિઓ ભિન્ન છે, એમ ભાન વારંવાર થયા કરે છે. અગર જોકે તેણે લખ્યું છે તે સમર્થ રીતે જ્ઞાન કરાવે છે તોપણ તેને માટે પેહેલો વિચાર આવ્યાજ કરે છે: "સર્વે જુઠું રે, સર્વે જુઠું, સગું કુટુંબ શરીર; જદુપતિ સાચા જાણજે; વળી; "મનુષ્ય દેહ ધરીને મૂર્ખ, કહે શી કરી કમાણીજી.....................કાગળ ઘડી ઘડીનો કાઢી લેખાં જમડા લેશેજી;" તથા "બાળપણું તે જીવ અજ્ઞાની, . ખબર વિનાનું ખોયુંજી, સારૂં ભુંડું કાંઇ ન સુજ્યું. રમત માંહી મન મોહ્યુંજી. જુવાનપણું જુવતીમાં ખોયું, ધનને અર્થે ધાયોજી, મનમાં સમજે મુજ સરીખો, નથી જગતમાં ડાહ્યોજી"–આ છેવટનું પદ સ્પષ્ટ રીતે શ્રી શંકરાચાર્યના "ક્ષમાપરાધ" સ્તોત્રનું અનુકરણ છે:–બ્રહ્માનંદે પણ સમય–ચિન્હ ધારણ કર્યું હતું, અને કૃષ્ણના વિરહના "બાર માસ" નું વર્ણન ગાયું

હતું, એ તો સ્વાભાવિક લાગે એવું છે; કારણકે તેનાં "કૃષ્ણનાં કીર્તન" નાં પદો અનન્ય ભકિત સૂચવે છે, છતાં તે ભકિત-શ્રંગારનાં છે, એમ કહી શકાય; "લાગ્યો મારે નટવરથી નેડો, હવે મેં તો શીર નાંખ્યો છેડોરે;" વળી, "મોહી હું તો નટવરને વાને, કે કીધી વશ ડોલરીએ કાને;" મંજુ કેશાનંદ સ્વામીનાં "અજ્ઞાન નરને શિખામણ" નાં વચનો સામાન્ય પંકિતનાં છે તે દેવાનંદ કે નિષ્કુલાનંદ જેવાં જુસ્સાવાળાં, લોકપ્રિય નથી, તોપણ તે વચન બોધકારક છે, જેવાં કે:-"જોને જાગીને અંતરમાં અંધારૂં મુરખ તારે; સાચા સંત હરી ઓળખીને તું હૈડામાં નવ ધારે;" ઇત્યાદિ; વળી; "નરતન પામી, હાર્યો જીતી બાજી મૂઢ અજ્ઞાની; ખોટી સંત તણી, શિખામણ તેં સત્ય માની"-એવાં એવાં વચનો ભકિત દ્રઢાવવાને, સંસાર મિથ્યા ગણવાને, અને ધૂર્તતાનાં વચન કર્મો તજવાને બહુ ઉપયોગી ગણી શકાય.

ક્રમશઃ પ્રાપ્ત મુકતાનંદ જે મુખ્ય ગણાય છે અને જે રામાનંદી મતનો પૂર્વે હતો તથા પછીથી ગુરૂજી તરીકે સહજ આનંદને માની તેનો સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો, તે શિરોમણી હોવાથી છેલો ઉતારયો, કારણકે ક્રાઈસ્ટ પણ સર્વોત્કૃષ્ટ દારૂ સર્વને અંતે વાપરતો. ઉપર સુચન કર્યા મુજબ અને મુજબ અને જૈન સાધુની સમાન આ સાધુએ પણ સ્ત્રીઓના ધર્મ વિશેષે કરીને દર્શાવવા તરફ પોતાનો ગંભીર પ્રયાસ કર્યો છે, "સતી ગીતા" માં તેણે સધવા તેમજ વિધવાનાં ગુણોનો જે પ્રકાશ કર્યો છે, તે ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. આ પુરાણને આધારે થોડે અંશે હોય એમ લાગે છે કારણ કે આરંભમાંજ તે લખે છે કે:-"પાર્વતીએ શિવને કહ્યા, વનિતાના ધર્મ ઉદાર;" ઇત્યાદિ. આણે પુરાણાં શાસ્ત્રોનો આધાર લીધેલ અને તે ઉપરની આ ગ્રંથની રચના કરેલ એ તો સત્ય લાગે છે. વૈષ્ણવ તથા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયવાળાનો એ તો સિદ્ધાંતજ છે કે રાધાને મુકિત મળી તે પ્રકારની મુકિત પ્રત્યેક ભકતજને વાંછવી જોઈએ. મુકિતના ચાર પ્રકાર છે. તે માંહેથી આ બે સંપ્રદાયવાળાઓ જે મુકિત માટે અતિ ઘણી વાંછના ધરાવે છે તે તો રાધા જેવીજ; કે જેમાં નિરંતર કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવાનો રહે અને તેની નિકટજ રહેવાય; (ત્યારે દ્વૈત પણ ગણાય એટલું નમ્રપણે ઉમેરવા તક લેવી જોઈએ) આ કવી સાધુએ ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે અને બધા વાંચવા લાયક છે એમ કહી શકાય. સ્વામીનારાયણના મંદીરમાં છાપેલ પ્રતો તેમ લખેલ પ્રતો આના ગ્રંથોની તથા બ્રહ્માનંદના ગ્રંથોની મળી શકે; પરંતુ એ સર્વનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરવું હોય તો સવિશેષ તેનું વર્ણન કરીએ પણ અહીં તો સ્થળ સંકોચ છે, અને પ્રસ્તુત વિષયને અનુચિત ગણાય. તેનાં શૃંગારના પદો વગેરેમાં માત્ર એટલુંજ કે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રમાં આત્યંતિક

પ્રીતિ અને જગતના પદાર્થો ક્ષુદ્ર, એ રાખી વર્તન કરવું; જેમકે:-"હું તો જાવું છું જગદાધાર તમને નીરખીરે; મારે તમથકી જગમાં કોઇ નથી બીજું પ્યારૂં રે; વ્હાલા તન મન ધનને પ્રાણ, તમપર વારૂં રે;" ઇત્યાદિ. એજ રાધાજીની મુકિત, એજ પ્રત્યેક વૈષ્ણવીને સ્વામીનારાયણ ના પંથના ભકતજનોની પ્રાપ્તવ્ય મુકિત.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

તેની કવિતા અરત્વે બે બોલ લખતાં એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેને પોતાને તે વિષે એટલી કાળજી હતી અને તેની કિંમત એટલી બધી હતી કે છેક મરણ શૈયામાં પણ તેણે કહ્યું કે "ઢકવાની જેમ મારી કવિતા ભાવ પુછાયા વિનાની કરગસ કરગસ થઇ જશે; અને મારા મૃત્યુ પછી જે આજે મોટા ગ્રંથોમાં છે, તે વહેંચાઇને, બગડીને, છિન્નભિન્ન થઇ જશે." મરણ શૈયામાં પણ તેણે પદો રચ્યાં, ગાયાં ને લખાવી લીધાં, તો તેને વિષે એજ કહેવું યોગ્ય છે કે સમજણો થયો ત્યારથી કાશી વિશ્વનાથની આરારત્રિક ગીતિથી આરંભીને તે છેક મરણ સુધી ભજન ગાયા કર્યું. ઇછારામભાઇના લખવા પ્રમાણે દયારામે ગુજરાતીમાં ૭૦૦૦: હિંદુસ્તાની-વ્રજ ભાષામાં ૧૨૦૦૦; મરાઠીમાં ૨૦૦; પંજાબીમાં ૪૦: સંસ્કૃતમાં ૧૫; ને ઉર્દુમાં ૭૫-પદો રચ્યાં છે. તો પ્રેમાનંદ જેટલી કાવ્ય લખવાની સરળતા તેમ પ્રાવિણ્ય, નૃસિંહ જેવી અનન્ય ભકિત, અને અગ્રણી કવિની પંકિતમાં વિરાજમાન થવાને યોગ્ય પ્રતિભા, ધરાવનાર આ કવિ ઘણી ભાષાઓમાં કુશળ હતો, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જય દેવ-સંસ્કૃત કવિ, સુરદાસ નંદદાસ એ ભાષા કવિ-ભકિત-એવાઓનું અનુકરણ દયારામે નાની મોટી બાબતોમાં પોતાની કવિતા રચવામાં કરેલું જોવાય છે. ઇચ્છારામના શબ્દોમાં બોલીએ તો તેણે "રાધા કૃષ્ણને પોતાના નાયક નાયિકા લઇને શૃંગાર વર્ણન લખ્યું છે, ને તે એટલે લગણ ઘેલા આવેશમાં નહીં, પણ ભકિતમાં લીન થઇ વહ્યો છે કે........ તેને નિંદ્યો છે! દયારામની કવિતાના ત્રણ ભાગ થઇ શકે છે: નીતિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આ ત્રણેમાં શૃંગારની કવિતા ઘણી ઓછી છે; ને જ્ઞાન વૈરાગ્યની કવિતા પુષ્કળ છે. ગુજરાતીમાં જેટલી કવિતા છે તેનો કેટલોક ભાગ પંડિતાઇથી ભરેલો છે, પણ તેથી વિશેષ પંડિતાઇભરેલો શાસ્ત્રીય ભાગ હિંદીમાં છે, ને તેમાં સર્વોપરી શતસઇ ઇશ્વરતા પ્રતિપાદક ને શુદ્ધાદ્વૈત પ્રતીપાદન છે........કાવ્યમાં પંડિતાઇ કરતાં રસ, ચિત્ર આલેખવાની શકિત અને સ્વાભાવિક મનનો આવેશ-જોમ હેવા જોઇએ. તે કેટલીક કવિતામાં બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યા છે........કલ્પનાશકિતમાં સ

મળ દયારામને હઠાવે, પણ રસ લાલિત્યમાં દયારામ સામળને ટકવા દે નહીંજ. દયારામે અલંકારોમાં મોટો ભાગ અષ્ટ સખાઓમાંથી લીધો છે; ને થોડાક નવા યોજેલા છે, પણ તે ઉંચા નથી. સામળે વસ્તુ સંસ્કૃત માંથી લીધી છે; ને ગુજરાતીમાં મહલાવી છે. પણ લાવણ્યમાં, ભાષા માધૂર્યમાં, શરળ સબ્દ યોજવામાં દયારામનું કાવ્ય લોકપ્રિય છે. વિદ્વા નો માન્ય કરે તેવું છે; અને સામળનું કાવ્ય અભણ થોડું શિખેલાને આનંદ આપે તેવું છે........નાયક-નાયકાનો ઉંચો પ્રાચીન પદ્ધતિનો શૃંગાર વર્ણવવામાં દયારામ જેવો બીજો કવી ગુજરાત ભુમીમાં થયો ન થી. એણે મધુરા શબ્દો યોજવામાં જે ચાતુર્ય વાપર્યું છે.તે એવું તો સર્વોત્તમ છે કે કેટલાક શબ્દો તો ઘરગતુ બોલતા અને હૃદયભાવ દર્શા વવામાં નવાજ યોજાએલા છે........જેમ પ્રેમાનંદનું મામેરૂં સીમત વેળાએ, ઓખાહરણ ચૈત્રમાં, ને નળાખ્યાન ને દશમ સ્કંધ ચાતુર્માસ માં ગવાય છે, તેમજ ગુજરાતમાં એવી કોઇપણ જગ્યા નહીં હોય કે જ્યાં દયાની બાની પ્રસંગોપાત ગવાતી નહીં હોય. રૂકિમણી વિવાહ લ આદિ અવસરમાં રૂકિમણી સીમંત, સીમંત અવસરમાં કેટલેક સ્થળે ગ વાય છે; આશ્વીન માસમાં ઠેરઠેર ગરબાઓ ગાજી રહે છે; ને "માતા જસોદા ઝુલાવે પુત્ર પારણે." એ પદ તો એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે ગુજરાતમાં એવું કોઇપણ વૈષ્ણવનું ઘર નહીં હોય કે જ્યાં જન્માષ્ટમીની શૃંગારી રાત્રીના તે ગવાતું નહીં હોય. હૃદયભેદક ઘાયલ દરદીપેરે, હૃદય ભેદક શુદ્ધ કવિતા લખવામાં દયારામ સર્વોતમ નથી, પણ શબ્દ લાલીત્યમાં તે શ્રેષ્ટ છે..........દયારામનાં કવનમાં વિશેષે ત્રણ રસ જોવામાં આવે છે. શૃંગાર, શાંત અને હાસ્ય. કવિની વિદ્વત્તા એ જુદી વાત છે અને કવિની કવિત્વશકિત એ જુદી વાત છે. કવિ ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય અને ગમે તેટલી સરલતા રાખી પ્રાસાદિત શકિતથી પોતાની કવિતાને શણગારતો હોય, પણ જો તેમાં રસ નથી, જોસ્સો નથી, અને ચિત્ર પાડવાની શકિત નથી તો તે કવિ જોકે અજ્ઞાની લોકોમાં મોટો કહેવાય છે તોપણ તે કવિ પંકિતમાં છેલ્લો બેસે છે. સર્વ વિષય ઉપર અને સર્વ રસમાં ખુબ છટાઇથી લખ્યું હોય, એવી રીતે કે હૃદય ભેદાઇ જાય તે કવિ સહુથી શ્રેષ્ટ જાણવો. ગુજરાતી કવિઓમાં હાલના મારા વિચાર પ્રમાણે દયારામ ત્રીજે નંબરે આવે છે. પહેલો પ્રેમાનંદ, બીજો સામળ અને ત્રીજો દયારામ..........દયારામનું શૃંગાર કાવ્ય જોકે ઘણું સારૂં છે, તોપણ ઘણી ઉંચા પંકતીનું નથી. એ કાવ્યથી ચીત્ર પડતાં નથી. એનાં શૃંગારી કાવ્યોમાંનો ત્રીજો ભાગ દરદનો ભરેલો છે, ને બાકીનું ઉપર ઉપરના ઠાઠનું તાલ મેલ્યું છે. જેને અનુભવી રસિક જનો તુચ્છ ગણે છે..........પણ કવિતા રચવાની સરળતા વિશે મારૂં મત ઘણુંજ સારૂં છે. કોઇ કવિ એના જેવો થયોજ નથી; તેમ શૃંગાર

સંબૂંધી પ્રિતમ પ્યારીનાં પરસ્પર ભાષણ સંબંધી વ્યવહારીક મધુરા કહેવતવાળા શબ્દોની ચતુરાઇ પણ સૌથી શ્રેષ્ટ છે. એનામાં કેટલાક શબ્દ તેના તેજ વારેવારે જોવામાં આવે છે, "કાળજ કોરયું;" "તાલાવેલી તન માં;" "નૈન નચાવે;" ધીકીયે ઢાંકયાં; ચિતની ચેતવણી; ચિત ચોર તું; વગેરે."

આ અભિપ્રાય ઇચ્છારામનો છે; પણ તેમાં અવાંતર ભાગે કવિકુળ ચક્ર ચૂડામણી નર્મદાશંકરનો મત પણ રહેલો છે, તે સ્પષ્ટ પારખી કઢાય તેવો છે. પ્રથમ દર્શાવેલ વિચારમાં જરા ફેર કરાયેલ છે, અને તે ફેરફાર ઈચ્છારામે ટાંકેલ હોવાથી અહીં પણ તેમનો તેમજ જરૂર પડતો ઉતાર્યો છે. ઇચ્છારામ વધારે લખે છે કે: "નીતિ શિક્ષણમાં તે ઘણો મંદો નથી, તેમ ઉત્સાહી પણ નથી; અને તેની શ્રંગારી કવિતા સુજ્ઞને પણ ભરમાવે તેવી ગણાશે નહીં. એના ધર્મ સંબંધી વિચારો બહુધા ખરા ભાવના છે, છતાં વ્હેમ ભરેલા નથી. એનું કવન અધમ નથી, તેમ ઉદ્ધતે નથી. ખરી ભકિત નામનો ભાવથી ઉછળતું, લહરીઆં લેતું, અને પ્રેમી જનને મસ્ત કરાવતું છે, કૃષ્ણને ઇષ્ટ દેવ માનીને, જે પ્રેમથી એણે શ્રંગાર ગાયો છે, તેમાં કહી કહી હદવાળી છે, ને મનસ્વી તરંગોએ અવિનીત વર્તિને જે સત્ય ભાસ્યું–પ્રેમમગ્નાવસ્થામાં જે શ્રેષ્ટ ભાસ્યું તે નિડરપણે વર્ણવી ગયો છે."

જો એ પ્રમાણે છે તો તે વાત થોડી દૂર રાખી દયારામના નૂતન પ્રકાર વિષે કંઇ કહેવું ઘટારત છે. તે એ કે અદ્યાપિ જે કવિ હતા તે ગદ્યમાં બહુજ થોડું લખતા, યાને લખતા નહીં એમ કહીએ તોપણ ચાલે. આ કવિની કલમથી ગદ્ય પણ લખાયેલ છે, એટલે રૂપાંતર યુગનું આના અસ્તિત્વથી થવા માંડયું એમ કહેવામાં બાધ નથી. પ્રાચીન અર્વાચિન વચ્ચે આ સમય સ્વામી અસ્તિત્વ ધારણ કરી નુતન માર્ગ પ્રવર્તાવે, અને તે બે યુગોની સામાન્યતા તેનામાં ઘણે અંશે હોય તો તે બંનેની વચ્ચે રૂપાંતર કારી ગણી શકાય. વિલ્યમ કાઉપર જેમ યુરોપમાં શુષ્ક ગદ્ય કાઢી અને લોક કવિના પૂર્વનો આસ્વાદન કરાવનાર એ સ્થિતિ ભોગવતો હતો, તેમ આની સ્થિતિ પરત્વે તો ગણાય; વિશેષ ગુણમાં થોડો ભેદ પડે તેનું અહીં પ્રયોજન નથી. પુરાણી ઢબનું ગદ્ય કાવ્ય તેણે સુંદર રીતે લખેલ છે અને તેમાં કે તેનાં બીજાં ગદ્યાત્મક લખાણોમાં - કિલષ્ટતા જોવામાં આવતી નથી તો સામાન્ય રીતે તેની કૃતિ પરત્વે એટલુંજ કહેવાય કે "એની વાણી આપણી ગુજરાતી ભાષાનું ભૂષણરૂપ સુંદર અંગ છે, ને એની કવિતાએ ગુર્જરી સ્થિતિ પ્રદેશમાં થોડીક ભરતી ઓટને આધીન, રતાસવાળી તેજી મારતી નહી હોય તેવી શોભે છે, કે જેનું જળપાન કરેથી જેમાં સ્નાન કરેથી, ને જેના તરંગ જોવાથી, ગુજરાતીઓ પ્રેમ રંગીલા બની રીઝે છે."

તેવા "ચાતુરીના ગરબા" માં તેણે વ્યવહારોપયોગી જે શિખ મણી વિવિધ પ્રકારે આપી છે તે સર્વને નીતિબોધ સાથે વર્તનના સર્વોત્તમ પ્રકાર સમજાવવા સમર્થ છે. શબ્દ ચાતુરી અને નૈસર્ગિક યુકિત વાળાં વચનો પ્રકાશ પામે છે તે તો માત્ર વાચવાથી અનુભવાય. તે લખે છે કેઃ–રીતે ચાલતાં દુઃખ પડે તો, ભલું સુખ અનીતે કડુંજી, એમી નાવ બુડે નહીં કહેવત, તરી ઉતરશે તો હે ભુંડું;" વળી "જેથી પ્રીત વધ્યાની ઇચ્છા, તે ઘર ત્રણથી ડરીએજી; વિવાદ ધન વહેવાર પરોક્ષે, વામાવાત ન કરીયે," કાવ્યદોહનોના ભાગોમાં છપાયલ દયારા મની કવિતાના અનુક્રમ સ્વિકારીએ તો "મીરાંચરિત્ર" વિશે બે બોલ કહેવા પ્રાપ્ત થાય છે. "મીરાં મન મોહનસું માન્યું" એ તો ઘણા લો કોને મુખેથી શ્રવણ કરાતું વચન, અને ઘણીવાર સાહિત્ય લેખમાં ટાંક વામાં આવતું છે. આ કવિતામાં મુખ્યત્વે કરીને તેનો ભકિતભાવ સ્પષ્ટ જણાય છે, અને તેથી પછી તેની શબ્દરચના જે ઉપર કહેવાયા પ્રમાણે, જેમ સંસ્કૃત કવિવર્ગમાં નૈષધ કાવ્યની ગણાઇ છે તેમ ચમત્કારવાળી છે. આ ઉપરાંત ત્રીજો ગુણ તેની ક્રમશઃ પ્રાપ્ત "પ્રેમ–પરીક્ષા" માં અધિક અંશે છે, તે એકે "દરદ." પોતેજ કહે છે કેઃ "પ્રસુતાની પીડારે વંઝા તે શું જાણે; જાણ્યું તે કેમ આવેરે, માણ્યાને પ્રમાણે; મુંગે સક્કર ગુંગાને સ્વપન થયું; સર્વે મન જાણેરે, બીજાને નવ જાય કહ્યું."

આ વચનાનુસાર જે દરદ પ્રેમભકિતનું તેને થતું, અને તે કાવ્યમ પ્રકટ કરેલું છે, તે માત્ર સહૃદય અનુભવી શકે. તે પ્રેમ પણ દ્રષ્ટાંતથી દર્શાવે છે કેઃ "સાચી પ્રીત તે પ્રાણ લેરે, સાધારણ થયા પરી; દાદુર જળવિણ જીવેરે, માછલડાં તો જાય મરી; ઇત્યાદી. ત્યારે વાચકને શંકા થાય કે તે પ્રેમ તે કેવો ગણાય તેના ઉતરમાં લખે છે કેઃ "એ અગમ પંથ સ્નેહનો રે, ઓધવજી તેં નથી દીઠો; ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠેરે, જોગ છે પણ મીઠો." તે પછી તેનાં "હનુમાન ગરૂડ સંવાદ" ની લાવણીનું એમ કહી શકાય કે તે જ્યારે કૃષ્ણ પ્રત્યે ભકિતભાવ દ્રઢ કરી ચુકયો હ શે તે વખતના પ્રારંભમાં લખાઇ હશે. આ ભકતજનોને દયારામે ખુબ રમાડયા છે અને લડાવ્યા છે; પણ એનાથી એકેની નિંદા કરવાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું છે એમ ન સમજાય એવું વચન કહેલ છે તેઃ "એ વાણી વિલાસ કર્યો, નથી નિંદા ઉચારી; ઉર અવળું ભાસે, અંતર સ્તુતિ છે ભારી; ઉપાસનાની ટેક બતાવી, નથી ગાયું અવળું, ભકતવત્સલનો ભેદ સમજાશે તે લેહેશે સવળું; એ રામકૃષ્ણ મુજને પ્રિય હોજો પ્રાણજી વન મ્હારા;" ઇત્યાદિ. મુમુક્ષુ અર્થાત્ ભકિતદ્વારમાં પ્રવેશ કરનારને "ઉર અવળું ભાસે" તેને ખરૂં હાર્દ, ખરૂં તત્વ નિરીક્ષણ કરાવવા માટે રચે લ છે. જાણે કે કારલાઇલે "ઓનેશ્વરના"વાળા નાસ્તિકોને ચાબક લગાવી

"અનશ્વર–હા" વાળા આસ્તિક્યમાં અનુમોદન આપ્યું તથા સ્વીકાર્યું તેમ કરવાનું તો છેક નહી પણ પોતાના સમય પૂર્વેથી જામી પડેલ અને પોતાના સમયમાં પણ ટકી રહેલ તથા ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો ધારણ કરેલ ઝગડો, ધર્મ–મમત્વ અને હાંસીપાત્ર અને નિરર્થક ક્લેશ સમાવવાના હેતુથી આ સંવાદ લખ્યો એમ માનવું અન્યાયવાળું તો નહીં ગણાય. પુરાણની આખ્યાયિકા, અને પુરાણની કથા ઉપર ઘણો આધાર રાખતો આ સંવાદ છે.

[પ્રકરણ ૨૬મું.]

સમયની પૂર્ણાહુતિ કરનાર ગુર્જર ભૂમિનું કવિ-રત્ન, દંતકથામાં ગવાતા નૃસિંહ મેહેતાના અવતાર, જે કરવું તે પુર્ણ કરવું એ ઉદેશથી કાવ્યમાં તેમ અન્ય કર્તવ્યમાં વર્તનાર, "પુષ્ટિ–પથ રહસ્ય" ને પ્રસિદ્ધ કરનાર; દયારામભાઇ–"જે વેળાએ ઈંગ્લંડમાં બાયરન અને વર્ડઝવર્થઅને ઉતર હિંદુસ્તાનમાં પદ્માકરાદિ કવિઓ, બાનકની બલિહારીથી જન મન રંજન કરી, કાવ્યરસમાં તલ્લીન કરતા આનંદ પમાડતા હતા, ત્યારે ગુજરાતનો આ રંગીલો, છટેલ, ફાંકડો, લાલાજી કવિ સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં ઉતમ ને પવિત્ર ચાણોદની પડોસમાં આવેલા કારીગીરીમાં વિખ્યાત ને સૌંદર્યના નમુના રૂપ બીડીના કોટની વચ્ચે આવેલા પુરાતન નામ ઉદેશીને કાવ્ય કારીગીરીથી, ચાણોદની નાજુક અને ડભોઇની સ્ત્રીઓનાં હૃદય વીંધતો હતો." ત્યાંના જીવન ચરિત્રના હેવાલો કવિ નર્મદાશંકર તથા રા૦ બા૦ હરગોવીંદદાસની સબળ કલમોથી લખાયેલા છે, અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન યુગોની વચ્ચે રૂપાંતર કરવા સમર્થ સમયમાં અસ્તિત્વધારી કવિરત્ન પ્રત્યે જેટલો અને જેવો ન્યાય કરવો જોઇએ તેટલો તથા તેવો ન્યાય પુર્ણાંશે કરી તેઓએ એ હેવાલો પ્રસિદ્ધિમાં મુકયાંછે. વળી પ્રસ્તુત નિબંધમાં તે આવશ્યક જણાતું નથી; કારણકે જ્યાં સાહિત્ય અને ધર્મ સંબંધનો ઈતિહાસ અમુક સમયને લગતો તે સમયની લોકોની સાંસારીક તથા રાજકીય સંસ્થા પરત્વે લખવાનો હેતુ હોય, ત્યાં ચરિત્ર વર્ણન તેમાં પણ ચર્વિત ચર્વણને પિષ્ટપોષણ થાય તેવું કરવું અનિષ્ટ ધારી, માત્ર તેમાંથી અનુમાનદ્વારા નિકળી શકતાં સિદ્ધાંતો પૃથક કરી કાઢવામાં આવ્યાં છે. દયારામના સમયમાં ગામડાંમાં અભ્યાસ કરાતો તે માત્ર લખતાં વાંચતાં આવડે; અને સામાન્ય વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય તેટલોજ; અધિક અભ્યાસ માટે શેહેરો સેવવાં પડતાં અને તેમાં પણ સંસ્કૃતના અભ્યાસ કરવા ઇચ્છા હોય તેણે તો અવશ્ય તેમ કરવુંજ જોઇતું. ઉંચી જ્ઞાતિમાં અભણ નરને સારા ઘરની કન્યા ન પરણાવે; તથા સામાન્ય પંક્તીમાં પણ ઉચ્છૃંખલ અને નિરંકુશ રહેતા યુવાનને તો જ્ઞાતિમાં

ઉતરી પડવાનું થાય એટલે કોઇપણ કુટુંબમાંથી કન્યા લેવાને વાસ્તે લાવવી કષ્ટપ્રાય થઇ પડતી, જેવી રીતે કે કવિ દયારામને બન્યું હતું. જેમ વીરરસજનક આખ્યાનનું શ્રવણ કર્યાથી વીરરસ ઉત્પન્ન થઇ તેના સાત્વિક ભાવો પ્રકટ થાય તે એટલે સુધી કે કલ્પનામાંથી માણસ સાચી રીતે એવા કાર્યો કરવા મંડી જાય. સુંદરદાસ, નંદદાસ, પરમાણંદદાસ વગેરે ભાષા ભકત કવિઓનાં નામ લોકોમાં દ્રષ્ટાંત તરીકે લેવાનાં, અને તેઓનાં કાવ્યો ઘણાં પ્રિય થયેલાં હતાં. જે કાવ્યમાં આ પ્રમાણે તેમ ધર્મના સંબંધમાં પણ દૂર દેશ યાત્રાનાં સ્થળ હતાં ત્યાંસુધી ચાલતા જઇ યાત્રા સફળ કરી આવવી એ કેટલાક લોકો ઇષ્ટ કર્તવ્ય ગણતા હતા: જે વખતે હજી લોહમાર્ગ કે લોહયાન ગુજરાતમાં તો ક્યાંથી પણ હિંદુસ્તાનમાં પણ ભાગ્યેજ જોવામાં આવતાં તે વખતે યાત્રા વિગેરેમાં વેઠાતાં સંકટોનો થોડે અંશે ચિતાર દયારામની ટુંકી ટુંકી જુદા જુદા સમયની હકીકત ઉપરથી બરાબર આવી શકે છે. ઘણી સંખ્યા બંધ લોકો એક સંઘ જોડી યાત્રા માટે નીકળે અને એક બીજાના રક્ષણાર્થે જેમ મોટા સમુદાય તેમ ઠીક એ માન્યતાએ ધીમે ધીમે આગળ વધાય તોપણ વાંધો નહીં, એવી રીતિથી વર્તતા. ધર્મનું સ્થળ હોય તે સિવાય કોઇ સ્થાને આધુનિક કાળની માફક વિશ્રી કે ધર્મશાળાઓ હતી નહીં; અને તેથી લોકોને ઋતુ ઋતુનાં સંકટો વેઠવાં પડતાં તે ઉપરથીજ "મૂર્ખો વર્ષા પ્રવાસી" ઇત્યાદિ વચનો ઉદ ભવ્યાં હોય. એ સંકટો ઉપરાંત વળી મરાઠા, પિંઢારા, વગેરે લુટારૂઓનાં ટોળેટોળા મળી યાત્રાળુ લોકના રસ્તામાં આવતાં, તેમને લુટી લેતા, મારતા, બાંધતા અને જીવથી મારી નાખવા સુધીની અનેક આપદા ગુજરતા. એ બધી હકીકત દયારામના વૃત્તાંત ઉપરથી મળી આવે છે. આ લોકો લુંટે તે જોર અને બહાદુરીથી; એટલુંજ નહી પણ પૂજારી લોકો દેવસ્થાનમાં પણ એક પ્રકારની લુંટજ કરતા. યાત્રાળુ વર્ગને એક મંદીરમાં જાય ત્યારથી પાછા વિદાય થાય ત્યાં સુધી બધી વખતે તે પુજા કરનારની આજ્ઞા લેવી પડતી અને આજ્ઞા જો આપે તો રહેવાય અથવા વિદાય થવાય. આ આજ્ઞા પુજારી દેવથી પ્રેરિત થયેલ સ્થિતિમાં આપતો, એમ ભોળપણે લોકો માન્યતા ધરાવતા; તેથી અનેક વખતે, અનેક પ્રકારે હેરાન થવા પામતા. ઘણુકરીને આ સ્થિતિ વૈશ્ય મંદિર સંબંધે અધિક જોવામાં આવતી. વળી કોઇક દેવસ્થાનમાં તો એવા મોટા ઝઘડા જામી પડતા. રામેશ્વરના શિવભકત બાવા શિવેની દયારામની કથાનું વિષ્ણુનું મહાત્મ્ય વધારવા માટે રંગ અધિક પુરી ચિત્ર દોર્યું હોય કે ગમે તેમ હો; તેનું પ્રયોજન નથી; પરંતુ એ તો સત્ય કે એક સંપ્રદાયવાળા બીજાની સાથે ઘણા કુસંપથી રહેતા, કોઇ પ્રસંગે તો જીવ લેવા જેટલું પણ તોફાન થઇ પડયું!

એ સિવાય તે વખતમાં ગુરૂ શિષ્યભાવ સારી રીતે જળવાતો તે એટલે સુધી કે પોતાના પુજ્ય ગુરૂ તરફ શિષ્ય પૂજ્યપિતા તરીકે ભકિત ભાવ સારી રીતે જળવાતો; અને તેની જીવિત દશા તેમજ મરણ પછીની દશામાં પણ એજ ભાવ જારી રાખે. એ રીતે પ્રેમાનંદના શિષ્યોથી માંડીને દયારામના શિષ્યો સુધીમાં એ સિદ્ધાંતની સત્યાર્થતા દોરી શકાય. ગુરૂ ગમે તેવો હોય પણ શિષ્ય તેના છિદ્રો ઉઘાડવાને બદલે ઢાંકે પણ જો ગુરૂ જેને શિષ્યની સ્થિતિમાં લાવ્યો ન હોય, એવા માણસો તો એ ગુરૂને કોઇ પ્રસંગે દમે તો આશ્ચર્ય નથી. દયારામને કેશવાનંદનો દાખલો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે. વળી, ગુરૂ માત્ર શિષ્યની યોગ્યતા હોયતોજ ગુરૂ દીક્ષા આપે: નહીં તો તેની કાચી ઉમર વગેરે બાધ હોય તો નજ આપે. એ વાતના દ્રષ્ટાંત તરીકે અપકૃવ વય માટે, અને એને અંગે ઉત્પન્ન થતા બીજા બાધ માટે ત્રિવિક્રમાનંદને તથા દયારામને અમુક અવધી સુધી ગુરૂએ ટગાવ્યા કર્યા; તે છેક લાયકી સ્વત:સિદ્ધ થઇ પછી ગુરૂભાવ પ્રગટ કરી પોતે દીક્ષા આપી પ્રવાસ કરવાથી અનેક લાભ થતા; તેમાં યાત્રાના સ્થાનોમાં કોઇ કોઇવાર સારો ગુરૂ પણ જડી આવે. ઉપરાંત તે એ પાસેથી અનેક પ્રકારે ધર્મનું અને ભાષાઓનું જ્ઞાન પણ થવા પામતું; જેમ કે હિંદુસ્તાનીનું તથા વ્રજ ભાષાનું ઘણું થોડું જ્ઞાન દયારામને કાશીની પ્રથમ યાત્રાથી સંપાદન થયું.

વૈષ્ણવી સંપ્રદાયવાળા કોઇ કોઇ પુરૂષો સમર્પણ લીધેલ હોય અને પૈસે પ્હોંચી શકે એવી સ્થિતિમાં હોય, તેઓ પોતાના ઘરમાં અમુક ભાગ અલગ નિમી દેવ સેવા માટે રાખતા; અને ત્યાં પોતાનું મંદિર છે એમ વરતી ભજન કીર્તન પુજન ઇત્યાદિ કરતા. અન્ય જનો પણ ત્યાં આસ્થાપુર્વક આવે જાય, અને સેવાના એકાદ પ્રકારમાં ભાગ લે. ડાકોરના ઇચ્છારામજી મહારાજનું આ પ્રમાણે હતું. ભકતો આવા મહારાજને આધીન શિષ્ય થઇને રહેતા; એટલુંજ તો નહીં પણ બે ચાર કીર્તન સારાં ગાઇ શકે અથવા રચી શકે એવો થાય તો તેના પણ અનુયાયી થવા તત્પર લોકો નીકળી આવતા.

આ સમયનું હવે જરા રાજકીય સંસ્થા પરત્વે અવલોકન કરવું યોગ્ય છે. આ સમય ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ પછીનો (કે ૧૮૦૦ પછીનો) હતો એટલે અંગ્રેજી રાજ્યનું બંધારણ થવા લાગ્યું હતું પેશ્વાઇની પડતીના વખત પિંઢારા ત્રાસનો નાશ; ત્ર્યંબક ડેંગલે તથા ગંગાધર શાસ્ત્રીના ખુનનો કિસ્સો; અંગ્રેજી રાજ્ય સતાએ એક પછી એક જીત મેળવી આસપાસનાં રાજ્યોને બળહીન કરી પોતાનો સ્વતંત્ર અમલ જમાવ્યો હતો તે, સર્વ વાત લક્ષમાં લઇ કહીએ તો સત્તાવનના બળવાની શાંતિ પછી ગાયેલ ગીત પણ ઘણે ખરે અંશે સત્ય રીતે લાગુ પડતું છે કે, "ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં, વળી કેર ગયા કાળા કરનાર," એટલે આદિ

દૈવિક તથા આધિભૌતિક સ્થિતિ કાંઇક સ્થાયી થવા લાગી તેથી સહજ રીતે આધ્યાત્મિક સ્થિતિ સુધારવા તરફ લોકોનું વળણ થાય. તે પ્રમાણે વૈષ્ણવી ધર્મ જે એકજ સારા પાયા ઉપર અને જામેલ પડ્યો હતો તથા જેમાં ઘણા લોકોની સંખ્યા ગણી શકાય એવું હતું તે; અને બીજો સ્વામીનારાયણનો પંથ એ બે સબળ પુષ્ટિ પામવા લાગ્યા. તીર્થ ધામ પ્રત્યે ભાવ વધ્યો; યાત્રા થવા લાગી; અને કોઇ સ્થળે કે કોઇ કાળે આરંભમાં લુંટારાનાં ટોળાંની વિપત્તિ નડતી, તોપણ તે પાછળથી તદન તો નહી પણ ઘણે અંશે બંધ થયેલ, અને વળી ભાવિક લોકોને તેની પછીથી ગણત્રી કરવી નહી એવો નિશ્ચય કરી વર્તન કરવાનું યોગ્ય લાગતું ગયું હોવુ જોઇયે. લોકોની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થવા લાગ્યો. સંસાર સંબંધી વ્યવસ્થા શુદ્ધતર થઇ. ધંધો રોજગાર મળવાને લીધે, તેઓ ધીમે ધીમે પૈસે ટકે સુખી થવા લાગ્યા, અને એ સુખાકારીના વિષયોના ઉપભોગ લેવામાં રાજકીય સતા તરફથી મળતા સંરક્ષણે મનની સ્થિરતા ઉત્પન્ન કરી. વળી બીજું એ થયું કે મુંબઇ, સુરત ઇત્યાદિ સ્થળોએ વિદ્યા પ્રસાર માટે શાળાઓ સ્થપાતી ગઇ તેમ તેમ કેળવણીને ઉતેજન મળવા લાગ્યું, અને લોકો સાંસારિક સ્થિતિમાં ઘણી રીતે સુખી થયાથી પરલોકનાં સુખને ઇચ્છવા લાગ્યાં હોય તે સ્વાભાવિક છે. એવે વખતે દયારામ જેવાના "ચાલ વ્હેલી અલબેલી પ્યારી રાધે" જેવાં ચમકદાર, વૃતિને જાગ્રત કરે એવાં, હૃદયવેધક અને સાથે ભકિત ભાવથી પરિપુર્ણ ગીતો મનરંજન કરે અને સાથે ધર્મનું ભાન કરાવે એવાં સાંભળવામાં આવે ત્યારે એવા સંપ્રદાયનો સ્વીકાર કરવામાં આવે જો સ્વીકાર કર્યો હોય અથવા જન્મથી થયો હોય તો તે દ્રઢ કરવામાં કોણ ઉત્સુક ન હોય, કેટલાક તો શુષ્ક જ્ઞાનથી કંટાળો ખાતા હોય અને તેવાઓને એક ઘાએ બે કાર્ય સિદ્ધ થતાં હોય તો તેવા પંથમાં કોણ ન અનુસરે ? ગીત, વાદ્ય અને રાસનાં નૃત્ય ઇત્યાદિ સંગીત કવિ ધર્મ પાળવામાં આવે ત્યારે એવી મનોવૃતિ પ્રસંન્ન કરવામાં તત્પર કયા ન લલચાય ? આમ હતું ત્યારે એ પણ નક્કી કે એ વખતે વૈષ્ણવી સંપ્રદાયનો અનુયાયી વર્ગ વધ્યો પણ હશે.

દયારામ પોતે આ સમયે ઉપાધી અનુકૂળ પડે એવો હતો; અથવા ઉપાધીઓ બનાવી કાઢેલ દયારામ આ સમયને અનુકૂળ થયો. ગમે તે હો; પરંતુ "જાતે દરદી, વસીઓ કોડીલો પ્રેમીજન" દયારામ, જે સમયે પોતાની વયમાં આત્માનું મંથન થતું હતું અને છેવટે ડહોળાયેળ આત્માં હરીને ઠામ બેસવા પામયો, તે સમયે પ્રેમરસમાં ભકિતને લીન

કરાવી દે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તરૂણાવસ્થામાં શું હતું તે નિષ્પ્રયોજન છે; પરંતુ આ વખત તો તેણે અંતરનું હારદ કાવ્યમાં ઉતાર્યું છે તેના અવલોકનને પરિણામે તો "સેંકડો સ્ત્રીપુરૂષો તેને એક ચિત્ત સાંભળે" એટલુંજ નહીં પણ સહ સ્ત્રીજનને નિઃશંકપણે કહેવું જોઇએ કે, કાવ્ય શકિતથી ઉત્કૃષ્ટપણે તેણે શૃંગાર ભકિત પ્રદર્શિત કરેલ છે. પોતે ગાયનમાં, વિદ્યામાં અને કવિતાની રચનામાં એટલો પ્રવિણ હતો કે તેનો એક બાવા સાથેનો વિરોધ દંતકથામાં ઉતર્યો છે. આ સ્થિતિ છે તો હવે એક પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય ખરો કે આવો દ્રઢ ભાવધારી સમર્પણ લીધાથી કવી કેમ કોઇ હવેલીની કંઠી ધારણ કરવાનું મનમાં ન લાવ્યો, તેમ મહારાજને માનપુરઃસર સંભાષણથી વધાવવાની રીતિ ન શીખ્યો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જેમ તેમ દેવાય એવું નથી. માત્ર તેનો નિરંકુશ અને સ્વતંત્ર સ્વભાવ ભકિતભાવજ કાં કારણ ન હોય ? લોકો તેને એટલે અંશે અપૂર્ણ ભકિતભાવવાળો કાં ન માનતા અને તેમાથીજ કાં અંજાઇ જવું કબુલ રાખતા ?

પ્રકરણ ૧૭ મું.

યુગની પૂર્ણાહુતિ કરનાર તથા સંક્રાંતિ સમયનું દૂરથી સૂચન કરનાર આ કવિવર્ય શ્રૃંગારની ગરબીઓ લખી ગયેલા છે તે જોતાં તેમાં પણ રસમય ચિત્ર આબેહુબ ધારેલી હકીકત સંબંધે પાડયું છે; અને તે ચિત્ર આલેખતાં શબ્દ–રચના–સૌંદર્ય બહાર પ્રકાશ કરે છે. વિચાર દર્શાવવામાં પણ ઉંડું જ્ઞાન જોવાય છે. હાવભાવ ઉત્કૃષ્ઠ રીતે પ્રેર્યો છે. તેમાં હાવભાવનું દ્રષ્ટાંત "હું શું જાણું જે વ્હાલે મુજમાં શું દીઠું" એ, અને "ચાલ વહેલી અલબેલી પ્યારી રાધે" એ બે છે. બીજાં અનેક છે, તે બધાં ટાંકી શકાય નહીં. વળી, "શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું; મારે આજ થકી શ્યામ રંગ–ટેક; જેમાં કાળાસ તે સહુ એક સરખું, સર્વમાં કપટ હશે આવું." એ પ્રમાણે કહી, કાળા પદાર્થોની ગણત્રી કરી છે તેમાં ઘણુંખરા જગતના પ્રસિદ્ધ પદાર્થો આવી જાય છે, અને સાથે સંસ્કૃત શ્લોકનું કાં અનુકરણ ન કર્યું હોય એમ વર્તાય છે:–

કર્પુરં કલકંઠિકા કુવલયં કાદંબિની કર્દમઃ ઇત્યાદિ.

આ પછી ચિત્ર આલેખાય તે આબેહુબ છે, અને નિર્જીવમાં કેવુ

ચમત્કાર વડે સુશોભિત જીવારોપણ કરાય છે તે જોવું હોય તો "માઝાતી છે મોહન તણી હો વાંસલડી રે" ઇત્યાદિનો નિર્દેશ થઇ શકે. વળી દેવ બધા ઉપર આસ્થા નહતી, છતાં પુરાણ ઉપર આધાર રાખી અન્ય દેવ વિષે કવન કરવામાં તે સંકોચ પામતો નહી. "પુષ્ટિ પથ રહસ્ય" માં જોકે તેણે શિવજી કરતાં શ્રી કૃષ્ણને અતિશય રીતે ઉત્તમ માનેલા છે, છતાં વારંવાર તે પ્રમાણે પોકાર્યા કરતો નથી. ઉલટું તેની નીતિભકિતની ગરબીનું દ્રષ્ટાંત લઇએ તો પ્રતીતિ થશે કે બંનેનાં દ્રષ્ટાંતો જ્યાં અમુક સિદ્ધાંતના સમર્થન માટે આપેલાં છે ત્યાં સમાન ભાવથીજ તે કર્યું છે. "પુષ્ટિ પથ રહસ્યમાં દર્શાવ્યાં પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણને "કર્તુમ કર્તુમન્યથા કર્તુમ્" એ ત્રણ શકિતથી સમેત છે એમ માનતો અને બનાવતો, એટલુંજ નહીં; પણ અન્ય દેવ તેમ કરવા શકિતમાન નથી, તેના પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રને આધારે અનેક દ્રષ્ટાંતો પુષ્ટિ માટે યોજ્યાં છે. નિતી ભકિતની માંહેલા પદમાં લખે છે કે:-

"ચિત તું શીદને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે."

અર્થાત જન્માંનરનાં સંચિત કર્મોમાં જેમ ઇચ્છા પડે તેમ ભેદ, વિપાકના ઉપભોગનું રૂપાંતર ઇત્યાદિ શ્રી કૃષ્ણ કરવા સમર્થ છે. ભાગવતના ઉપાસના વિધિનું તત્વ તેની ભકિત તેવીજ નીતિ ભકિતનાં પદોમાં સમાયેલું છે.

"શેષશાયીજીનું વર્ણન" કર્યું છે તેમાંના ચોથા પદમાં શણગારથી ચિત્ર ઠીક પાડેલું છે. પરંતુ "શિક્ષા" અને "પરિક્ષા પ્રદીપ" માં તો તેણે અખા વગેરેની જેમ સાંસારિક નિયમો અને વ્યવહારિક નીતિનો બોધ કર્યો છે, તે ઘણો સરસ લાગે છે. તેમાં સ્ત્રીની નિંદા એ તો સમય ચિન્હ માંહેલું માટે જાણે આવી બે લીટી નાંખી દીધી હોય નહી તેમ:

"સ્ત્રી વિશ્વાસ ધરે તે ઠગો, નિશ્ચયે કો દિન પામે દગો; જમ્યા ઉપર જ્યમ જળ વિશ્વાસ, તેવો હરી શું તે હરીદાસ; રંડા આંખ્યો આંજે તેહવી, કીડી પાંખો કહાડે જેહવી;" ઇત્યાદિ છે. આમાં એક ચમત્કાર કાવ્ય રચના પરત્વે કરી છે તે એ કે:–પૂર્વાર્ધમાં કહી શુભ શિક્ષા ઉત્તરાર્ધમાં વસ્તુ પરીક્ષા." તેને માત્ર આશય બધા ભકિત ગ્રંથો રચીને એ કે એ મુખ્ય હોય એમ લાગે છે કે લોકોને વ્યવહારમાં કુશળ રહેતા કરવા તથા શ્રીકૃષ્ણમાં સર્વ કર્મનો સમર્પણ કરતા જવું. પોતાનામાં એક કાવ્ય રચના પરત્વે મોટો ગુણ એ હતો કે તેનું નામ કવિતા પ્રત્યેકની છેલી લિંટી કે અંતિમ કડીમાં જોવાતું નથી. બીજા કવિઓને એ સામાન્ય ટેવ પડ્યા જેવું; કે પોતાની પદ્ય-રત્ન મંજુષાની ચોરી થવાની ભીતિ હોય; પણ એ ટેવ પડયા જેવું લાગે છે; કે જે ટેવમાંથી પ્રેમાનંદ અને દયારામ ઘણે અંશે મુકત રહ્યા છે એમ કહીએ તો ચાલે.

૫ યુગનું ચિન્હ એ પણ હતું કે કૃષ્ણ ભકતોને કૃષ્ણે કેમ વારંવાર સ્હાય આપી અને તેઓની તાત્કાલિક ભીડ ભાગી, તેનું કોઇ રીતે ગાન કરવું. પ્રેમાનંદે કુંવરબાઇનું "મામેરૂં" ગાયું. વળી પ્રહ્‌લાદ ઇત્યાદિનાં આખ્યાન ગવાયાનું તો સુપ્રસિદ્ધ છે. ગમે તેમ હો, પણ આ ગાયન દયારામે પ્રેમાનંદના અનુકરણ માટે અને પોતાની રચના શકિતની અજમાયશને કારણે કાં કર્યું ન હોય એ વગેરે તર્કો દુર રાખી તે વિષે ટુંકામાં બે બોલો કહી પતાવી દઇએ. ભકતવત્સલપણું શ્રી કૃષ્ણનું વર્ણવવામાં જે આખ્યાન ગાઇને ચિત્ર ઉભું કરવું જોઇયે, તે થોડા શબ્દો વડે પણ સારૂં પાડી શકે છે. રસમય, લાલિત્યથી ભરપૂર, શબ્દાર્થ ચમત્કૃતિ સમેત, તે કવિનું પૂર્ણું ચિત્ર અનેક પ્રકારની, "પતિત પાવન," શરણાંગત વત્સલ" એવા એવા ગુણનો ધારણ કરનાર, સંસાર વ્યવહારમાં પણ લોકોની બાંહ્ય સાહનાર શ્રી કૃષ્ણની પ્રેમ–ભકિત સંબંધી વર્ણનનું પડી રહે છે, તે પ્રત્યેકના મનને આકર્ષણ કરવા સમર્થ છે. "અને એટલું કહી શકાય કે નરસિંહ મેહેતાનો અવતાર દયારામ તે વાકયથી અર્થ સમજવાનો એ કે નરસીંહ પછી "ઇષ્ટ દેવ" ના કથનમાં કોઇએ એવો ભકિતભાવ દર્શાવ્યો નથી. બીજા કવિઓ થઇ ગયા છે ખરા, પણ તેઓએ આ બે જેવો ભકિત પ્રેમ, રસ અને તે દર્શાવવામાં "દેવ રહસ્ય" પ્રકટ કર્યું છે તેવું ઘણા થોડા કવિએ કહેલું છે.

આટલું કહ્યા પછી હવે ઉપસંહાર રૂપે કાંઇ ગોરધનરામભાઇના શબ્દોમાં બોલીએ તો રૂચિકર થશે કારણકે એ શાસ્ત્રીય વિભાગો સહિત પ્રતિપાદન કરાયેલું વિવેચન છે. તેમનું માનનું એમ છે–અને તે યથાર્થ છે–કે આ યુગના કવિઓમાં " અધ્યાત્મ, દેવકથા, માનુષી કથા વગેરેમાં પાછલા યુગના તનખા; નવું કાંઇ નહિં. જૈન કવિતાનો ગુજરાતીમાં પ્રથમ ઉદય–અન્ય કવિઓથી જુદો પડતો અને ઉકત પ્રકારની જૈન શૈલીના અને જૈન વિરકિતના ગુણોથી ભરેલા–પણ તનખા જેવો." "ઓગણીસમાં શતકમાં (એટલે અઢારમાના ઉત્તરાર્દ્ધથી માંડીને) દેવકથા, અધ્યાત્મ અને યોગ એ સર્વે પાછલા યુગોનો વિકાસ માત્ર હતો, તથા બીજી રીતે તે વૃક્ષને શિખરે આવેલાં નાનાં નાનાં ખરી પડતાં ફુલો જેવાં દયારામમાં પણ અધ્યાત્મ તો અલ્પજ હતું: અને દેવ કથા. વિસ્તારવાળી તેમજ તનખા જેવી–બે જાતની હતી, પણ માનુષી વૃત્તિઓમાંથી ઉતરાતી પણ પ્રેમાનંદના જેવી માનુષી હૃદયના ઉંચ અને સ્થાયી વિચારોની પ્રતિષ્ઠાને સટે નિરંકુશ અને ઉછળતા ક્ષણિક વિકારોની પ્રતિષ્ઠા એ પોતાની શકિત, વૈરાગ્ય અને ભકિત દયારામનાં શુદ્ધ; પણ મનુષ્ય હૃદયની નિર્બળતાને સ્વીકારીને તેમાંથી ઉદ્ધાર માગવા હરિ શરણ ગ્રહણ કરવા જરૂર માનેલ નૃસિંહ અને મીરાંના હૃદયમાં વિશુદ્ધિના બળથી

પ્રભુ સંગે એકપ હતું. નૃસિંહ મેહેતાના કાળ પછી દેવ રહસ્યનો મર્મજ્ઞ વર્ગ નષ્ટ થયો છે, તે રહસ્યનો પુનરૂદ્ધાર કરવા દયારામ જે પ્રયત્ન કરે છે તે તેના "રસિક વલ્લભ" આદિ કાવ્યોમાંથી જડશે. આવા મર્મજ્ઞ વર્ગ વિના ભક્તિની જવાળા પૂર્ણ કળાથી પ્રકટ થવી કઠણ છે."

હવે મનુષ્ય હૃદયની નિર્બળતા સ્વિકારી ઉદ્ધાર માગવા હરિ શરણ ગ્રહણ કરવાનું મુકેલું સિદ્ધાંત પુષ્ટિ કરવા માટે ટાંકેલા નીચેના અનેકમાંથી બે દ્રષ્ટાંતો બસ થશે:-"અનેક ભાતના અનેક ઉપદ્રવ, ઉપજાવી દે કલેશરે; થાય વિકળ સહુ જ્ઞાની વિવેકી, વિવેક રહે નહી લેશરે;........ કુમતિ, કુતર્ક, કુકલેશ, કુકર્મ, બળે કરી સહુ બાઝયું રે; કુંકમ કુંચી તમારી ના દીઠી, નિર્ભય થઇ ઘણું ગાજ્યું રે." વળી, "નથી જીવને ભવિષ્યનું ભાન, હરિજન હિતજ કરે." ઇત્યાદિ. અને, "ભાવિ સમ જ્યાં તદપિ સુમન સમ્રયનકો, શ્રમ પડે શીશ ભાવી ન ભૂલે; શાણા શાંતિ ગ્રહે મૂરખ મિથ્યા મથે, થાય થવા તું નિદાન ડુલે." ઇત્યાદિ.

પૂર્ણાહુતિ સમયે લખવું જોઇયે કે દેવકથા, મનુષ્યકથા, અને જ્ઞાન કથા ગાઇ જનાર કવિ પરત્વે વીવેચન કરતાં જે જે સાહિત્ય અને ધર્મ વિષયનું આ સંવત્સરમાં પ્રાપ્ત થાય એવું છે તેમાંનું જે થોડું યથા શકિત, યથામતિ અત્રે દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તેમાં સામળને ભાગ નજર આપવો. એમ અભાપ્રાય પ્રથમારંભમાં થયો હતો, અને તે નિશ્ચય પણ નહનો. છતાં તેને મુકી નિબંધનોજ આરંભ કર્યો તેનું મુખ્ય કારણ તો એ કે સમયનો કોઇ સબળ ઉદઘાટન કરનાર જોઇયે, અને તે સામળને ન ગણીએ તો તે સમયના પ્રારંભમાં સબળ બીજો કોઇ આવી શકે એવો નથી. વળી જયારે વર્ષોની ગણત્રી મોળી છે અને જન્મ મરણનું વર્ષ કોઇનું નિશ્ચિત કરાયેલ નથી ત્યારે જે સામળ માટે કવિ શિરોમણી નર્મદાશંકરે સંવત ૧૮૦૦ પછી મરણ થયાનું લખ્યું છે, તેનો પ્રથમપદે મુકીયે, તો તે સમયની અનેક સંસ્થાનું વર્ણન કરવું સુગમ થાય એટલુંજ. કારણકે તેના ગ્રંથોમાં જે વિવેચન તથા વર્ણન કરાયું છે તે યથાસ્થિત ઘણુંખરૂં તે સમય પરત્વે યોજી શકાય એવું છે એમ કહેતાં બાધ ન આવે.

એટલું લખીને હવે એમ બોલવું જોઇએ કે જે જે કવિ વર્યોનું પુરાણ કાળનું કથન કવન લખાયેલું છે, તે તે ઘણે અંશે શ્રંગાર, નીતિ, ભકિત, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ પાંચ પરત્વે છે, અને તેઓના લેખોનો આધાર માત્ર પુરાણ ગ્રંથો-જેવાં કે રામાયણ, મહાભારત આદિ

ભાગવત એજ ઘણે અંશે હતા. તો મી૦ ઇચ્છારામના શબ્દોથી આ લેખ પુર્ણાહુતિએ પ્હોંચડવા ઇચ્છા રાખી તે ટાંકુ છું :—

"બ્રહ્મ ભજન, ઇશ્વર ભજન ને કૃષ્ણ કીર્તન એ ગુજરાતી ભાષાના કવિઓના મુખ્ય વિષય થઇ રહ્યા છે, ને તેમાં કેટલીક કવિતાઓ ગીત કવિતામાં ગવાતા આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે, ને તલ્લીન થઇ જવાય છે, તેની કોમળ મધુરી વાણીથી આનંદ સાગરમાં જાણે તરતા હોઇએ તેમ ભાષ્ય થાય છે. ગમે તેમ કહેવામાં આવે તો પણ ગુર્જરી પ્રજાનું આ સાહિત્ય (કવિતા) ભાષાશાસ્ત્રમાં એક રૂડો ભંડાર છે; ને તે કવિતા વાંચતાં યોગાનંદ, બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદનું ભાન જુદે જુદે પ્રસંગે જુદી જુદી રીતે કરાવે છે, એવી કવિતા વિશેષ કૌવત મંદ થઇ ગુર્જરી પ્રજાનો રંગ પ્રકાશિત કરે એ રૂડી ઇચ્છા દર્શાવી આ કવિતા વિવેચન પુર્ણ કરીશું."

